

В. ИЛЮХИН

ҚАБОҲАТ ЁХУД...

(«ЎЗБЕКЛАР ИШИ»
ДЕГАН УЙДИРМА ХУСУСИДА)

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1993

66.3(2)
И 43

Масъул муҳаррир: Ф. АБДУМАЖИДОВ

Муҳаррир: Муҳиддин ОМОН

Илюхин В.

Қабоҳат ёхуд...: («Ўзбеклар иши» деган уйдирма хусусида).— Т.: Ўзбекистон, 1992.— 271 б.

ISBN 5-640-01440-7

Ушбу китобда собиқ СССРда ва чет элларда ҳам анча шов-шувга сабаб бўлган Гдлян ва Ивановларнинг терговчилик фаолиятида йўл қўйган қонунсиз хатти-ҳаракатлари тўғрисида гап беради. Китоб муаллифи шундай қонунсизлиқни текширувчи адлия ходимларидан бири бўлганлиги учун ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини ишончли далиллар билан асослаб беради.

Кенг китобхоналар оммасига мўлжалланган.

Илюхин В. Обороти.

№ 771—92

ББК 66.3(2) + 65.9 (2У) + 67.99(2)8.

Навоий номли ЎзР
Давлат кутубхонаси.

ISBN 5-640-01440-7

1203021100—05

И — 93

M351(04)93

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1993.

МУҚАДДИМА УРНИДА

Собиқ СССР Бош прокурори Н. Трубин 1991 йил 30 август куни қонунчиликка ва ҳақиқатга нисбатан нописандлик жиҳатидан мисли кўрилмаган бир қарор қабул қилади. Бу мамлакатда ва чет элларда анча-мунча шов-шувга сабаб бўлган СССР халқ депутатлари Гдлян ва Иванов ҳаракатларида жиноят аломатлари йўқлиги учун жиноий ишни тўхтатиш тўғрисидаги қарор эди. Уша куни бу ишга сўнгги нуқта қўйилди. Ҳолбуки, ишни олиб бораётган терговчилар ҳали уни поёнига етказмаган эдилар. Улар бир неча кун мобайнида тўпланган материалларни жамлаб чиқдилар, хужжатхона жовонларига жўнатиш учун саҳифаларни рақамлаб чиқдилар. Н. Трубин томонидан қабул қилинган қарор улар учун мутлақо қутилмаган иш бўлиб, бу хабардан улар бир неча кунгача ўзларига келолмай, нега бундай бўлганлигини бир-бирларидан сўраб суриштириб юрдилар.

Чиндан ҳам Осиё осмонини қоп-қора булут каби чулғаб олган тергов ечими кескин ва ҳеч қандай даъво-шикоятларга ўрин қолдирмасдан тўхтатилди. Ваҳоланки, ушбу иш тўхтатилмасидан бир ой олдин, 12 июлдаёқ худди мана шу Бош прокурор СССР Президенти М. Горбачевга мактуб йўллаб, Т. Гдлян ва Н. Иванов ўз хизмат вазифаларини суиистеъмол қилганликлари, ваколатларини ўзбошимчалик билан амалга оширганликлари, сўроқ вақтида одамларни ёлғон гувоҳлик беришга мажбур қилганликлари сабабли уларга айб қўйиш учун етарли далиллар тўпланганлигини маълум қилган эди. Хўш, тўсатдан нима ўзгариб қолди экан?

Кўп нарса ўзгарди. Энг аввало 19—21 август кунлари содир бўлган маълум воқеалардан кейин мамлакатдаги вазият ўзгарди. Бизнинг рўзномаларимизда ўз вақтида хабар қилинганидек, ўша пайтда Кубада бўлган Трубин исёнини қўллаб-қувватлаяжagini айтган эди. Бу гап қанчалар ҳақиқат эканлигини мен аниқ айта олмайман-у, лекин у «қармоққа»

илингани рост эди. Трубиннинг тепасида қора булутлар пайдо бўлди. Олий Кенгашда демократлар унга: ё бизларнинг талабларимизни бажарасиз, ё бўлмаса сизни исёнчи деб эълон қиламиз, — деган шарт қўйдилар. Мана шу воқеадан кейин Трубин ўзининг демократия тарафдори эканлигини «исботлашга» киришди. Бош прокурор курсисини тарк этмаслик учун ўша заҳотиёқ, ўринбосарларини ишдан бўшатди, масалда айтилганидек, «бўри ўз қўли остидаги қўзичоқларни қурбон қилди». Бундан кейин эса демократларга ёқиш учун ўзини шу тоифага мансуб деб ҳисоблайдиган кишилар устидан қўзғатилган ишларни тўхтата бошлади. Унинг қонун олдидаги хиёнаткорлиги ҳам аслида шу билан изоҳланади.

Гдлян ва Иванов иши терговчилардан бошқа, яъни уларнинг иши билан бевосита шуғулланган тергов ходимларидан ташқари ҳамманинг наздида сиёсий иш ҳисобланар эди. Бу иш атрофидаги шов-шувлар митингларда ва кўча юришларида, мамлакат парламентида ва ўша вақтларда ҳали мавжуд бўлган Компартияларнинг пленумларида сўзланган нутқларда қизигандан қизиб борарди. Гдлян ва Иванов устидан очилган бу иш 1989 йилнинг 25 майида қўзғатилди. Буни қарангки, мазкур ишнинг қўзғатилган куни ғаройиб бир тарзда СССР халқ депутатларининг биринчи съезди иш бошлаган кунга тўғри келиб қолди. Шунинг олдиндан айтиб қўймоқчиманки, бу шунчаки тасодифий мутаносиблик бўлиб, ҳеч ким уни бирор бир тарзда бир-бири билан алоқада кўришга, яъни тергов ва съездни бир-бири билан боғлашга уринган эмас. Лекин бу мутаносибликнинг бир жиҳати кишининг диққатини ўзига тортади, яъни мамлакатнинг қонун чиқарувчи юқори органи барибир шу иш билан машғул бўлди ва айна пайтда унинг атрофида ғоят мураккаб баҳс-мунозаралар бошланиб кетишига йўл очиб берди.

Мазкур иш тўхтатилган ҳозирги вақтда ўша баҳс-мунозаралар тўғрисида — қайтиб биров жонлантиришга жазм этмайдиган саҳифаларга рақам қилинган факт ва далиллар тўғрисида ҳаммага муфассал сўзлаб бериш пайти келди. Зеро уларнинг бари эндиликда тарих мулки бўлиб қолган.

Бўлиб ўтган воқеалар тўғрисида фақат ҳуқуқий чеклашлардан халос этиш мавруди келганлиги учунгина эмас, балки жуда кўп сонли кишилар шу ҳақда сўзлаб беришимизни астойдил илтимос қилиб сўраганликлари учун ҳам сўзлаб беришга бурчлимиз. Негаки, кишилар шу пайтгача ҳам бу ҳақда муфассал ахборотга эга эмаслар. Бунинг устига берилган маълумотлар ҳамиша бир ёқлама бўлиб, уларни

кўпинча Гдлян ва Ивановнинг ўзлари тарқатишар ёки уларга содиқ бўлган йилномачилар, масалан, дам Россияда, дам Исроилда умргузаронлик қиладиган журналист Додолевга ўхшаган кимсалар ёзиб тарқатар эдилар. Тўғри, жуда оз бўлса-да соғлом фикрли мақолалар ҳам онда-сонда босилиб турарди. Мазкур мақолалар ҳақида индамай ўтиш ҳам адолатдан бўлмайди. Аҳён-аҳёнда босилган бундай соғлом фикрли мақолаларда Гдлянча садизм ва бўҳтонга қарши норозилик овозлари янграб турар эди.

Бу овоз Ольга Чайковская, Олег Темушкин, А. Садрийларнинг овози эди. ССР Иттифоқи прокуратурасидан, мамлакат Олий Кенгаши томонидан тайёрлаб берилган расмий ахборотларда ҳам ҳақиқат овози эшитилиб қоларди. Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, бундай материаллар жуда катта қийинчиликлар эвазига олинарди. СССР Бош прокурори ҳузуридаги алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчилар ҳақида улар мафияга қарши жуда кўп азоб-уқубат чекиб шафқатсиз кураш олиб бораётган қаҳрамонлар деган тасаввур берувчи мақолалар ҳам оз эмас эди.

Кўча ва майдонлардаги митингларда шовқин-сурон ва ҳуштакбозлик остида шаклланган фикр-мулоҳазаларга, у ерда айтилган гап-сўзларни худди лаҳм гўштдай ҳазм қилиб юборадиган одамлар тўдасида шаклланган ҳар қандай ахборотга қарши бориш, гарчи сен минг бор ҳақ бўлган тақдирда ҳам, амалда шаклланган ижтимоий фикрга қарши бориш — у билан баҳс-мунозарага киришишдир. Шу боисдан ҳам ундан кўра расвороқ иш бўлиши мумкин эмас. Бундай маълумотлар ҳақиқатдан қанчалик узоқ бўлса, ахборотга чанқоқ омма томонидан шунчалик тез қабул қилинар, боя айтганимиздек омманинг онгида эмас, қорнида ҳазм бўлар эди.

Одамлар оғзига чайнаб солинган, кўп ҳолларда бузиб талқин қилинган бу хилдаги бир ёқлама ахборотларга ўргатилган кишиларнинг онги бошқа гапларни мутлақо қабул қилмас ёхуд жуда қийинчилик билан идрок этарди. Бундай оммага ақл-идрок овозини, ҳушёрлик билан таҳлил қилинган мулоҳазалар ва аниқ фактларни етказиш ғоят мушкул эди.

Гдлян ва Иванов ҳодисаси тасодифан пайдо бўлгани йўқ. Бунинг учун барча шарт-шароитлар яратиб берилди. Биринчи навбатда бутун ҳаётни остин-устун қилиб юборган қайта қуриш, жуда кўп ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг ҳал қилинмай қолаётганлиги ва энг муҳими халқ оммаси бошига тушган оғир кунлар бунинг учун қулай шароит яратди. Одамлар ўзларининг аянчли аҳволи сабабларини қидириб топишга, бундай оғир аҳволдан қутилиб чиқишга ҳаракат

қилишарди. Шу боисдан ҳозиргача эшитилмаган ҳар қандай янгилик, номаълум овоз уларга катта жозиба бўлиб туюлар ва айниқса, ўзини раҳнамоларча тутган кишилар бундай сўзларни айтганда, айниқса катта таъсир кўрсатарди.

Ҳа, Гдлян билан Иванов бу ҳолатдан маҳорат билан фойдаландилар. Шуни дадил айтиш мумкинки, улар худди сахна орқасидаги режиссёрлар сингари иш кўрдилар, шундай номақбул йўллар билан одамларнинг нозик ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатдилар. Улар мафиянинг ишларини, порахўрларни, партократларни ва амалдорларни қоралаб чиқдилар. Улар ўзларининг терговчи эканликларини, жиноятчилар тўдасига қарши курашувчи кишилар эканликларини унутиб, бутунлай сиёсат майдонига ўтиб олдилар. Сиёсатда эса ифлос ва сохта ишлар ҳар доим ҳам топилади. Боз устига бу ерда ҳокимият учун ифлос усуллардан ҳам тоймасдан курашувчилар истаганингизча бор.

Шубҳасиз, Гдлян билан Иванов бақироқ ва дўқ-пўписага уста бўлган кўплаб кишилар сингари қайта қуришнинг шиддатли тўлқинлари устида кўпикдек пайдо бўлдилар. Одатда бундай кишиларнинг қўлидан бунёдкорлик келмайди, улар фақат бузғунчиликка ва лўттибозликка қодир бўладилар, одамларни алдайдилар, ишончини сунистеъмом қиладилар.

Агар Гдлян билан Ивановга айрим сиёсатчилар пишанг бермаганида, агар бу икки терговчи уларга вайрон қилувчи куч сифатида керак бўлмаганида эди, бу ҳодиса шу қадар зўрайиб кетмаган бўларди. Агар одамлар бўлиб ўтган воқеаларга сиёсий, ҳуқуқий жиҳатдан тўғри баҳо берганларида, бу сохта қаҳрамонларнинг номини улуғлаб, уларга қўлдек сиғинмаганларида эди бу ҳодиса бир неча кун ҳам яшай олмас эди. Аммо шундай бўлиб чиқдики, оқибатда образли айтганда бу сохта қаҳрамонлар ҳақидаги шов-шувлар халқнинг «ўзидан чиққан бало» га айланди.

Кишилар Гдлян тўғрисидаги бор ҳақиқатнинг ҳаммасини ҳали айтганларича йўқ. Демократик матбуот ҳам ҳақиқий Гдлян ўрнига Гдлян образини яратди, холос. Бу иккаласи эса асло бир-бирига ўхшамайдиган нарсадир. Росмана Гдлян қиёфаси чизиб берилган Гдлянга сира ҳам ўхшамайди. Вақт буюк ҳакам дейишади, бинобарин у ҳамма нарсани ўз жойига қўяди ва ҳозирнинг ўзидаёқ шундай қилмоқда. Гдлян билан Иванов ўз ишларини қилиб бўлдилар, яъни улар ҳаммаслаклари бўлган кишиларнинг ҳокимият тепасига келишига кўмаклашиб, ўзлари учун ҳам ёғлиқ жўйлар топиб олдилар. Халққа келганда эса, улар демократик Россиячилар орасидаги жуда кўп арбоблар сингари халқни мутлақо унутиб юбордилар.

Халққа чиндан ҳам қийин бўлган бир вақтда, халқ бошдан оёқ таланаётган бир пайтда, унинг оғзидаги энг сўнги бурда нон ҳам очкўзлик билан тортиб олинаётган бир пайтда улар халқни унутдилар. Мана энди митинглар ҳам йўқ, унда Гдьянларнинг ўзларини кўз-кўз қилувчи баландпарвоз ва жозибали гаплардан иборат алангали нутқлари ҳам сўзланмаётир. Халқни яна бир марта алдадилар, унга хиёнат қилдилар. Ўзбекистонда «Бериячилик»ни қайта тирилтиришга уриниб кўрилганини ҳамма ҳам тушуниб етгани йўқ. Албатта, Москвада, Зелиноградда яшаган киши ўзидан минг-минглаб километр нарида бўлаётган воқеаларни тушуниши осон эмас. Минглаб километр олисда туриб бегуноҳ одамлар устидан мағзава қуйилганини, сўроқлар вақтида улар уриб қийнаганликларини, ўнлаб заррача айбсиз кишиларни, шу жумладан, оппоқ соқолли кекса чоллар ва кўп болали оналар ҳам қонунсиз ҳибсга олингани ва турмага ташланганини тушуниш қийин. «Гдьянчилик» нақадар катта хавф солганини кўпчилик кишилар тушуниб оладиган кун албатта етиб келади. Агар ушбу китобим ана шу эзгу ишга ёрдам берса, мен ўз олдимга қўйган вазифамни адо этдим деб ҳисоблайман.

Гдьян билан Иванов ҳодисаси хусусида яна шу нарсани қатъий таъкидлаш керакки, агар улар гуруҳи устидан прокурорлик назорати талабчанлик билан ўрнатилганда эди бундай ҳодиса ҳеч қачон рўй бермасди. Шу нарсани афсус ва надомат билан қайд этиш керакки, юз берган барча қонунга хилоф ишлар учун, айбсиз шахслар оммавий равишда жиноий жавобгарликка тортилгани учун масъулият ССР Иттифоқи прокуратураси зиммасига ҳам тушади.

Мен юқорида ҳам таъкидлаб ўтганимдек, ушбу ҳодиса одамларнинг кўп гаплардан беҳабарлиги ёки етарли даражада хабардор эмаслиги шароитида туғилди. Мен ҳар сафар прокуратурага келиб тушган ҳар бир мактубни ўқиганимда бунга яна ҳам кўпроқ ишонч ҳосил қилар эдим. Афсуски, биз Ўзбекистонда содир бўлаётган воқеаларни холисона ва тўла ёритиб бера олмадик. Начора, шундай бўлиб қолди. Бироқ, рўзноманинг бир-икки ва ҳатто ундан кўпроқ мақоласида бунинг барини ёритиб беришнинг иложи ҳам йўқ эди.

Бундан устамонлик билан фойдаланган Гдьян билан Иванов айна прокуратура, унинг марказий аппарати турғунлик йилларида ва ундан кейин ҳам ўғриликка, порахўрликка, турли кўринишдаги сунистеъмоллар ва давлатни алдаш ҳолларига қарши курашнинг энг олдинги сафида турганлигини эътироф этишни истамадилар ва ҳозир ҳам ушбу ҳақиқатни бузиб кўрсатмоқдалар. Прокуратура ходимлари «Ростов иши», «Краснодар иши», «Сочи иши», «Москва иши»,

«Ўрта Осиё иши» деб аталган ва бошқа ишларнинг асосий юкини ва оғир масъулиятини ўз зиммаларига олиб ишладилар. Шу муносабат билан бизнинг тўғримизда ҳатто терговчиликка жуда берилиб кетишди, деган дашномлар пайдо бўлди. Хўш, ўша даврда бу иш билан биз — прокуратура ходимлари қизиқмасак, ким қизиқарди. Ҳеч ким қизиқмасди. ДХК — ўз хусусиятига, ихтисослашувига кўра бу иш билан шуғулланмасди, СССР ИИВ ҳам — кўп сабабларга кўра, аввало, мазкур вазирликни Н. А. Шчелоков ва Ю. Чурбанов бошқарганликлари туфайли ҳам бу иш билан ҳеч ким қизиқмасди. Ушбу вазирлик раҳбарларини кейинчалик авантюристлар ва муттаҳам кишилар деб атайдилар. Иллатга қарши кураш ҳеч қачон осон кечмайди ва ҳозир ҳам осон кечаётгани йўқ. Мана шунинг учун ҳам бу ишдан прокуратура ҳаммадан кўра кўпроқ зиён кўрди.

Кўпчилик кишиларда Ўзбекистонда фақат Гдлян билан Иванов тергов ишлари олиб борганлар деган тасаввур пайдо бўлган. Одамларнинг назарида қолган барча кишилар, шу жумладан, ССР Иттифоқи прокуратураси аппарати ҳам уларнинг ишларига ҳалақит берган эмиш. Ваҳоланки, ўша кезларда бу минтақада бир қанча тергов гуруҳлари мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги фаҳм-фаросатли, ақл-идрокли, меҳнатсевар ва камтар кишилар эди. Тергов ишлари билан СССР Бош прокурори ҳузуридаги алоҳида муҳим ишлар бўйича 12 терговчи машғул бўлди. Жуда кўп меҳнат қилган, ишнинг муваффақиятига бошқа ҳар қандай кишидан кўра кўпроқ ҳисса қўшган мана шу терговчиларнинг ишлари унутиб юборилгани кишига алам қилади. Яна ҳам аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, уларнинг меҳнатини ўзларини кўз-кўз қилишга ўч кишилар ўзлариники қилиб олдилар.

Албатта, бу иш давомида хатолар, жиддий камчиликлар, шу жумладан қонунларни бузиш ҳоллари ҳам юз берди. Кўпгина терговчи, прокурорларнинг ўзлари учун нотаниш бўлган минтақада ишлашга қодир эмасликлари аён бўлиб қолди. Улар туб аҳолини, унинг одатлари ва расмрусуларини билмасликлари ишнинг белига тепди. Айрим терговчилар бу ерда ўзларини «муваққатчилар» деб ҳис қилдилар, бу эса уларнинг ишга бўлган муносабатларида акс этмай қолмас эди. Ўзбекистонга «ўзини кўрсатиш», амалга эга бўлиш, юлдузига юлдуз қўшиш ниятида келганлар ҳам бисёр эди.

Лекин барибир мен у тоифадаги кишиларнинг ҳаммасини бир хил меъёрда баҳолаб, уларга бир хил айб қўйилиши тарафдори эмасман. Хатонинг хатодан фарқи бўлади. Албатта, уларнинг ҳеч қайсисини ҳам оқлаш мумкин эмас, хатоларни фақат изоҳлаб бериш мумкин. Айниқса, онгли

равишда қилинган қонунбузарликларни кечириб бўлмайди. Бундай йўл тутган кишилар қораланиши ва қаттиқ жазоланмоғи керак.

Гдлян ва Иванов гуруҳи тергов ишига 1983 йил августида киришди. Улар қўлига олган биринчи иш Бухоро вилоят ижроия комитети ички ишлар бошқармаси ходимларини ҳамда Бухоро шаҳар саноат моллари савдоси директори Қудратовни айблаш бўйича бошланган иш эди. Бу иш давлат хавфсизлик комитети терговчилари томонидан қўзғатилган ва уч ярим ой мобайнида тергов қилинган эди. Ўшанда улар ҳибсга олинган кишилардан 8 миллион сўмликдан кўпроқ пул ва бошқа бойликларни топиб олган эдилар. Кейинчалик Гдлян буни ҳам шахсан ўзи қилган ишлар қаторига киритиб қўяди.

Сўнгра Бухоро вилояти партия қўмитасининг собиқ биринчи котиби Каримов, бошқа раҳбар ходимларни қамоққа олиш бошланди. Гуруҳ аъзолари давлатдан ўғирланган бир неча миллион сўмни айбдорлардан тортиб олади. Бу ишда ҳеч қандай муболағага ҳам, камситишга ҳам йўл қўйиш мумкин эмас. Бериладиган баҳолар холисона бўлмоғи керак. Худди шунингдек, Гдлян билан Ивановни СССР Прокуратурасига қарама-қарши қилиб қўйиш ҳам тўғри бўлмайди. Улар хусусий терговчилар бўлмай, ана шу прокуратуранинг ходимлари эди. Прокуратура уларга тергов олиб боришни топширган, бунинг учун кишилар ажратган ва уларни моддий жиҳатдан таъминлаб турган. Шунинг учун ҳам бу ишдаги муваффақиятларга ҳам, муваффақиятсизликларга ҳам прокуратура бевосита алоқадор. Прокуратура йўл қўйилган зўравонликлар учун улар билан бирга жавобгар бўлиши керак.

Прокуратуранинг шаъни ва обрў-эътибори бошқалардан кўра менга қадрлироқдир. Лекин бу обрўни нохуш фактларни яшириш йўли билан кўтариш керак эмас. Аччиқ бўлса ҳам барибир ҳақиқатни айтиш керак. Фақат ҳақиқат одамларнинг ишончини қайта тиклаши ва ҳақиқат орқалигина ўз-ўзини поклашга эришиш мумкин.

1988—89 йилларда СССР Бош прокурори А. Сухарев ва унинг муовинлари ҳам худди шундай фикрда эдилар. Шунинг учун ҳам ўшанда Гдлян билан Иванов Ўзбекистондаги тергов ишларидан аввалига четлатилган бўлса, кейинчалик онгли равишда қонунбузарликка йўл қўйганликлари учун улар устидан жиноят иши қўзғатилган эди. Зеро, шундай қилиш учун барча асослар бор эди: Гдлян ва унинг командаси одамларга қўйган кўпгина айблар тасдиқланмай, худди совун кўпигидек бирин-кетин ёрилиб, йўқ бўлиб кета бошлади, бир

қанча ишлар қўшимча тергов қилиш учун қайтариб юборилди. Деярли ҳар икки ишдан бири суд томонидан қараб чиқилганидан кейин жиддий хатоларга ва қонунбузарликларга йўл қўйилганлиги ҳамда тергов ишлари тўлиқ амалга оширилмаганлиги тўғрисида судлар ўндан ортиқ хусусий ажрим чиқарган эди.

Гдлян ва унинг группасида ишлаган бошқа етакчи терговчилар ўрнига одам топиш осон бўлмади. Халқ нақлларида айтилганидек, кечувда отлар алмаштирилмайди.

Айбдор деб қамаб қўйилган 29 киши ҳамон ҳибсда сақланмоқда эди. Улар суд бўлишини кутиб кўп йиллардан бери турмада азоб чекиб ётардилар. Улар устидан қўзғатилган жиноят ишининг ҳажми бир неча юз жилдга етган эди. Тергов жараёнига янгидан жалб қилинган терговчилар мана шу материалларнинг ҳаммаси билан танишиб чиқишлари, далиллар тўплашни тўхтатмаган ҳолда жуда қисқа вақт ичида уларни ўрганиб, ўзлаштириб олишлари керак эди. Менинг фикримча, фақат Гдлян билан Иванов терговчиларни алмаштиришлардан хурсанд бўлиб енгил нафас олдилар. Нега дейсизми? Чунки улар сайлов кампаниясига киришиб кетганларидан кейин тергов ишларини ўз ҳолига ташлаб қўйгандилар. Шу боисдан терговни тугатишга қодир бўлмай қолдилар ва мудом унинг муддатини чўзиш зарурлиги тўғрисида сайрай бошладилар. Бундан ташқари улар ҳибсга олинган кишиларнинг тақдири учун, уларнинг ҳибсда сақланаётгани қай даражада қонунга мувофиқлиги учун ҳам жавоб беришлари керак эди. Энди эса, улар томонидан айбсиз кишилар қонунсиз равишда ҳибсга олинганлиги тўғрисидаги фактлар очиб ташланган бир вақтда, ҳамма айбни прокуратуранинг янги раҳбарлари ва унинг тергов қисмига тўнкаш ҳамда уларни юзсизлик билан ишни барбод қилганликда айблаш мумкин, — деб ўйлар эдилар.

Ҳар қалай, Гдлян билан Ивановнинг тергов ишларидан четлатилганлиги терговни қатъий процессуал изга солишда, объектив ҳақиқатнинг тикланишини таъминлашда жиддий қадам бўлди.

1989 йил 25 майда қўзғатилган ишнинг асосли эканлиги ҳам ҳеч кимда шак-шубҳа туғдирмайди. Негаки, ўша кезларда чиндан ҳам прокуратурага фуқаролардан, мансабдор шахслардан, халқ ноибларидан, уруш ва меҳнат фахрийларидан жуда кўплаб аризалар тушаётган, уларда Гдлян, Иванов ва бошқа баъзи бир терговчилар томонидан қонунлар қўпол бузилаётганлиги баён қилинар эди. Мазкур шикоятларни текшириш учун ҳам иш қўзғатилган эди, боиси терговсиз

ифшо қилинган фактларнинг қай даражада тўғрилигини белгилаб бўлмасди.

Энди икки оғиз сўз гўёки «мафияни охиригача фош қилишда Гдлянга халал берган прокуратура аппарати ва унинг раҳбарлари» шаънига айтилган муттасил айбловлар тўғрисида. Гдлян билан Ивановга Иттифокдаги истаган терговчисини танлаб олиб ишга жалб қилиш ҳуқуқи берилган эди. Ташкилий масалалар, хоналар ажратиш, мутахассислар белгилаш, криминал техника билан таъминлаш масалалари биринчи навбатда ҳал қилиб берилган эди. Мен жиноятларни очишда ҳатто бронетранспортерлардан, ҳарбий вертолётлардан, граждан авиациясидан бу қадар кенг фойдаланилган бошқа бирор бир жиноят иши бўлганини эслай олмайман. Буларнинг ҳаммаси ва яна бошқа жуда кўп қулайликлар уларга прокуратура раҳбарлигининг куч-ғайрати, бошқа вазирликлар ва идоралар билан ўзаро ҳамкорлик қилишлари натижасида яратиб берилди. Энди айтинг-чи, ишга шу тахлитда халақит бериш мумкинми? Агар бундай интилиш башарти бўлганида ҳам вилоят партия кўмитаси котибларини, Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси котибларини қамоққа олиш учун Гдлян билан Ивановга рухсат берилган бўлармиди? Йўқ, гуруҳнинг фаолияти тўхтатилган, ҳаракатсиз, фалаж ҳолга келтирилган бўлар эди. СССРнинг ўша вақтдаги собиқ прокуратураси раҳбарлари жуда катта масъулиятни ўз зиммаларига олган эдилар. Уларни фақат бир жиҳатдан айблаш мумкин. Улар тўпланаётган далиллар тўғрисида нотўғри эканлигини ўз вақтида чуқур текширмадилар, гуруҳ ишини ташкил этишда, унинг фаолияти устидан қаттиқ назорат ўрнатишда хатога йўл қўйдилар ва собиқ тергов қисми раҳбариятига ҳаддан ташқари ишониб, ишни ўз ҳолига ташлаб қўйдилар.

Бундан фойдаланган терговчилар беайб кишиларга хоҳлаган айбларини тақай бошладилар, ўз ишлари назорат қилинмаётганлигини англаган ҳолда яширин равишда ёлғон гувоҳликлар берилишини талаб қилдилар, шу тарзда далилларни сохталаштирдилар. Ишларнинг боришини мамлакатдаги шароитга ва вазиятга ҳамда етакчи раҳбарнинг беқарор аҳволига қараб хоҳлаганларича ўзгартиравердилар. Улар тахминан шундай иш тутдилар: бугун Лигачевга нисбатан ашёвий далиллар тўпласалар, эртасига Рекунков устидан, Ельцин устидан, Сухарев устидан, Соломенцев устидан уларни қораловчи далилларни тўплар эдилар ва ҳоказо.

Энди СССР прокуратураси томонидан «ишнинг барбод қилинганлиги» тўғрисидаги афсона ҳақидаги фикрни ҳам

айтиб ўтиш керак. Уч — беш йиллаб ҳибсда сақланаётган собиқ масъул ходимларга нисбатан олиб борилаётган тергов ишларини поёнига етказиш учун прокуратура томонидан барча чора-тадбирлар кўрилган. Бир қанча ишлар судга оширилган ва айбдор шахслар суд қилинган эди. Бу тўғрида оммавий ахборот воситаларида муфассал хабарлар босилган.

Лекин жуда кўп ишлар ётқизилган эди. Чунки судланувчиларни жиноят курсисига ўтказиш учун далиллар йўқ эди, ҳолбуки уларнинг кўпчилиги ойлаб эмас, балки йиллаб суд — сўроқсиз ҳибсда сақлаб келинар эди.

Бундай ҳол юз беришига биринчи навбатда Гдлян билан Ивановнинг ўзлари айбдордир. Улар тергов ишларини ташкил этиш ва режалаштириш, далилларни таҳлил қилиш ҳамда уларга баҳо бериш сингари ишлар билан жиддий шуғулланишни аллақачон йиғиштириб қўйган эдилар. Уларда ҳатто «ишни биз судга оширсак бўлгани, далиллар етарли бўлмаса ҳам қолган ишни судлар қилаверади» — деган бир такаббуруна ишонч пайдо бўлиб қолган эди.

Аммо бу кибру ҳаво бекордан-бекорга пайдо бўлган эмас. Гдлян гуруҳи ишнинг дастлабки босқичларида одамларни бир-бирига қарши қўйиш, дўқ қилиб уларни қўрқитиш, юксак лавозимда ишлаётган кишиларни қамоққа ташлаш йўли билан кишиларни саросимага солиб қўйган эди. Ҳеч ким уларга қаршилиқ қила олмас, ҳатто судлар ҳам аввалига ўша нотўғри йўлдан кетган эди. Натижада улар бир қанча ноҳолис, адолатсиз ҳукмлар чиқарганлар. Албатта, бу хатолар кейинчалик тузатилган.

Трубин томонидан ишлар тўхтатиб қўйилганидан кейин терговчилар гуруҳидаги одамлар мендан бизнинг гуруҳ ишлари бекор бўлиб қолдими, биз беҳуда ишлар билан шуғулланган эдикми, деб сўрашарди.

Ҳақиқат ва адолат тўла тантана қилиши учун ҳам биз ишни охирига, мантикий хулосасига етказишни истаган эдик. Биз қамоқхоналарда жазо муддатини ўташда давом этаётган кишиларга қўйилган барча адолатсиз айблар улар устидан олиб ташланишига ёрдам беришни истар эдик. Мен бундай айбсиз қамалиб ётган маҳкумлар ҳозир ҳам борлигига қатъий ишонаман. Уларни озод қилиш борасида бирмунча ишлар қилинди. Биз олиб борган терговлар давомида адолат тикланди, юздан ортиқ фуқаронинг айбсиз эканлиги исбот қилиб берилди. Уларга етказилган моддий ва маънавий зарарни қоплаш учун аниқ чора-тадбирлар кўрилди. Уларнинг баъзилари узоқ йиллар қамалиб ётган жойларидан озодликка чиқарилди.

қўпол равишда бузилишига йўл қўйган. Бундай қонунбузарликлар жиноий хусусият касб этади.

Лекин булар ҳақида биз кейинроқ батафсил тўхталамиз. 1989 йилнинг июнь — июль ойларида ҳаддан ташқари кўп ташкилий масалаларни ҳал қилишга тўғри келди: гуруҳни таркиб топтириш, уни жойлаштириш, зарур техника билан таъминлаш, Ўзбекистонга қайта-қайта бориб келиш ва у ердаги ишларни йўлга қўйиш шулар жумласига кирарди.

Тергов ишларини қай йўсинда ва қандай олиб боришни тўғри белгилаш ғоят муҳим эди. Ўша кезларда бизнинг гуруҳимизга суд қилиб ҳукм чиқарилган шахслардан, иш ҳали терговда бўлган кишилардан, терговни Гдлян бошлаб узоқ вақт давом эттираётган кишилардан келаётган шикоятлар оқими жуда кўпайиб кетди. Агар биз мазкур ишлар юзасидан тушган шикоятларни текширишга берилиб кетадиган бўлсак яхши бўлмаслигини мен яхши тушунар эдим. Нега десангиз, энди бу ишлар илгариги терговчиларда эмас, балки бошқа терговчилар қўлида бўлиб, башарти текшириш бошланса, бу терговчиларнинг ҳам фаолияти тўхтар, биз уларнинг қўл ва оёқларини боғлаб қўйгандек бўлар эдик. Оқибатда улар терговни белгиланган муддатда тамомлаб улгуришмас эди.

Мен судлар томонидан қараб чиқилган ишлар ёки кўриб чиқишдан олиниб, ҳаракатдан тўхтатилган ишлар бўйича қонунбузарликка йўл қўйилган фактларнигина тафтиш қилиш тўғрисида қарор чиқардим. Бошқа аризалар, шикоятлар эса менинг таклифим бўйича тергов қисмининг ходимлари томонидан текшириладиган бўлди. Бундай қарорга келишимизга сабаб Т. Гдлян, Н. Иванов ва бошқа бир қатор терговчиларнинг ўша пайтда Ўзбекистондаги ишларни олиб боришдан четлатилгани эди. Ишларни қонунчиликнинг бузилиши билан боғлиқ бўлмаган кишилар олиб боришарди. Шунинг учун улар олиб бораётган ишнинг холислигига шубҳа билдириш учун асос йўқ эди. Жинояткорона қонунбузарликлар ёки хизмат вазифасини суиистеъмол қилиш ҳоллари аниқланган вақтда бундай ишларга оид маълумотларни ажратиб олишлари ва уларни бизларга жўнатишлари лозим эди. Биз эса улар юзасидан якуний тергов олиб борардик. Бундай таклифга прокуратура раҳбарияти ҳам рози бўлди.

Тафтиш ишларида тез-тез мураккаб вазиятлар пайдо бўлиб турарди. Тергов ишлари СССР халқ депутатлари биринчи съездида тузилган комиссия иши билан бир вақтда баб-баравар давом этарди. Комиссиянинг бир қатор аъзолари, хусусан И. Сорокин, Н. Игнатович терговни умуман

тўхтатиб туриш тўғрисидаги таклифни ўртага қўйиб, комиссия якуний хулосалари чиқарилмагунича бу ишга қайтмай туришни талаб қилишарди. Улар нимага асосланиб бу талабларни ўртага қўйганликларини айтиш қийин. Ваҳоланки, бу кишилар юрист бўлганликлари учун ҳам қонунда ишни тўхтатиш учун бундай асослар йўқ эканлиги уларга маълум бўлиши керак эди.

СССР Прокуратураси бундай талабларни асосли равишда рад қилар эди. Бироқ бизга собиқ гдлянчилар гуруҳидаги терговчиларни чақиришни, бошқа терговчиларни сўроқ қилишни ман этиб қўйдилар. Қарийб уч ой мобайнида биз фақат хужжатлар билан ишладик, амалда терговни тўсиб, тўхтатиб қўйган эдилар. Бу масала атрофидаги вазият тобора кескинлашиб, қизиқ борарди. Менинг кўпчилик дўстларим, ҳатто менга шунчаки таниш бўлган кишилар ҳам бундай жанжалли ишни йиғиштиришни, ишлаб турган туппа-тузук вазифадан ажраб қолмасликни маслаҳат берардилар. Ҳатто прокуратуранинг ўзида бошқа терговчилар номига ҳам захарханда кинолар, луқмалар эшителиб турарди. Матбуотдаги шов-шувлар борган сари авж олдирилар эди. Съезд тузган комиссия ихтиёрига иш хужжатлари берилмаётир деб прокуратурани асоссиз равишда айблашар эди. Ҳолбуки, ҳеч қачон бундай бўлмаган. Матбуотда Т. Гдлян, Н. Иванов, Сорокин, Игнатъевич, Семеновларнинг фамилиялари доимий равишда чиқиб турар ва улар бизнинг номимизга асоссиз даъволар билдиришарди. Бу ишлар, афтидан, онгли равишда, атайин уюштирилар эди. Мақсад — бизни мувозанатдан чиқариш, руҳимизни синдириш ва ишни тўхтатишга мажбур қилиш эди. Кўпчилик газеталар уларнинг қўлида бўлиб, аксарияти, юмшоқроқ қилиб айтганда, ҳали текширилмаган, лекин шов-шувларга сабаб бўладиган ахборотлар учун ўз саҳифаларидан жон-жон деб жой берар эдилар.

Биз қарийб 1989 йилнинг охирига қадар мана шундай оғир вазиятда иш олиб бордик. Лекин аста-секинлик билан бўлса-да съезд комиссиясининг фикри бизнинг фойдамизга томон ўзгара бошлади. Ҳақиқатни тиклашга астойдил уринаётган комиссиянинг мушоҳадали аъзолари Гдлян ва Иванов тўғрисида митингларда айтилаётган гапларга, газеталарда босилаётган фикрларга, бурчак-бурчакларда шивирлаб айтилаётган миш-мишларга ва умуман ҳақиқатдан узоқ бўлган ноҳолис ахборотларга эътибор бермай қўйдилар. Зеро, алал-оқибатда шундай ҳол юз бериши муқаррар эди.

Комиссиянинг ихтиёрида жуда кўп маълумотлар мавжуд бўлиб, унинг аъзолари кўп кишилар билан, шу жумладан Ўзбекистондаги кишилар билан ҳам учрашар эди. Мана шу

кишилар баён этган фикрлар таъсири остида қарашларда, тушунчаларда ўзгаришлар содир бўла бошлади. Комиссияга ёрдам бериш учун СССР Олий Совети томонидан тайин қилинган холис прокурор Э. Мартинсон чиндан ҳам холис киши экан. Унинг жуда тартибли, ҳалол, жиноий ҳуқуқ-тартибот ва жиноий процессларга оид ишларни яхши биладиган киши эканлиги тезда маълум бўлди. Э. Мартинсон узоқ йиллар мобайнида Болтиқбўйида ҳарбий прокурор бўлиб ишлаган эди. Мураккаб ва чигал ишларда пишиб чиққан бу одам қонунбузарликнинг ҳар қандай кўринишларига нисбатан шафқатсиз курашар эди. У билан бўладиган ҳар галги суҳбат менга ҳамиша қониқиш бағишлар эди. Кўпинча биз у билан ғоят мураккаб терговга оид муаммоларни бирга муҳокама қилар эдик.

Дарвоқе, менинг билишимча, Э. Мартинсонни комиссиянинг ёрдамчиси сифатида ишга олиш тўғрисидаги таклифни Гдляннинг содиқ дўсти, Литва прокуратурасининг терговчиси Э. Бичкаускас айтган эди. Улар бу одам бизга ён босади деб ўйлашган бўлса керак. Лекин Э. Мартинсон ўз виждонига ҳам, ҳақиқатга ҳам хиёнат қилмади.

Съезд комиссияси учун бир қатор ғоят холисона тайёрланган хулосалар чиқарди. СССР Олий Совети сессияларидан бирида у сўзлаган нутқ ҳам худди шундай объектив нутқ бўлиб Э. Мартинсон унда Т. Гдлян йўл қўйган қонунбузарликларни фош қилиб ташлаганди.

Биз иш бошлаган дастлабки ойлардаёқ Гдлян билан Ивановни сўроқ қилиш, улар билан бир қатор кишиларни юзлаштириш учун зарурият пайдо бўлган эди. Шу илтимос билан терговчилар менга мурожаат қилишди. Мен телефон орқали Гдлянга кўнғироқ қилмоқчи бўлдим. Уша кезларда у ҳали прокуратуранинг тергов бўлимига келиб-кетиб юрарди. У ўз жойида экан, трубкани кўтарди. Менинг сўроқ қилиш ҳақидаги таклифларимга у рад жавобини берди, ўзи ҳам, Иванов ҳам ҳеч қачон ҳеч қандай шароитда бизнинг ҳузуримизга келмаслигини айтди. Бунинг устига менга қатор дўқ-пўлисалар қилди-да, трубкани қўйиб қўйди. Афсуски, ўша кезлардаги шароитда биз уларни сўроқ қилишга ожиз бўлиб чиқдик. Гдлян билан Иванов депутатлар дахлсизлиги деб аталмиш кучли «зирх» ортига яшириниб олдилар. Шунинг учун ҳам биз уларни мажбурий равишда сўроққа олиб кела олмадик. Мутлақо зарурият бўлган ҳолларда ҳам биз улар яшайдиган квартираларда ва бошқа бир қатор жойларда тинтув ўтказа олмадик. Уша кезларда бунга розилик беришни сўраб СССР Олий Советига мурожаат қилиш ҳеч бир натижа бермайдиган беҳуда иш эди.

Мен терговчиларни тўплаб, уларга Гдлян билан бўлган суҳбатни маълум қилдим. Қонунбузарликларнинг барча эпизодларини шундай таҳлил қилиб чиқиш керакки, улар ниҳоятда пишиқ-пухта ҳужжатлар бўлсин, терговчиларнинг эса ҳар қандай кутилмаган ҳолларга, ҳар қандай ўзгаришларга ва агар иш судгача борадиган бўлса, Гдлян билан Ивановнинг суд чоғида берадиган ғоят хилма-хил гувоҳликларига тайёр бўлиб туриши кераклигини тайинладим. Бу вазифа қанчалик мураккаб бўлмасин, умуман олганда, бажарса бўладиган иш эди.

1989 йилнинг кузига келиб бизнинг қўлимизда қонунчиликнинг бузилганлигини исбот қилувчи бир қанча жиддий маълумотлар тўпланиб бўлган эди. Менинг қўл остимдаги терговчилар доимий равишда Ўзбекистонда ишлашар. Гдлян олиб борган ишлар бўйича судланган шахслар билан гаплашиш учун қамоқхоналарга сафар қилишар, ҳибсда ётган кишилар билан иш олиб боришар эди. Терговга оид ҳужжатларни тергов бўлимидан олиб келишарди. Натижада менинг ихтиёримга жуда катта ҳажмдаги ахборотлар «ёғилиб» келарди. Бу ахборотларни ўқиб ўзлаштириш, таҳлил қилиш ҳамда терговнинг бундан буёнги йўналишини белгилаб олиш зарур эди. Лекин мени асосий ишимдан ҳам бўшатдилари келмасди. 1989 йилнинг биринчи августида ҳатто янги ишга тайинлашди, мен энди давлат хавфсизлиги тўғрисидаги қонунларнинг бажарилиши устидан назорат қилиш бошқармасига раҳбарлик қила бошладим.

Ўша кезларда бутун прокуратура қийин даврни бошидан кечираётган эди. Одатдаги ишлардан ташқари прокурорлик назоратининг янги йўналишларини тайёрлаш соҳасидаги ишлар кенг миқёсда авж олдириб юборилган эди.

Мен раҳбарлик қилишимга тўғри келган бошқармага «13» рақамли шартли индекс берилган эди. Бошқарма олиб бориши керак бўлган ишлар, у ҳал қилиши керак бўлган масалалар қанчалик мураккаб, ўткир ва кенг қамровли бўлмасин, мен бу сирли рақамдан сира чўчимадим. Бизнинг бошқармада давлат хавфсизлиги органларида олиб борилаётган тергов ишларини назорат қилиш, бошхона хизматида оид фаолиятни кузатиб бориш, давлат чегараларида қонунларнинг бажарилиши устидан назорат қилиб бориш сингари вазифалар жамланган эди. Мамлакатнинг ҳудудий бутунлигини сақлаш, сиёсий тусдаги жамоат ташкилотлари фаолияти устидан назорат ўрнатиш; миллий ва халқаро ҳуқуқий масалалар билан ҳам шуғулланишга тўғри келар эди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида немис ирқчилари ва ватан хоинлари

қилган ашаддий ёвузликларни тафтиш қилиш ишларини ҳам биз олиб борар эдик.

Бундан ташқари, бошқармадаги бутун бир бўлим 30—50 йилларда қатағон қилинган кишиларни оқлаш билан шуғулланарди. Олиб борилаётган ишларнинг йўналиш кўлами ниҳоятда кенг эди. Шахсан менинг ўзим мамлакатдаги энг «қайноқ» нуқталар бўлмиш Молдовага, Литвага, Эстонияга, Фарғонага узоқ муддатли хизмат сафарларига бир неча мартаба бориб келишимга тўғри келган. Тўғри, гоҳ одамга хуш ёқадиган сафарлар ҳам бўлиб турарди. Масалан, биз СССР Олий Совети делегациясининг экспертлари сифатида Швейцарияга сафар қилдик. У ерда биз Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Комитетларидан бирида миллий муаммолар бўйича маъруза қилдик.

Прокуратурадан бўшаб кетишимдан сал олдин дунёдаги етти мамлакат иштирок этган махсус тергов бўлимлари раҳбарларининг кенгашида иштирок этиш учун мени Канадага таклиф қилишган эди. У ерда ҳам мен канадалик ҳамкасбларимнинг илтимосларига кўра кичик бир маъруза қилиб берган эдим.

Хуллас, ишлар етарли эди. Мана шунинг учун ҳам мен Гдлян ва бошқаларнинг иши бўйича кўпгина ташкилий масалаларни ҳал қилиб беришни ўз зиммасига олган В. Новиковни миннатдорчилик билан қайта-қайта эсга олиб ўтмоқдаман.

1990 йил апрелида СССР Олий Совети Гдлян ва бошқаларни жинойий жавобгарликка тортиш тўғрисидаги таклифларимизга рози бўлмаганидан кейин биз Василий Георгиевич ҳамда Э. Хетагуровлар билан бирга узоқ маслаҳатлашдик. Терговнинг бундан кейинги аҳволини муҳокама қилдик. Ушанда тор доирада, хотиржам бир шароитда бир қатор ишларни алоҳида-алоҳида ажратиб олиб муҳокама қилишга, бизнинг назаримизда айбдорлиги сира ҳам шубҳа туғдирмайдиган Гдлян гуруҳидаги бошқа терговчиларнинг ишини тафтиш этишни тамомлашга қарор қилдик. Сўнгра бу ишларни судга жўнатиб ҳукм чиқаришни кутишга, кейин эса шуни асос қилиб Гдлян ва Ивановнинг терговига розилик беришни сўраб Олий Советга яна мурожаат қилишни Бош прокурордан сўрашга қарор қилдик.

Бунда биз бир қатор терговчилар йўл қўйган қонунбузарликлар гуруҳ раҳбарларининг хатти-ҳаракати билан чамбарчас боғлиқ эканлигини назарда тутдик. Қўлимизда суд ҳукмлари бўлганидан кейин, фикримизча, халқ депутатлари олдидаги бизнинг мавқеимиз анча салмоқли бўлар эди.

Мана шу тарздаги фикр-мулоҳазаларимизни А. Я. Суҳаревга маълум қилдик ва у ҳам бизнинг таклифларимизга рози бўлди. Биз терговни давом эттирдик.

1990 йил бошларига келиб кўп масалалар биз учун ойдинлашиб қолган эди. Биз Гдлян гуруҳи терговни қонунчиликка риоя қилмай, кўпол равишдаги қонунбузарликлар билан олиб борганлигига қатъий ишонч ҳосил қилдик. Бунинг натижасида уларнинг айби билан жуда кўп бегуноҳ шахслар судга берилганлигини аниқладик. Афсуски, уларнинг баъзилари устидан ҳукм чиқарилган бўлиб, аллақачон қамоқхоналарда жазо муддатини ўтар эдилар.

Биз фақат қонунбузарликларни аниқлабгина қолмай, шу билан бирга ҳуқуққа қарши, тергов олиб боришнинг Берия давридаги садизмни эслатадиган жинояткорона усулларнинг бутун бошли силсиласини очиб ташлашга муваффақ бўлдик. Мен Гдлянчилар терговини 30—50 йиллардаги терговлар билан яққол солиштириб кўриш имкониятига эга эдим. Чунки 1989—1991 йилларда бошқармамиз ўша даҳшатли йилларнинг айбсиз қурбонларини оқлаш ишлари билан, айниқса фаол шуғулланаётган эди. Деярли ҳар куни менинг столимга даста-даста НКВД ишларини келтириб кўйишарди. Бу ишларга, ҳукмларга, «учлик комиссияси» қарорларига, алоҳида кенгашлар ва бошқа шунга ўхшашлар чиқарган ҳукмларга тайёрланган протест-норозилик ҳужжатлари илова қилинади. Баъзан менинг хаёлимдан кишини ҳайратга соладиган фикрлар кечар эди. Хаёлимдан, Гдлян атайин мана шундай нотўғри усулларни ўрганиб чиққанми, ёки ҳеч қандай назоратсиз шароитда, Ўзбекистонда иш олиб борганлиги учун ҳам шундай бўлдимикан, деган фикрлар кечарди.

Мен гуруҳдаги барча терговчиларнинг юзларига қора чапламоқчи эмасман. Йўқ, асло. Бу ерда гап қонунбузарликка йўл қўйган кичик бир гуруҳ ҳақида боради. Булар Гдлян билан Ивановга яқин бўлган ўн-ўн беш кишидан иборат терговчилардир. Лекин мана шу кичик тўда Ўзбекистонда иш олиб борган олти йил мобайнида ўзининг сурбетлиги, шафқатсизлиги билан ўнлаб ва юзлаб кишилар бошига беқиёс қайғу-алам ва фалокатлар солди. Бу ерда қуруқ гап бўлмаслиги учун мен ўз фикр-мулоҳазаларимни ўзим чиқарган хулосаларимни далиллар билан, гувоҳликлар билан ва бошқа тергов маълумотлари билан изчил равишда исботлаб боришга ҳаракат қиламан.

Мана, масалан, ўша олти йил мобайнида Гдлян ва унинг командаси деярли 200 кишини ушлаб ҳибсга олиш тўғрисида қарорлар чиқарган. Шулардан 64 киши порахўрлик учун,

қолганлари эса бошқа ҳар хил жиноятлар учун ва асосан «жиноий йўллар билан топилган бойликларни сақлаганлиги учун» ҳибсга олинган.

Бевосита Гдлян ва Иванов томонидан 15 та жиноий иш судларга жўнатилган. Шу ишлар бўйича фақат 31 киши устидан ҳукм чиқарилган. Қўзғатилган тўртта ишни қайта қўшимча тергов қилиш учун уларнинг ўзларига қайтариб беришганида, бу ишларни иккинчи марта судга оширишга асос топилмаган.

Гдлян ҳали ишлаб юрган вақтларидаёқ, у жўнатган ишлар бўйича суд ҳибсда сақланаётган Ўзбекистон ички ишлар вазирининг ўринбосари Қаҳрамоновни ҳамда Қарши шаҳар саноат моллари савдо идорасининг директори Ғойиповни оқлаб, қамоқдан озод қилади.

Гдлянни ишдан озод қилиш пайтигача унинг терговчиларидан бошқа терговчилар қўлига олиб берилган ишлар бўйича ҳали яна 29 киши ҳибсда сақланаётган эди. Кейинчалик улардан фақат 14 кишигина айбдор деб топилиб судланади, қолганларининг эса айбсизлиги тан олиниб, улар бутунлай оқланадилар. Суд ҳукми билан қамалган яна бир неча шахс устидан чиқарилган ҳукмлар кассация тарзидаги ва назорат тартибдаги текширишлар натижасида бекор қилинди. Шундай қилиб порахўрлик учун қамалган кишилардан 25 киши, яъни деярли ҳар икки кишининг бири 1991 йилнинг биринчи сентябрига қадар бутунлай оқланди. Айбсиз кишилар 7—9 ойдан 3—7 йилгача ҳибсда сақланган. Масалан, Қаҳрамонов 3 йилу 3 ой турма камерасида ётди. Унинг ҳамкасби милиция генерали А. Муҳаммадиев 2 йилу 2 ой, милиция майори Видодил Иззатов 7 йил, авиация отрядининг командири Арслон Рўзметов 3 йилу 9 ой ва яна 21 кун турмада ётишган. Навоий вилоятининг ижроия комитети ички ишлар бошқармасининг бошлиғи Тўра Ҳайитов ҳеч қандай айбсиз 3 йилдан кўпроқ ҳибсда сақланади. Ана шу вақт ичида унинг хотини вафот этади, бироқ терговчилар унга марҳум билан видолашиб келиш имконини бермайдилар. Аёлининг ўлими тўғрисида Ҳайитовга орадан бир йил ўтгач айтишади. Ҳайитов озод қилингач, ҳувиллаб ётган уйига келади. Барноев Мақсудга ҳам ўз отасини дафн маросимида қатнашишга рухсат бермайдилар. Отаси ўлган куни у ҳам қонунсиз равишда ҳибсда сақланаётган эди.

Инсоний фожиалар, одамларнинг тақдири ўша кезларда Гдлян ва унинг теварагида ишлаган терговчиларни мутлақо ташвишга солмайди. Улар одамларга ўта кибру ҳаво, нафрат ва аламзадалик билан муносабатда бўлишар эди. Улар

ўзларича ҳар қандай кишини эгиб, букиб, ўзимиз истаган шаклга келтира оламиз дея ўйлашарди.

Олиб борган тафтишларимиз давомида гдлянчилар зулмининг яна бир айбсиз қурбонлари рўйхатини тузишга тўғри келди. Бу рўйхатда юздан ортиқ кишиларнинг исм-шарифлари рақам қилинган бўлиб, терговчилар уларни порахўрлик учун қамоққа олинган шахсларнинг бойликлари қаерда сақланаётганлиги тўғрисида зўрлик билан ахборот олиш, баъзан гувоҳлик беришга мажбур қилиш мақсадида қамаб қўйган эдилар. Гдлян уларнинг неча киши эканлигини санаб ҳам ўтирмасди, унинг учун бу кишилар тақдири писта пўчоғидек арзимас нарса эди. Ҳолбуки, уларнинг кўпчилиги 9 ойлаб ва ундан ҳам кўпроқ муддат мобайнида ҳибсда сақландилар. Уларга нисбатан қўзғатилган жиноят ишларининг бирортаси ҳам судга жўнатилмаган. Бунинг устига терговчилар ўзлари амалга оширган қонунсизликларни яшириш учун ўша кишиларни қамоққа олиш билан боғлиқ бўлган маълумотларни ҳужжатлар ичидан йиртиб олиб, йўқ қилиб ташлашар ёки уларни тўплаб алоҳида қопларда, пўлат сандиқларда сақлашарди. Бундай яширин ҳужжатлар сақланадиган жойларни Гдлянчи терговчиларнинг ўзлари «ўра» деб аташарди. Биз ана шу «ўрани» узоқ вақт ковлаш натижасида у ердан топилган ҳужжатлар асосида одамларга ўтказилган зулм «манзара» сени тиклашга муваффақ бўлдик.

1984 йилнинг августида Бухоро вилояти партия қўмитасининг собиқ биринчи котиби Каримов порахўрлик учун қамоққа олинган, кейин эса суд қилиб кесилган эди. Лекин, ўша вақтда яна бир қанча кишилар, шу жумладан суд ҳам Каримов иши бўйича яна 23 киши ушланганлигини ва қамаб қўйилганлигини, улардан олти киши бевосита Иванов чиқарган қарорлар бўйича қамалганлигини билмас эди. Камол, Анора ва Муҳиддин Саидовлар, Маҳмуджон Камолов, Баҳодир Каримов ва Лола Каримовалар 5—6 ойдан ортиқ ҳибсда сақландилар. Уларни ушлаб келтириш ва ҳибсга олиш билан боғлиқ бўлган маълумотлар кейинчалик ҳужжатлар орасидан чиқариб ташланган ва суддан яширилган. Беш йил ва ундан кўпроқ вақт мобайнида одамлар айбдор ҳисобланиб, улардан яшаб турган жойидан ҳеч қаёққа кетмаслик тўғрисида тилхатлар олинган. Мана шу ўтган бутун давр мобайнида тўпланган маълумотларнинг ишга жалб этилиши ва ҳаракатга келтирилиши борасида Гдлян ҳеч қандай қарор қабул қилмаган. Орадан 5 йил ўтиб собиқ маҳбус, энди эса озодликда бўлган кишиларни гувоҳ сифатида биз чақириб, улар билан суҳбатлашган вақтимизда бу кишилар ҳайратдан ёқа ушлаб, шундай дедилар: «Йўқ, йўқ, айбланувчи деган тамға ҳали ҳануз бизнинг бўйнимиздан олиб ташлангани

йўқ. Нега десангиз, бизга шундай айбни қўйишга қўйдилар, лекин ҳеч ким уни биздан олиб ташлагани йўқ, шу сабабли биз ҳозиргача айбланувчилармиз». Улар ҳақ эдилар. Фақат 1990 йилга келиб биз бу кишиларни батамом озод қилдик, улардан айблов тамғасини олиб ташладик ва натижада ҳаммаларининг покиза номлари тикланди.

Гдлян фаолиятидаги биз аниқлаган қонунбузарликларни қоралаш ўрнига, уни ҳимоя қилувчилар ҳам топилиб қолди: Улар: «Ўрмонга ўт кетса, ҳўлу қуруқ баравар ёнади-да!» — деган нақлни пеш қилиб гдлянчиларнинг нотўғри хатти-ҳаракатларини хаспўшламоқчи бўладилар. Хўш, бу ишларнинг ҳўли қайси-ю, қуруғи қайси? Келинг, қўйидаги маълумот ва рақамлар хусусида бир бош қотириб кўрайлик: гдлянчилар деярли 200 кишини ушлаб ҳибсга олишган, обдон текширилгандан кейин шуларнинг 40 нафардан сал кўпроғи айбдор деб топилган. Ана энди Гдлян ўт қўйган ўрмонда қанча қуруқ ёғоч ёнгану, унга кўшилиб қанчадан-қанча кўм-кўк яшнаб турган нораста тақдирлар нобуд бўлганини айтиш қийин эмас. Аслини олганда гдлянчилар қуруқ ёғочларни эмас, балки юзлаб кишиларнинг яшнаб турган умр дарахтини хазонларга буркаган жиноятчилардир.

Хўш, бундай ишлар 30-йиллардаги қатағонларни эслатмайми? Бу ҳақиқатнинг разилона бузилиши, тергов маъносининг ва бутун адолат ишининг таҳқирланиши эмасми?

Ҳар бир хатти-ҳаракатнинг, ҳар бир хулқ-атворнинг ҳам ўз сабаблари бўлади. Гдлянчилар гуруҳи амалга оширган оммавий қатағонлар ҳам шунчаки беسابаб бўлмаса керак. Бизнингча, уларнинг ҳам ўз изоҳи бор. Кўп ҳолларда одамларни қонунсиз равишда ушлаб келтириш ва ҳибсга олиш сингари ярамас усуллар ёрдамида терговчилар ўз қўлларидаги ишлар учун керакли бўлган маълумотларни тўплашга уринганлар. Бегуноҳ кишиларни ёлғон гувоҳлик беришга мажбур қилганлар. Шу тариқа сунъий равишда жуда кўп сохта далиллар «асоси» вужудга келтирилган. Бу — юзлаб беайб кишиларга нисбатан даҳшатли руҳий ва жисмоний тазйиқ ўтказиш эди. Бундай усулнинг қўлланиши натижасида худди 30-йиллардаги сингари ота-оналар ўз болаларининг «айбини очиш»га, болалар эса ўз ота-оналарини «фош қилиш»га мажбур этилдилар. Манфур ва олчоқ гдлянчилар бу ишларнинг барчасини мажбурий гувоҳлик беришга қарши қонунлар, ман этувчи қоидаларнинг ҳаммасини оёқ ости қилган ҳолда амалга оширдилар.

Собиқ иттифокдош республикаларнинг барчасидаги жиноят процессуал кодексларида сўроқ қилаётган ёки дастлабки тергов олиб бораётган шахс томонидан дўқ қилиш

ёки бошқа ноқонуний йўл билан гувоҳлик беришга мажбур қилинганлик учун жавобгарликни кўзда тутувчи нормалар белгилаб қўйилган. Бундай ҳатти-ҳаракатлар учун, масалан Ўзбекистон жиноят кодекси бўйича икки йилгача айбни оғирлаштирадиган ҳолларда эса 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Агар бунга куч ишлатиш ёки сўроқ қилинаётган шахс устидан ҳақорат қилиш ҳам кўшилган бўлса, у ҳолда айбдор шахслар беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланадилар.

Қонунларда бундай қатъий масъулият белгилаб қўйилганлиги бежиз эмас. Чунки бундай ноқонуний сўроқ қилиш усуллари ёрдамида айбсиз шахсни энг оғир жиноятлар қилишда, масалан, қонунда энг олий жазо — ўлим жазоси берилиши кўзда тутилган оғир жиноятлар қилганликда ноҳақ айблаб қўйиш мумкин. Афсуски, суд амалиётида бундай ҳоллар кўп бўлган, суд баъзан тергов маълумотларига кўр-кўрона ишонган ҳолда, тақдим қилинган далилларни ва бу далиллар қандай усуллар билан қўлга киритилганлигини чуқур текширмасдан кўпол хатога йўл қўйиб, одамларни отишга ҳукм қилган ҳоллар ҳам учрайди.

Лекин судлар фақат ёлғон даъволарнигина эмас, шу билан бирга ҳаққоний гувоҳлик берилган ҳолларни ҳам ўзлари текшириб кўришга бурчлидирлар. Шундай қилинганда суд жараёни муайян бир пайтга борганда ҳаққоний гувоҳлик натижасида олинган маълумотлар мажбурийлик таъсири остида ўзининг зиддини тасдиқловчи далилларга айланиб кетишига йўл қўйилмайди.

Гдлян билан Иванов, шунингдек демократик муҳитдаги уларнинг ҳимоячилари, жанжал тўполок чиқишининг олдини олишга ҳаракат қилиб, ғоят шубҳали фикр-мулоҳазаларни ўйлаб топдилар. Улар одамларнинг қонунсиз равишда кўплаб ҳибсга олинишида, шунингдек процессуал нормаларнинг бузилиши ва зўравонликка йўл қўйилган бошқа ҳолларда бу икки «қаҳрамон»нинг ҳеч қандай алоқаси йўқ деб исботламоқчи бўлдилар. Улар хатоларни рад этмаган ҳолда мазкур хатоларни бошқа терговчилар қилганлар. Гдлян билан Ивановнинг бунга сира алоқаси йўқ, — деб кўрсатмоқчи бўлдилар. Бу гаплар шу қадар асоссиз эдики, уларни беихтиёр қум устига қурилаётган иморатга ўхшатасан киши. Бизнинг тергов маълумотларимиз айбсиз кишиларга жабрзулм ўтказганлиги учун Гдлян билан Иванов тўла жавобгарликка тортилиши кераклигини ишончли далиллар билан кўрсатиб беради. Чунки улар шахсан ўзлари чиқарган қарорлар асосида одамларни озодликдан маҳрум қилдилар. Уларнинг шахсан ўзлари тергов олиб боришнинг ваҳшиёна

усулларини ўйлаб топдилар ва бу усулларни жорий этишга рухсат бердилар. Бу масалада ҳам мен жуда кўп далилларга, хусусан, терговчиларнинг гувоҳликларига асосланган ҳолда иш кўраман. Мана, қуйида улар берган гувоҳликдан айрим парчаларни эътиборингизга ҳавола қиламиз.

Иброҳимов: «Ҳар қандай шахсни ҳам фақат Гдлян ва Иванов розилик берганларидан кейингина ушлаб келардилар ёки ҳибсга олиб қамар эдилар...»

Абдураҳимов: «Ҳа, ҳақиқатан ҳам биз ҳар бир ишни СССР Прокуратураси гуруҳининг раҳбари Т. Х. Гдлян ва Н. Ивановнинг бевосита кўрсатмалари билан амалга оширдик. Бойликларни ўз ихтиёри билан кўнгилли равишда бизга келтириб берган шахсларни ушлаб келиш тўғрисида ҳам улар кўрсатма беришарди. Ушлаб келтирилган шахсларни қамаб қўйиш тўғрисида ҳам бизларга шахсан улар томонидан кўрсатма берилар эди».

Мамедов А: «Пора берган кишилар, харидор ҳақида хиёнат қилган, ўғирлик қилган шахсларга нисбатан жавобгарликка тортиш тўғрисидаги қарорлар фақат икки киши томонидан, Гдлян билан Иванов томонидан қабул қилинарди. Қамаб қўйиш, ушлаб келиш масалаларини ҳам улар иккаласи ҳал қилар эди. Биз, терговчилар бирор бир масалани ўзимизча мустақил ҳал қила олмасдик. Биз Гдлян ва Иванов ҳузурига келиб, ўз фикр-мулоҳазаларимизни уларга билдиришимиз мумкин эди, холос».

Кравченко В: «Ушлаб келиш ва ҳибсга олиш — бу фақат Гдлян билан Ивановларгина қабул қилиши мумкин бўлган қарор асосида амалга ошириладиган ишлар эди. Шунга қўшимча қилиб айтмоқчиманки, Гдлян билан Ивановнинг фикрича қонунда кўзда тутилган тинтув қилиш, пул ва бошқа бойликларни тортиб олиш ҳамда бойликларни сақлашда айбдор бўлган кишиларни фош этадиган ҳужжатларни тўплаш билан овоза бўлиб ўтирмай, балки ноқонуний бўлса ҳам осон йўлдан фойдаланиш керак эди. Улар энг самарали усул — бу одамларни ушлаб келиш ва қамаб қўйиш деб ҳисоблардилар... Шундай ҳоллар ҳам бўлар эдики, айбланувчилар ўз қариндош-уруғларини чақиб берар эдилар, улар шундай оғир шароитларга солиб қўйилар эдики, бошқа йўл тутишнинг иложи қолмасди. Улар аслида ҳеч қачон бўлмаган миллион-миллион сўмлик бойликларини қайтариб ҳам бера олмасдилар».

Бошқа терговчиларнинг ҳам сўзларини келтириш мумкин. Улар юқорида айтилган фикрларни тўлдирган бўлардилар, лекин шунинг ўзи етарли бўлса керак деб ўйлайман. Кравченконинг гувоҳлик беришича одамлар ёлғон гапиришга,

кўра била туриб олдиндан ёлгон маълумот беришга мажбур қилинар эди. Мана, сизга гдлянчилар терговининг холислиги. Бу маълумотлар албатта Гдлян ва унинг ҳимоячиларининг дод-войига, дўқ-пўписаларига асло тўғри келмайди. Гдлянчилик билан бериячилик ўртасида бир-бирига ўхшаб кетадиган жиҳатлар анчагина топилади. Бундай ўхшашликни исботловчи анча мисолларни биз ҳали яна келтириб ўтамиз.

Афтидан, кўп кишилар Вишинскийнинг исботлаш назариясини унутмаган бўлсалар керак. Ўша назарияга биноан айбдор томонидан ўз айбининг тан олинishi «исботлар гултожи» деб эълон қилинган эди. Гдлян ва Иванов бу назарияни нафақат унутдилар, балки доимий равишда унга амал қилдилар. Ҳибсга олинган кишиларнинг берган кўрсатувлари улар учун асосий исбот ҳисобланар эди. Уларнинг бутун айблов системаси шу асосга суянган эди.

Бироқ, Гдлян билан Иванов бу разолат билан чекланмадилар, балки яна ҳам илгарилаб кетдилар. Айбдорнинг айбини очиш суднинг, прокурор билан терговчиларнинг вазифаси эмас, балки Гдлянча «назария»га кўра «айбдорнинг бурчи ўз айбини, ўзининг айбдор эканлигини исбот қилиб беришдан иборатдир» — деб талқин қилина бошлади. Бу Гдлянгагина хос усул айбдорлар устида шафқатсиз «қамчи ўйнатиш» усули эди.

Гдлянчилар гуруҳи Ўзбекистонда «ҳамма пора олади ва ҳамма пора беради», деб ҳисоблар эди. Улар айна шу фикрдан келиб чиқиб, ҳар бир одамга ахборот манбаи деб қарашар ва ҳар қандай йўллар билан бўлса ҳам ундан ўша ахборотни суғуриб олишга ҳаракат қилишар эди. Айбсиз фуқароларни кўплаб ушлаб келтириш ва ҳибсга олиш усули ҳам худди мана шундай назария асосида қурилган эди. Улар тахминан қуйидаги қоида асосида ишлар эди: «Қўлинг-даги терговчилик шамширини ўнгга ҳам, чапга ҳам сермаб боравер, охири кимгадир тегади. Бу ерда ҳамма жиноятчи, шунинг учун сенинг хатти-ҳаракатларинг бари бир тўғри бўлиб чиқади ва оқланади». Улар шу даражадаги тубанликка етиб боришган эдики, натижада бутун бир халқни жиноятчи деб эълон қилдилар.

Худди ана шундай разил назариянинг муттасил амалга ошириб борилганлигини бугун Гдлянчилар фаолиятининг тафтиши исбот қилиб турибди. Бу тафтиш терговчиларнинг хатти-ҳаракатларидан, уларнинг хулқ-атворидан батафсил маълумот бера олади. Ўзбекистон Олий суди томонидан оқланган Ҳикматов бундай тергов усулига шахсан ўзи гувоҳ бўлган. Мана, у қандай кўрсатма беради: «терговчи Иванов менга бундай деди: «Сиз Ельцин билан Жабборовга

пора бермаган бўлсангиз ҳам, пора берганман, деб қўл қўйиб беринг. Ўзбекларнинг ҳаммаси порахўр эканлиги бизга яхши маълум.

Рад жавобини олгач, Иванов яна ўз гапини маъқуллаб бундай деди: «Биз судни ҳам мажбур қиламиз. Судлар биз нима десак шуни қилади. Биз И. Б. Усмонхўжаев ва О. У. Салимовни қамоққа олдик, улар энг олий жазога ҳукм қилинадилар. Биз улардан истаган одамга қарши гувоҳлик беришни талаб қиладиган бўлсак улар бундай гувоҳликни берадилар. Суд Каримов, Қудратов, Музаффаровларни отишга ҳукм қилган эди, лекин улар бизга керак кишилар эди, шунинг учун биз уларни отишдан сақлаб қолдик. Улар олдида сен ким бўлибсан, бор-йўғи битта райкомнинг биринчи котибисан-да, яқин орада биз ҳатто Кремлда ўтирган кишиларни ҳам қамоққа оламиз. Агар сен ҳозир бизнинг айтганимизни қилмасанг, сени қип-яланғоч қилиб ечинтира-миз ва бутун Совет Иттифоқи бўйлаб сазойи қиламиз. Болаларинг билан бирга сени турмада чиритишади. Ёки сенга энг олий жазо беришларига эришаман. Сен ҳали бизнинг совунимизга кир ювмабсан, бизларни билганингда эди, бошқача одам бўлиб қолардинг».

Улар томонидан тўқиб чиқарилган яна бир назария бундан ҳам бадтар, бундан ҳам ваҳшийроқ садистлик назарияси эди. Унинг маъноси шундан иборат эдики, бирор лавозимда ўтирган шахс «юқори»га пора бергани тўғрисида ёлгон гапиришга қийнаб мажбур қилинар эди. Қийноқлар азобидан эзилиб, жонидан тўйиб кетган маҳбус ҳар қандай гувоҳлик беришга рози бўларди. Гдлянчилар тилхат мазмунини айтиб турарди, маҳбус ёзар эди. Шундай пайтларда улар ўзлари мўлжалга олган кишиларнинг исми-шарифларини айтишар ва ҳатто ўша шахсга неча сўм миқдориде пора берилганлиги тўғрисидаги ёяфонни ҳам тўқиб ташлашарди. Бундай вақтларда албатта катта миқдордаги сумма айтиларди. Шу тариқа, Гдлян жуда катта бир пирамида тузишга, битта катта занжирга ҳаммани маҳкам боғлашга уринарди. Бу занжирнинг ҳалқалари колхозлар, совхозлар, участкалар, фермалардан бошланиб, охири «Кремлгача» борар эди. Бунинг учун аввал назария пайдо бўлар, схемалар ишлаб чиқилар, кейин эса шунга яраша зарур бўлган «далиллар» тўплашга киришилар, энг сўнгида эса ўз тахминларини исбот қилишга уринардилар. Бунинг учун одамларни лавозими бўйича хаёлан сафга тизиб, чиқишарди-да, энг даҳшатли воситалардан фойдаланган ҳолда, шу жумладан, тергов маълумотларини сохталаштириб, айбсиз одамларни қамоққа олиб, ўз мақсадларини амалга оширардилар.

Бу хилдаги беҳисоб далиллашлар тўғрисида Қосим Нуриимбетов муфассал гапириб берган эди. Чунончи у шундай ҳикоя қилади: «Менга Гдлян кимга қанча пора берганлигим ва кимдан қанча пора олганлигимни айтиб турди, мен бу гапларни аризамга ёза бошладим. Бу тахминан шундай содир бўларди. Гдлян мендан районимизга юқори ташкилотларда ишлайдиган раҳбарлардан кимлар келганини сўраб оларди. Мен уларнинг номларини айтганимдан кейин у мени ўша кишиларга пора берганман, деб ёзишга мажбур қилар эди. Сўнгра барча колхоз раислари, совхоз директорлари, савдо ташкилотларининг раҳбарлари номини ёзиб беришни ва у кишиларни пора берувчи кишилар эди, деб кўрсатишни буюрарди. Мен у айтган ҳамма гапларни ёзиб берганман. Рўйхатни ёзиб бўлганимдан кейин яна Гдляннинг ўзи айтиб туриб мен номларини айтган ҳар бир кишидан неча сўм олганимни, худди шунингдек, юқори ташкилотларда ишлайдиган раҳбарларга гўё мен етказиб берган пулнинг миқдорини ёздирган. Фақат шундан кейингина ҳар бир пора берувчи ва пора олувчи киши тўғрисида бу пуллар нима учун олингани ва бошқаларга нима сабабдан олиб бориб берилганлигини ўйлаб чиқаришимга тўғри келган, яъни мен аризамни иложи борица ростга ўхшатиб ёзишим керак эди».

С. Канязов эса бу борада қуйидагиларни маълум қилди: «Хонага Иванов кириб келди ва қатъий оҳангда бундай деди: «СССР Бош Прокурори номига ариза ёз. Аризангда ўз қўл остингдаги камида 45—47 кишидан 500 минг сўмга яқин пора олганман, деб ёзасан, шунингдек, унда камида 12—15 эпизодни «юқорига» нисбатан ёзасан, улар ичида Осетров, Орлов, Абдуллаева, Ишков ва бошқалар бўлсин, деб буюрди».

Бу хилда нотўғри маълумот олиш мақсадида одамларнинг қонунсиз озодликдан маҳрум қилинишини, биз кишилар устидан қилинган зўравонлик ва ҳақорат деб баҳоладик. Ахир беайб одамларни ойлаб, йиллаб авахтага ташлаб қўйишдан ҳам ортиқроқ ҳақорат, бундан ҳам таҳқирлироқ зулм бўлиши мумкинми? Бунинг устига қамалган кишилар эртасига уларни нималар кутаётганини мутлақо билишмас эди. Улар доимий равишда кўрқитиб, дўқ-пўписалар билан ваҳимага солиниб сўроқ қилинар эди. Уларни ўз яқин кишилари ва қариндош уруғлари тақдири учун ҳам изтироб чекишга мажбур қилишарди.

Тергов олиб боришнинг ваҳшиёна усуллари ашаддий тус олиб борар эди. Масалан, бирор кишини ё пора олишда ёки пора беришда айблаб қамоққа олишар, у эса ўз айбини бўйнига олмас, ёлғон маълумот беришни сира истамас эди.

Шундай вақтларда унга ўз ўжарлиги билан оиласини, бутун қариндош-уруғларининг ҳаётини хавф остида қолдираётганлигини эслатиб туришарди. Ҳибсга олинган киши чурқ этмай, ёлғон гапирмай туришда давом этавергач, терговчилар дўқ-пўписадан амалий ишга ўтишарди. Турма камера-ларида ҳибсга олинган кишининг энг яқин қариндош уруғлари пайдо бўлар эди.

Баъзан болаларни ота-оналари ётган камерага қўшни бўлган хоналарга жойлаштиришарди. Улар бир-бирларининг изтиробини сезиб туришлари учун атайин шундай йўл тутилар эди. Бу орқали шафқатсиз жаллодлар ота-оналик ва қариндош-уруғчилик ҳис-туйғуларидан ҳам ўз мақсадлари йўлида фойдаланар эдилар.

Терговда ҳеч қандай маълумот бермайдиган камгап кишиларга уларни қамоққа олиш тўғрисидаги хужжатларни кўрсатишарди. Хотин, бола-чақаларини прокуратурага, ДХКга, милицияга қандай олиб келинганлиги суратга туширилган видеоёзувларни намойиш қилиб кўрсатардилар. Гап орасида уларни соқчилар олиб келишаётганини айтиб қўйишарди. Кейин эса гўё тасодифан шундай бўлгандек, тасаввур пайдо қилиб, турма йўлагида ота билан ўғилни, тергов изоляторлари кабиналарида она билан қизни атайин учраштириб қўйишарди. Ва яна ўз айбини бўйнига олмай турган кишига бундай мурожаат қилишарди: «Мана, кўра-япсанми, сен айбни бўйнингга олишни хоҳламаяпсан ва биз сенинг болаларингни, хотинингни қамаб қўйишга мажбур бўлмоқдамиз. Сен уларни қадрига етмас экансан, агар уларни яхши кўрганингда бу ерларда азоб чекиб ётишларига йўл қўймаган бўлар эдинг. Тилга кириб гапирсанг, айбларингни бўйнингга олсанг, биз уларни қўйиб юборамиз ва улар яна озодликка чиқадилар».

Табиийки, шундан кейин кўпчилик кишилар бу хилдаги қийноқларга бардош бера олмасдан ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам тухмат ва бўҳтонга кўмар эдилар. Ўз болалари ва бошқа яқин қариндош-уруғларининг тақдирини ўйлаб, ёлғон гапир-ишга мажбур бўлардилар.

Гдлянчи терговчиларнинг қарорлари бўйича тергов ўтказиш давомида Мусахоновнинг ҳеч қандай айби бўлмаган тўрт қариндоши, Нуримбетов, Камолов, Ражабов ва Жуманиёзовларнинг ҳар бирининг саккиз нафардан қариндоши, Усмонхўжаевнинг тўққиз нафар, Худойбергановнинг 15 нафар қариндош-уруғлари қамоққа олинган эди.

Шу воқеаларни кўриб туриб, беихтиёр 1930 йиллардаги қатағон тафсилотлари ёдга тушади. Афтидан, тарих такрорланаётган кўринади. Ўзбекистондаги айбсиз кишилар охири

оқланади, лекин уларнинг ҳар бири 3 ойдан 5 ойгача ва ундан кўпроқ вақт мобайнида темир панжара ортида ўтириб чиқадилар. Улардан порохўрлик учун жиноий жавобгарликка тортилган кишиларга таъсир кўрсатиш учун фойдаланадилар. Бу воқеалар қандай кечганлигини сўроқ вақтида кўп кишилар бизга сўзлаб бердилар. Мана, масалан, Тўрабой Каримовнинг берган гувоҳлиги бунга мисол бўла олади. Уни кечаси уйдан ушлаб кетганлар. Унга одам ўлдирганликда, қотилликда айблаб олиб кетаётганликларини айтишган. Хотини қаттиқ қўрқиб кетган, йиғлаб ялинган. Бир ой мобайнида изоляторда олиб борилган сўроқларда ичига 500 минг сўм пул солинган дипломатни қаерга қўйганлигини айтишни, уни топиб беришни талаб қилганлар. У эса бу тўхматларни сира бўйнига олмасди, чунки ҳеч қандай пул тўла дипломатнинг ўзи бўлган ҳам эмасди-да. Мана маҳбус бу ҳақда қандай ҳикоя қилади: «Сўроқ вақтида ҳар хил дўқ-пўписалар билан мени қўрқитишар эди. Турмадан чиқмайсан, шу ерда чириб кетасан, биз сенинг қоқ пешонамга яшил хол ясаймиз ва шу холни мўлжалга олиб сени отиб ташлаймиз, дейишарди. Ҳар доим сўроққа икки қўлимга кишан солиб олиб келишарди. Улар менинг хотиним қамоққа олинганини, қизларим институтдан ҳайдалганини айтишар, шу каби ёлғон маълумотлар билан мени қўрқитиб бўйсундирмоқчи бўлишар ва уйимга бульдозер солиб, уни ер билан битта қилиб, вайрон этишга қасам ичишарди. Лекин энг даҳшатли ишлар камера ичида содир бўлар эди. Бу ерда атайин мен билан бирга қамаб қўйилган ашаддий жиноятчилар мени мунтазам уриб-сўкиб ҳақорат қилишар эди. Камерага кириб келган заҳоти улар бояги терговчилар тўқиб чиқарган пул тўла дипломатни мендан талаб қилишар ва аёвсиз калтаклай бошлашарди.

Улар бошимга телпак кийгизиб томоқларим остидан ипини маҳкам тақиб қўйишар ва батамом кучдан қолиб йиқилиб тушмагунимча ўтириб туришга мажбур қилишарди. Шундан кейин жуда кўп миқдорда совуқ сув ичишга мажбур қилар эдилар. Агар бўйсунмасам тутиб олиб ўласи қилиб уришар эди. Узлари тўшақда ётган ҳолда, мени изғирин шамол кучлироқ эсадиган жойда пол устида ухлашга мажбур қилишарди. Ётган жойимдан туришга мутлақо рухсат беришмас эди. Шунга ўхшаш қийноқлар натижасида тез-тез бурним қонайдиган бўлиб қолди».

Камолов Қаллибек ҳам ёлғон кўрсатма беришдан воз кечади. Шундан сўнг унга нисбатан қўрқитиш ва дўқ-пўписалар бошланади. Улар: «Ишлаётган жойингда бирон айбонини

топиб ўзингни ҳам, болаларингни ҳам, хотинингни ҳам қамаб қўямиз», — дейдилар.

Ҳомиладор аёл Нуриббетова Аважон ўзида жиноий йўллар билан тўпланган ҳеч қандай бойлик сақланмаётганини айтганида терговчилар унга ҳам дўқ қилиб «... у ҳолда сени ҳозир турмага олиб кетадилар, сен болангни ўша ерда туғасан» деб уни кўрқитганлар.

Жуманиёзова Зухра бизга маълум қилишича, сўроқ вақтида терговчи унга бундай деган: «Агар Исмоиловга қарши гувоҳлик беришга рози бўлмасанг, қизларингни зўрлаймиз...»

Ҳайитов Тўра ўзининг порахўрликка ҳеч қандай алоқаси йўқлигини қатъий билдиради. Шунда уни қамоққа олиб, болаларингни ва хотинингни ҳам қамаб қўямиз, — деб кўрқитадилар. Ўғлини қамоққа олишга қарор чиққанлиги тўғрисидаги хужжатни унга кўрсатадилар. Уни ўзи ва ўзгалар тўғрисида ёлгон гапиришга мажбур этиш учун барча ишни қиладилар. Ҳайитовнинг ўзи бу воқеаларни шундай эслайди: «1986 йилнинг 11 майида мени Иванов кабинетига чақиришди. У деразадан менга хотиним билан қизимни кўрсатди, улар ДХК биноси рўпарасида туришарди. У хотинимни чақиртириб сўроқ қилди. Агар у пул ва бойликларни келтириб бермаса ва менинг хузурига кимлар келиб турганлигини, кимлар нима олиб келганлигини айтмайдиган бўлса қамаб қўяман деб кўрқитди. Озод бўлганимдан кейин бу ҳақда менга гапириб беришди, лекин бу гапларни судда ҳам, уларни сўроқ қилишаётган вақтда ҳам эшитган эдим. Терговчи ўшанда менга: «Мана, кўрдингни, хотининг билан қизингни қамоққа олиш учун бу ерга чақириб келдим», — деганди. Хотиним бу ерда эрталабдан то кеч бўлиб қоронғу тушгунча типпа-тик турарди. Бундай ҳол 1986 йилнинг 20 майига қадар давом этди. Иванов ҳар куни хотиним билан қизимни чақирар ва уларни кўчада туришга мажбур қилар эди. Бир жойни кўрсатиб то ўзи жавоб бермагунча қимирламай туришлари кераклигини айтар эди.

Хотиним ўзи шундоқ ҳам бемор эди, аммо улар бунга парво қилмадилар ҳам, уни жазирама иссиқда оч-наҳор типпа-тик туришга мажбур қилдилар. Кичик ўғлимни, яна бир қизимни ҳам чақиртириб, унинг ёнида доимо туришга мажбур қилдилар. Оилам аъзолари ҳатто икки мартаба мени деразадан кўрдилар ва мен улар билан имо-ишоралар орқали гаплашдим. Сўнгра академиядан катта ўғлимни чақиртириб келиб, бир неча марта сўроқ қилдилар. Уни ҳам эрталабдан кечгача гоҳ кабинетда, гоҳ кўчада кутиб туришга мажбур қилдилар. Бу ишларни Боров билан Иванов биргаликда амалга оширдилар. 1986 йил 20 майда Иванов яна

чақиртирди. У ҳар доим мени ўзимнинг собиқ кабинетимда сўроқ қилар эди. Бу бино илгари ЎзССР Ички ишлар вазирлигига қарар эди. Бу ишни ҳам улар атайин менга руҳий тазйиқ ўтказиш учун қилишарди. Кабинетга олиб келганларида Иванов билан Боров мени қабулхонага олиб чиқиб эшикни очишди ва мен қабулхона рўпарасидаги кабинетда катта ўғлим Маҳмудни кўрдим. У бошини эгиб ўтирар, унинг атрофида эса Гдлян гуруҳидаги ходимлардан тўрт киши тик туришарди. Мени кабинетга олиб киришди, Иванов менга Урунов сўроқ қилинган протоколни кўрсатди. Урунов ҳар ойда унинг кўл остида БХСС инспектори бўлиб ишлайдиган ўғлим Маҳмуддан 1000 сўмдан олиб турганлигини ёзиб берган эди. Шу ҳужжат билан бирга яна ўғлимни қамоққа олиш тўғрисидаги қарорни ҳам кўрсатишди. Аммо, ҳибсга олиш тўғрисидаги қарорни, ариза ҳамда Уруновни сўроқ қилинганлиги тўғрисидаги протоколни менга узоқдан кўрсатдилар, кўлимга бермадилар. Шундан кейин мен жуда сиқилиб кетдим, руҳим тушиб кетди. Энди ўйласам ўз ишларимдан уялиб кетаман, ахир мен ҳеч қачон, ҳеч нарсадан кўрқмайдиган киши эдим. Улар олдида нега бунчалар кўрқиб кетдим? Ваҳоланки, мен Гдлян, Иванов ва уларнинг гуруҳидаги бошқа терговчилар йўл қўяётган қонунсизликларни билар эдим. Улар турли хил ёлғон ҳужжатларни тўқиб ташлашарди. Шунингдек, бошқа айбланувчиларнинг болалари ва хотинларини қамашаётганлиги, Бухоро, Наманган, Хоразм, Қашқадарё вилоятларида қандай қонунсизликларга йўл қўйилаётганлиги, терговчилар Хоразм областидаги бир туман партия кўмитасининг биринчи котибининг рафиқаси Қаҳрамон она Воисовани ва бошқа кўплаб кишиларни қамаганликларини ҳам билар эдим. Гдлянчилар ҳеч нарсадан тап тортмай ишлашарди. Улар қонунга бўйсунмасдилар, аксинча, қонун уларга бўйсунарди. Гдлян гўё «Бош прокурор», Иванов эса унинг биринчи ўринбосари эди. Иккаласи нимани хоҳласа шуни қилишарди.

Мен аввало, кишиларнинг тазйиқи остида бўлганим учун, кўрқувлар, дўқ пўписалар мени ҳолдан тойдирганлиги учун ҳам Иванов айтиб турган аризага имзо чекишга мажбур бўлганман. Бош прокурор номига ёзилган ушбу аризада Иванов рўйхатда кўрсатган кишиларга менинг пора берганлигим ва улардан пора олганлигим ёзилган эди. Ўғлимни қамоққа оладилар деб кўрққан эдим, мен бу қайғу-аламни хотиним кўтара олмайди, деб шундай қилган эдим. Мен ҳаётни кўрган ва қамалиб ётишга тайёр киши эдим, лекин ўғлим дунёга энди келиб ҳаёт лаззатларини эндигина тота бошлаган бўлиб, унинг учта норасида боласи бор эди. Мана

шунинг учун ҳам Иванов менга нимани айтиб турган бўлса, ҳаммасини ёзиб берганман.

Ариза ёзиб берганимдан кейин менга уларнинг муомаласи ҳам бошқача бўлиб қолди. Менга сигаретлар, қўшимча егуликлар олишга рухсат беришди, тушлик овқат олиб келадиган бўлишди, лекин мени виждон азоби қийнарди. Мен — умримда чекмаган одам, бир кунда икки қутидан сигарет чека бошладим. Мен ўлишни истар эдим: Нега десангиз ҳалиги «тан олиш» қоғози билан мен онамни, ўғилларимни, хотинимни, қизларимни, барча қариндошуруғлар ва дўстларимни иснодга қўйган эдим. Уларга бўҳтон ва тухмат қилиб одамлар тўғрисида ёлғон гувоҳлик бериб, кечирилмас гуноҳ қилган эдим».

1924 йилда туғилган, собиқ вилоят партия қўмитасининг котиби, Социалистик меҳнат қаҳрамони, бир неча марта олий давлат орденлари билан мукофотланган Бектош Раҳимовни гдлянчи терговчилар 1988 йил 5 декабрда ўз ҳовлисида қўлга оладилар, кейин тергов изоляторига жойлаштирадилар. Бу ерда у 9 ой ҳибсда ўтиради, кейинчалик тўла окланиб озодликка чиқади. Тергов камерасида ўтказилган вақт ва олиб борилган сўроқларни у мисоли даҳшатли тушдек эслайди. Ёши етмишга яқинлашганда кишилар 30-йилларда бўлгандек даҳшатли кунларни бошидан ўтказди. Мана бу ҳақда Б. Раҳимовнинг ўзи нималарни ёзади:

«Кечқурун яна сўроққа чақиришди, яна бир неча киши бўлиб баравар сўроқ қилишди, улар нуқул битта масалани чайнайверар эдилар, яъни, агар мен улар талаб қилган пулларни топширсам, шу заҳоти озодликка чиқариб юборишларини айтишарди. Ҳатто пулларни келтириб берадиган бўлсанг унинг маълум бир қисмини ўзингга беришимиз мумкин деган бемаъни гапларни ҳам айтишди. Терговчилардан бири — ўзбек одам узоқ гапириб мени шундай қилишга кўндирмоқчи бўлди. Бу усул ёрдам бермагач, улар мени ҳақорат қилишга ўтишди, куракда турмайдиган сўзлар билан сўкиб, мени кўрқита бошладилар. Айниқса Гдлян дўқ-пўписани авжига чиқарди. У менинг Давлат хавфсизлиги комитети органларида офицер бўлган ўғлим тўғрисида гапириб, ҳозир буйруқ бераман, ўғлингни ҳамма унвонларидан маҳрум қилиб, ишдан ҳайдайдилар,— деди. Мен ўғлимнинг ушбу ишларга мутлақо алоқаси йўқлигини, биз учун у бекорга азият чекишини истамаслигимни тушунтиришга уриниб кўрдим. Улар менинг устимдан кулишиб, қаттиқ ҳақорат қилдилар. Менинг оталик ҳис-туйғуларимни кўзгатиб умримда қилмаган айбларни бўйнимга қўйишга уриндилар. Аммо, барибир сўроқ натижаларидан ҳаммалари норози

эдилар. Афтидан менинг улар кўлига ҳеч қандай пул келтириб бермаганлигим уларга ёқмас эди. Мен тўқиб чиқарилган бу беъмани ёлғонга терговчиларнинг ўзлари қандай ишонганликларини то ҳануз тушуна олмайман. Карташян менинг «хулқ-атворим» туфайли ўғлим қамоққа олинганлигини ва бошқа оила аъзоларимни ҳам қамамоқчи эканликларини маълум қилганидан кейин менинг сабру бардошимга дарз кетди...

Бундай тергов қилиш усули тўғрисида ҳибсга олинмасимдан илғари ҳам менга кўп нарсалар маълум эди. Мен уларнинг барча шартларига рози бўлишга ҳамда мендан талаб қилинган кўпчилик шахсларга нисбатан бутун ёлғон гапларни ёзиб беришга кўндим. Бундай даҳшатли дўқ-пўписалардан кейин мен ҳар қандай кишининг бўйнига истаган айбни кўйиб, унга тухмат қилишга тайёр ҳолга келган эдим. Кейинчалик ақлу ҳушим жойига келиб, мажбуран ёздирилган ёлғон гаплардан воз кечдим. Тахминан, 1988 йилнинг 25 декабрида мени Москвага олиб кетдилар. Янглишмасам, 28 декабрдан бошлаб мени сўроқ қилиш ишига Н. В. Иванов ҳам қўшилди. У Гдлян йўлини давом эттирди. Унинг фикрича, мамлакатимизда кераксиз одамлар кўпайиб кетибди, шунинг учун бунақа кишиларнинг баҳридан ўтиш керак эмиш. Бу йўлда бирмунча одамлар жонидан кечиш талаб қилинар эмиш. Унингча мен миллионер эмишман. Агар мен бор пулларимни уларга келтириб бермасам, мени ҳам ўша қурбонлар қаторига киритиб юборишлари мумкин эмиш... Гап фақат мен тўғримда борган вақтда, улар ҳаётимга хавф солиб дўқ қилган вақтларида ўзимни дадил тутишга ҳаракат қилдим, айтган сўзларимнинг ростлигига уларни ишонтаришга уриндим, бошқа кишиларга ёлғон-яшиқ гапларни тўнкаб, тухмат ва бўҳтон қила олмаслигимни айтиб, уларнинг бундай разилона таклифларини рад қилдим.

Кейинчалик Иванов яна менинг ўғлимдан гап очди. Унинг сўзларига қараганда, дастлабки айбимни «тан олган» кўрсатувларимдан кейин ўғлимни қамоқдан чиқариб юборишган эмиш. Энди яна қамоққа олишар экан. У доим мени ўзи билан дўст бўлишга ундарди. «Биз билан дўстона муносабатда бўлиш керак» — деб ўз сўзини яқунлар эди у.

Акс ҳолда — мени йўқ қилишиб, ўғлимни қамаб қўйишар эмиш. Бундай қатъий талаб менинг руҳиятимга кучли таъсир қилди. Оқибатда мен қариндош-уруғларимдан ҳеч кимга тегишмаса, ҳар қандай гувоҳлик беришга рози бўлдим. Менинг олдимга пора берувчилар сифатида 60 кишининг номини кўрсатиш вазифаси қўйилади. Мен қанча уринмайин Ивановнинг «уй вазифасини» тўла бажара олмас эдим. Узоқ

йиллар мобайнида кимлар билан мулоқотда бўлган бўлсам, ҳаммаларини бир-бир кўз ўнгимдан ўтказдим. Мутлақо айбсиз бўлган кишиларни айбдорлар рўйхатига ёзиб, улар менга пора берганлар деб сохта маълумотларни ёзиб чиқдим ва пировардида 30 га яқин одамга шундай тўхмат гапларни тақаб ёзма кўрсатув бердим. Иванов менинг «ишим»дан асло қоникмади, унинг буюртмаларини бажармаганлигим учун яна жазо тариқасида пора берувчилар рўйхатини 70—80 кишига етказишимни талаб қилди ва мен ўз хотиним ва болаларим ҳаёти учун хавотирга тушиб, янгидан-янги ёлғонларни ёзиб беришга мажбур бўлдим. Иванов ёзганларимни ўзи хоҳлаганча тузатиб қўяр эди».

Мана бу эса Ережеп Айтмуродовнинг берган гувоҳлиги:

«Мен 1987 йилнинг 20 августида Тошкентда қамоққа олиндим. Мени Ўзбекистон ССР ДХК изоляторида бир неча кун ушлаб турганларидан кейин Москвага олиб кетдилар. Ўша пайтдан эътиборан мунтазам сўроқ қилишлар бошланди. Сўроқ қилишни Гдлян билан Иванов олиб борарди. Менга чин юракдан ўз айбига иқрор бўлишнинг аҳамиятини узоқ тушунтирдилар. Барча қўйилган айбларни бўйнимга олишни маслаҳат бердилар. Акс ҳолда иш бўйича мени, ўз иборалари билан «паровоз» қиламиз деб кўрқитдилар, яъни республикада йўл қўйилган қўшиб ёзишлар учун етакчи жавобгарлардан бирига айлантирамиз деб кўрқитдилар. Улар Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг секретари бўлиб ишлаган вақтимда бевосита бу ишларга алоқадор бўлганлигимни айтиб дўқ қилдилар. Улар менга кимки уларнинг ҳузурида ўз айбига иқрор бўлмаса, ундай кишини ўлим кутаётганлигини, кимки уларнинг айтганларини қилса, у кишига деярли ҳеч нарса бўлмаслигини қайта-қайта айтишарди. Мен яна шундай чурқ этмай тураверадиغان бўлсам, хотинимни, ўғлимни, қизимни ва укамни қамаб қўйишларини айтиб кўрқитардилар. Ушанда Иванов ҳатто аллақандай ҳомиладор аёлни ҳам аяб ўтирмай ҳибсга олганликларини шаъма қилган эди. Хулоса қилиб, мен ҳам шундай аянчли кўргиликка гирифтор бўлишим мумкинлигини таъкидлаб қўйди. Гдлянчилар мутлақо айбсиз кишиларни қамоққа олаверишларига мен мутлақо шубҳа қилмасдим. Менинг учун фарзандларим ва қариндош уруғларнинг фароғати, тинч-осойишталиги ягона истак бўлиб қолган эди. Мен бу бегуноҳ кишиларни қийноққа солишларига йўл қўя олмас эдим, шунинг учун тергов билан келишишга аҳд қилдим».

Мирзаюсуф Мусахонов физика-математика фанлари доктори; ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган ҳолда қамоқ камераларида бир неча ой ётади. Фақат орадан уч йил ўтганидан

кейингина уни тўла оқлайдилар. У сўроқ вақтида Гдлян уни ёлғон гувоҳлик беришга мажбур қилганлигини сўзлаб берди. Чунончи Гдлян унга, агар сен зарур маълумотларни бермасанг, бойликларни топширмасанг, у ҳолда бутун Мусахоновлар авлодини қириб ташлаймиз,— дейди. Ана шундай қариндошларни ялпи жазолаш усули, ҳақиқатан ҳам амалга оширилади.

Лола Каримовага нисбатан ҳам оммавий равишда қамаш усулини қўллаймиз, деб дўқ қиладилар.

Бу ҳали ҳаммаси эмас, қамалган кишиларнинг болаларини видеомагнитофонга суратга олиб, уларни ота-оналарига кўрсатганлар. Болаларни эса, ўзларини ва қариндош-уруғларини қутқариб қолишни сўраб қамокдаги ота-оналарига мурожаат қилишга мажбур этганлар.

Бундай мурожаат, албатта ҳаяжонли кўз ёшлари билан тўлиб-тошган илтижолардан иборат бўларди. Шунинг учун бундай манзарага, бундай руҳий тазйиқ усулига камдан-кам киши дош бериши мумкин эди. Одатда, айнан шунақанги мурожаатлардан кейин қамокдагиларнинг аксарияти ёлғон гувоҳлик бера бошларди.

Маҳбусларга руҳий тазйиқ ўтказиш мақсадида уларни узоқ муддат ҳеч нарсадан хабарсиз ҳолда сақлашар, ҳатто ойлаб сўроққа чақиринмасди. Бу билан ёлғон гапиришни истамаган кишиларни кўрқитмоқчи бўлишар, гўё қамокдагилар терговчилар учун ҳеч қандай қизиқиш уйғотмайдиган «Ўлимга маҳкум этилган кишилардир» — деган тасаввур пайдо қилмоқчи бўлар эдилар. Одамларни шу тариқа тинкасини қуритиб, адойи-тамом қилишлари натижасида маҳбуслар ўз келажагини ўйлаб ваҳимага туша бошлашар ва камералардан бир нафас ташқарига чиқиш мақсадида, ҳатто сўроқ қилинишларини илтимос қилиб ўзлари ялинишга тушар эдилар. Масалан, ҳибсга олинган Қаҳрамоновнинг сўроқлари орасидаги танаффуслар тўрт ойлаб ва бундан ҳам кўпроқ вақт давом этарди. Узоқ муддат қамокда сақланган Норбўтаевни сўроқ қилмай саккиз ойдан кўпроқ вақт ташлаб қўйдилар. Терговчилар қонунларга хилоф равишда одамларни узоқ муддат қамаб қўйиш йўли билан, камераларда чидаб бўлмас шароит вужудга келтиришарди. Тергов қилинаётган кишиларни уриш, дўқ қилиб кўрқитиш ва алдаш орқали уларни маънавий жиҳатдан хароб қилишар, камситишарди. Бу шафқатсиз терговчилар кишиларни шу тариқа хўрлаб, камситиб, иродасини букиб ташлаганидан кейин улардан ўзларига маъқул бўладиган ҳар қандай гувоҳлигу ҳар қанақа маълумотни олаверар эдилар.

Хўш, бизнинг кунларимизда наҳотки шунчалик бемаъни ишларга йўл қўйилса? Наҳотки, аянчли, фожиали ўтмишдан хулоса чиқарилмаган бўлса? Наҳотки, «бериячилик» сингари хавфли даҳшат яна такрорланса? Бунга ҳеч бир ақли бутун зотнинг ишонгиси келмайди. Лекин надоматлар бўлсинким, буларнинг бари ҳақиқат.

Мана, менинг олдимда «ўнг троцкийчилар» блокининг контрреволюцион фаолияти тўғрисида 30-йилларда кўрилган жиноят иши турибди. Ундан маълум бўлишича, маҳбус Раковский 8 ой мобайнида ҳибсда сақланаётганига қарамай, ўзини айбдор деб тан олмаган, узоқ давом этган қийноқлардан кейин эса ҳеч қачон қилмаган ишини қилдим, деб тан олган.

1938 йилда қамалган профессор Д. Д. Плетнев (у бизнинг кунларимизга келиб оқланган) ўз баёнотларидан бирида: «Мени ёлғон гапиришга, қилмаган айбимни қилганман, деб тан олишга мажбур қилганлар, бутун айблов акти эса — сохтакорликдан иборат» — деб ёзган эди. «Менга нисбатан оғизга олиб бўлмайдиган сўкишлар, ўлим жазоси берамиз деб кўрқитиш, ёқадан бўғиб судраш, томоқдан ушлаб бўғиш, овқатни кам бериб қийнаш усулларини қўллаганлар. Беш ҳафта мобайнида суткасига икки-уч соатча ухлашга рухсат берилган, менга тилга кирмасанг, тилингни суғуриб оламиз, деб дўқ қилишган, резина таёқ билан савалаб, пўлисалар қилишган..., буларнинг ҳаммаси натижасида гавдамнинг ярми ҳаракатсиз ҳолга келиб, фалаж бўлиб қолдим... (76 жилд. 11—19, 21—22, 25-шахсий ишлар).

Қатағон қилинган Бессонов ўзини ёлғон иқрорлик беришга мажбур қилган сабабларни сўзлаб берар экан, уни бундай деб, огоҳлантириб қўйганликларини эслайди: «...башарти мен уларга керак бўлган маълумотларни бермайдиган бўлсам, мени уриб, дабдала қилишларини айтишди ва чиндан ҳам, орадан бир неча кун ўтгач, шу пайтгача менга нотаниш бўлган бир хонага ярим кечада чақиришди. У ерда мени беш барзанги кутиб турарди, стол устида эса барча зарур ашёлар: резина тўқмоқ, қўлқоплар, таёқ ва яна алланималар ётар эди. Майор қўлларини бир-бирига ишқалаб туриб, мендан: гапирасанми-йўқми, деб сўради. Мен эса бу манзарани кўриб кўрқиб кетдим,— чунки мен улар маҳбусларни ўлгунича уришлари тўғрисида олдин эшитган эдим... Алдашга аҳд қилдим. Шундай қилиб, мен аксилинқилобчи бўлиб қолдим (архивдаги дело № 101492, 2-жилд, 61-шахсий иш). Бу ишларни варақлар эканман, юрагимда англаб бўлмас бир оғриқ пайдо бўлади. Наҳотки, орадан ярим аср ўтса ҳам шу разолат ҳануз тирик қолган, дея ўйлайман. Бунинг боиси

нимада? Бу қабиҳ тергов усуллари учун ким гуноҳкор дея ўз-ўзимдан сўрайман.

Келинг, яна гдлянчилар ҳибсда ушлаб турган шахслар берган гувоҳликларга қайтайлик.

Мен олти боланинг отаси Л. Муқимов сўроқ қилинган дами сира унута олмайман. У ҳеч қандай айби бўлмаган ҳолда изоляторда салкам 6 ой ўтирган. Мана, у нималарни гапириб берган эди: «Сўроқ вақтида Иванов менга «Сен кичкина одамсан, бизга ҳечам керак эмассан, қолаверса, болаларингни тарбия қилишинг керак, яхшиси сен Қосимжоновга қарши маълумот бер, яъни қайсидир жойда Қосимжоновга бир тугунчак берганман деб айт. Қариндош-уруғларингдан ёки яқин дўстларингдан бу фактни тасдиқлай оладиган бирор кишини топ» деган. Лекин Л. Муқимов бундай кўрсатув бермайди, унга озодлик таклиф қилганларида ҳам ёлғон гапиришни истамайди. Сўроқлар деярли суткалаб давом этади, камерага олиб келганларида эса уни камерада ётган газандалар аёвсиз дўппослар эдилар.

Жўраев Болтабой фақат хизмат машинасида ЎзССРнинг собиқ ички ишлар вазири муовини Бегельманни олиб юрганлиги учунгина озодликдан маҳрум қилинган. Терговчиларнинг фикрига кўра модомики у Бегельманнинг шахсий шофёри экан, демак у вазир муовини ҳақида нималарнидир билиши керак ва билганларини сўзлаб бериши лозим.

Б. Жўраев сўроқлар тўғрисида барча тафсилотларни яхши эслаб қуйидагиларни бизга муфассал ҳикоя қилиб берди: «Мени кабинетга олиб келган вақтларида Гдлян шу ерда экан, у мени бошқа бир терговчига кўрсатиб: «Уни бир-икки силтаб қўй-чи» деб кўрсатма берди. Гдляннинг ўзи эса мендан Бегельман кимлардан пора оларди, деб сўради, мен пора тўғрисида ҳеч нарса билмайман,— деб жавоб бердим.

Хонага терговчи Иванов кириб келди ва менга бундай деди: «Сен хавфли одамсан, сен турмада чириб кетишинг керак». Соқчини чақирди-да, мени ертўлага жўнатди». Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Жўраев Болтабой ҳеч қандай қонунга хилоф иш қилмаган. Худди шунга ўхшаш бошқа бир ҳайдовчи — Бобожонов Шодмон ҳам ҳеч бир айбсиз бир неча кун ертўлага қамаб қўйилган. Ҳолбуки, у бемор бўлиб, терговчиларга ўз хасталигини айтган, дорилари битилган қоғозларни, справкаларини кўрсатган, дори беришларини илтимос қилган, лекин унинг барча сўзлари терговчилар томонидан эътиборсиз қолдирилган.

Қонунчиликнинг бузилганлиги юзасидан кўзфатилган жиноят иши бундай гувоҳликларга тўла бўлиб, протоколларнинг жуда кўп саҳифаларидан шафқатсизликнинг,

қўярдилар. Ўша ашаддий жиноятчилар бизга қамоқ лагерларида милиция ходимларини қандай ҳақоратлаб уриб-сўкишларини, зўрлашларини ва ҳатто турли усулларни қўллаб ўлдириб юборишларини сўзлаб беришарди. Бу ишларнинг ҳаммаси Гдлян, Иванов кўрсатмаси бўйича амалга оширилиб, бизни қўрқитиш учун, биздан ўзларига керакли маълумотларни олиш учун қилинарди. Биз ҳали ДХК тергов изоляторида ётган вақтимиздаёқ бизларнинг ёнимизда уларнинг «маҳбус» киёфасидаги шогирдлари ўтирар эди. Улар бизни Гдлян таклифи бўйича «ўз айбимизга иқрормиз» деб ёзиб беришга ундашарди. Шундай қилсак бизнинг қамоқдаги ҳаётимиз яхшиланар, бизга қариндошлар билан дийдорлашиш ва бошқа турли имтиёзлардан фойдаланиш имкони берилиши мумкинлигини айтиб, бизни аврашарди.

Гдлян билан Иванов бир йилдан кўпроқ вақт мобайнида мени муттасил равишда камситиб сен энг хавфли душмансан, босмачисан, деб ҳақорат қилиб келди. Қўлларини пешонамга ниқтаб шу ерингга хол кўямиз — дейишарди. Сен дипломниям, депутатликниям, партбилетниям сотиб олгансан,— дейишарди. Мен туну кун тинмай ишлаганимни уларга айтсам, улар мени таҳқирлаб, сен фақат пора олиш учун югургансан, холос,— дейишарди. Гдлян руҳий таъсир ўтказиш мақсадида менинг қариндошларим устидан қўзғатилган еттита жиноят ишларини келтириб столга қўйди. Сўнг, улардан бирини қўлга олди-да, мана буниси сенинг жиянинг эмиш, унга аллақачон ўн йил берилди, қолганларини ҳам ўтқизамиз, бутун молмулкларини тортиб оламиз. Ҳаммасининг бола-чақаларига сен ва сенинг бола-чақаларинг билан бир умр адоватда яшашлари учун Сизнинг ҳаммангиз Шамси Абдуллаевичнинг касофатига қолдинглар, деб айтамыз,— деди. Мен унинг бу галига сира чидаб тура олмадим.

Ўшанда мен бошқа илож йўқ эканлигини англадим, нима хоҳласангиз ёзинг, мен қўл қўйиб бераман, лекин фақат қариндош-уруғларимга тегманглар, деб илтимос қилдим. Улар менга Эргашев билан Давидовга пора берганман, деб ёзишимни таклиф қилдилар. Бу вақтга келиб уларнинг ҳар иккиси ҳам ўз жонларига қасд қилиб бўлган эдилар. Шунинг учун Гдлян билан Иванов улар нариги дунёга жиноятчи деган тавқи-лаънатни олиб кетишлари учун иқрорномани олдинроқ ёзилган қилиб кўрсатишимни талаб қилдилар. «Шундай қилсанг, бу қоғознинг ижтимоий таъсири кучлироқ бўлади — бошқалар ҳам шундай деб маълумот беришади, бу ишга сен ҳам ўз ҳиссангни қўшиб қўйгин» дейишди улар. Мен пул, спиртли ичимликлар, гиламлар ва бошқа товарлар кўринишида 27 минг сўм пора олганман, Эргашев, Давидов, Каримов,

Қаҳрамоновларга 25 минг сўм пора берганман, деб икромнома ёзиб бердим. Қаҳрамонов билан юзлаштиришларидан олдин Иванов менга икки дона ноксирон ва бир дона седуксен таблеткасини ичирди. Кетидан 95 кўк чой билан сийлади, олдимга конфетлар қўйди. Энди ўта масъулиятли пайт келганлигини, мен Қаҳрамоновнинг юзига тик қараб туриб, унга пора берганимни айтишим лозимлигини таъкидлаб қўйди. Ярим соатча Иванов мени юзлаштиришга кўндирмоқчи бўлиб уринди. Мен буни истамадим, чунки уятдан ерга киргудек ҳолга келиб қолган эдим. Улар менга бу ишларда сен бир кичкина мурватча ҳисобланасан, бизга сен эмас, Қаҳрамонов керак. Кейин унинг ёрдамида биз Москвани ҳам фош қилишимиз керак бўлади,— дейишган. Яна «биз ахир сенга ўхшаган кичкина мурватчаларга ёрдам бермоқчимиз-ку, наҳот шуни тушунмасанглар!»— дейишарди.

Қаҳрамоновни мен билан юзлаштиришга олиб келдилар. У оғир касал эди. Иванов штаб бошлиғи Непомняший олдида Қаҳрамоновни маймун, муттахам, саводсиз деб ҳақорат қилди. Сендаги орден ва медаллар, бутун туриш-турмушинг сотиб олинган,— деб ҳақорат қила бошлади. Кейин Иванов Непомняшийга қараб Қаҳрамоновнинг медалларини олиб келишни буюрди. Непомняший чиқиб кетди. Қаҳрамонов Ивановнинг гапларига эътироз билдира бошлади. Менга эса ўзбек тилида: «Ёлғон гапиргани худодан кўркмай-сизми?» — деди. Ивановнинг жон-пони чиқиб кетди. Урндан туриб унинг оёғига, тиззасидан паст қисмга тепа бошлади, қўллари билан унинг кўкрагига ура кетди. Мен ўрнимдан дик этиб турдим ва Ивановни орқага тортиб ажратиб олдим. Қаҳрамоновнинг аҳволи эса ёмонлашиб қолди. Мен Қаҳрамоновни ўзига келтириб, унга чой қуйиб ичирдим. Агар ўшанда Ивановни Қаҳрамоновдан ажратиб олмаганимда, худо билади, бу дўппослаш нима билан тугарди...

Мен шуни тўла ишонч билан таъкидлай оламанки, Трубин ҳам, унинг ёрдамчилари ҳам бу ва бошқа шунга ўхшаган маълумотларни мутлақо ўқишмас эди. Агар уларни жилла курса бир маротабагина ўқиган бўлганларида Гдлян ва Иванов устидан қўзғатилган жиноий ишни тўхтатиш тўғрисида қарор чиқаришдан олдин жиндай ўйлаб кўрган бўлармидилар? Балки?! Тағин ҳам ким билади дейсиз. Ахир, номус, виждон ҳисси қаёқда-ю, амалпарастлик қаёқда — булар бир-бири билан сира келиштириб бўлмайдиган тушунчалар-ку.

Фоят қизиқарли бир воқеани ҳикоя қилувчи М. Бурхонов берган маълумотларни ҳам, улар, албатта ўқимаганлар. Ма-на, унда нималар деб ёзилади:

«Кунлардан бир кун Карташян мени сўроққа чақириб қўлимга чой узатди. Мен эрталаб чой ичганимни ва ҳозир ичгим келмаётганини айтиб рад қилдим. У эса мени қатъий чой ичишга ундаб, қўлидаги чойни зўрлаб узата бошлади. Мен яна рад қилдим. Кейин у мени қаттиқ зарб билан урди, мен полга ағдарилиб тушдим. Карташян бундай деди: «Сен ифлос ўзбек ростини гапирмаганинг устига мен узатган чойни ҳам ичмайсанми»? Шундан кейин мен у берган чойни ичишга мажбур бўлдим. Унинг мазаси оддий чойникидек эди-ю, лекин шуни ичганимдан кейин менда аллақандай кўркув, иродасизлик туйғуси пайдо бўлди ва мен Карташян айтиб ёздирган гаплар остига қўл қўйиб бердим».

Бундай зўр таъсир қилувчи «чай» тўғрисида бизга бошқа кишилар ҳам гапириб беришган. Айбимиз шуки, бизлар барча шарт-шароитларни, шу жумладан сўроқ чоғида кишиларга рухий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган моддалар ҳам қўлланганлигини яхшилаб текшириб чиқишга улгурмадик.

Милиция подполковниги Тўра Очилов узоқ вақт терговчиларнинг тазйиқларига қаршилик кўрсатди. У гарчи билган гапларининг барини айтиб берган бўлишига қарамай, уни узоқ вақт совуқ карцерда сақладилар, қийноқларга солиб урдилар. Аммо Очилов барча қийноқларга матонат билан чидади. Охири Гдлян унга отаси ва ўғлини қамаш тўғрисидаги қарорни кўрсатганда Очиловнинг руҳи батамом чилпарчин бўлди. Узининг энг яқин, қадрдон кишилари тақдири учун ташвишга тушиб қолган Очилов улар айтган аризага қўл қўйиб берган.

Ўша кунларни эслаб Очиловнинг ўзи бундай дейди: «Гдлян менга бир схемани кўрсатди, унда СССР ва Республикалар ички ишлар вазирликлари, КПСС Марказий Комитети, вилоят котиблари кичик-кичик квадратлар шаклида белгилаб қўйилган бўлиб, ҳар бир квадратнинг ичига фамилиялар ёзилган эди... Улар мана шу схемада кўрсатилган кишиларга туҳмат қилишни, улар пора олганлар деб кўрсатув беришни талаб қилишарди.

Очилов мазкур схема бўйича Қашқадарё вилояти партия қўмитасининг биринчи котибига пора берганман, деб туҳмат қилди. «Мен унинг туғилган кунида олтин соат совға қилганман», — деб ёзади. Бу маълумотни Иванов ёзиб олган. Лекин протоколда котибнинг туғилган куни қайси санада эканлиги кўрсатилмаган, буни Очилов ҳам билмас эди. Кейинчалик бу ишни кўриб чиқиш терговчи Коваленковга топширилади. Сўроқ вақтида у Очиловдан пора берилган вақтни аниқлашга уриниб кўради. У буни айтиб бера олмайди, чунки ўзи ҳам буни аниқ билмас эди. Зеро,

Очиловнинг барча кўрсатувлари тўқиб чиқарилган маълумотлардан иборат эди.

Буни Коваленков тушунади, у Очилов билан бирга Гдляннинг хонасига кириб соат тўғрисидаги гаплар ғирт ёлғонлигини айтади.

Очиловнинг гапларига қараганда воқеанинг давоми бундай бўлган: Гдлян бизнинг иштирокимизда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг хўжалик ишлари бошқарувчисига кўнғироқ қилиб, ундан Ғойиповнинг туғилган кунини аниқлаб олди. Шундан кейин менга танбеҳ бериб, — сен унинг туғилган кунини ҳеч қачон эсингдан чиқариб қўймагин» — деди. Бироз фурсат ўтиб, Коваленков мени қайтадан сўроқ қилди ва протоколда Ғойипов туғилган кунни аниқ кўрсатиб қўйди. Аслида унинг туғилган кунини билмаслигим менинг ёлғон маълумот берганлигимдан эди. Олтин соат тўғрисидаги гаплар ҳам ғирт бўхтон бўлиб, уларни менга Гдлян билан Иванов айтиб туриб ёздиршган». Кейинчалик терговчи Коваленков ҳам бу фактни тасдиқлади.

Тошкентдаги СССР Ички ишлар вазирлиги Олий мактабининг катта ўқитувчиси милиция полковниги Убайдулла Тожихонов уч йилу 23 кун қамоқда ётади. Кейин тўла оқланади, унинг бекор қилинган унвонлари қайтариб берилиб лавозимига тикланади. У ўзининг ҳибсга олинишига боис Гдлян ва Ивановлар истаган ёлғон маълумотларни бермаганлигим деб тушунтиради. Терговчилар уни куппа-кундузи бутун мактабдаги кишилар кўз ўнгида ҳибсга олдилар, унинг қўлларига худди энг хавфли жиноятчи каби кишан солдилар. Полковникни, ҳурматли устозни, милиция мактаби ҳудудидан намойишкоруна олиб ўтдилар. Бу ҳам ўзига хос жазо чораси эди, албатта.

Сўроқлар вақтида Иванов доимо Тожихоновдан нолирди. У ҳеч қандай маълумот бермаётганлигини ва шунинг учун қамоқда ўтирганини эслатишдан эринмасди. Лекин бу «хато» ни тузатиш мумкин, деб таъкидлар эди Иванов. У Тожихоновга бутун бир рўйхатни кўрсатиб мана шу кишиларнинг ҳаммасига, яъни СССР Ички ишлар вазири Федорчукка, унинг ўринбосари Лежепекоевга, КПСС Марказий Комитетининг масъул ходимлари Густовга, Сидоровга, ЎзССРнинг собиқ ички ишлар вазири Иброҳимовга, Тошкент шаҳар ички ишлар бошқармасининг бошлиғи Сатторовга, Қахрамоновга жами 200 минг сўм миқдоридан пора берганман деб маълумотнома ёзиб, гувоҳлик беришни таклиф қилади.

Иванов ва гдлянчилар Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг собиқ секретари Айтмуродовни ҳам ёлғон маълумот беришга мажбур қилади. Унга ҳам рўйхат кўрсатиб,

мана шу рўйхатдаги одамлардан пора олганман деб ёзасан,— дейди Гдлян. Пора берувчилар сони 50 дан кам бўлмасин ва олинган пулнинг миқдори, тахминан 450 минг сўм атрофида бўлиши кераклигини уқтиради. Айтмуродов мана шу суммани олгани тўғрисида ҳамда бу пулларни «юқори»га узатгани тўғрисида иқрорлик бериши керак эди. Унинг ўзи шу воқеаларни бундай эслайди: «Мен қийноқлар олдида чидаб тура олмадим. Менга ўтказилаётган тазйиқ натижасида уларнинг талабларига бўйсунушга мажбур бўлдим ҳамда раҳбарларга пора берганман деб ёлғон маълумот бердим. Мен Усмонхўжаевга — 30 минг сўм миқдорида, Осетровга 30 минг, Ўзбекистон КП МК ташкилий-партиявий бўлимининг мудирини Орловга — 10 минг сўм, Мусахоновга — 5 минг сўм, Абдуллаевага — 5 минг сўм, Насриддиновага 15 минг сўм, Бугаевга — 10 минг сўм, Рашидовга — 20 минг сўм, Худойбергановга — 3 минг сўм, СССР Давлат таъминот комитетининг раис ўринбосари Г. М. Орловга — 5 минг сўм, республика агропроми раиси Жўрабековга — 5 минг, Самарқанд вилоят комитетининг биринчи котиби Ражабовга — 3 минг сўм, СССР Мелиорация ва сув, хўжалиги вазири Васильевга — 5 минг сўм, СССР Қишлоқ хўжалик техникаси Давлат комитетининг собиқ раиси, кейинчалик Рязань вилояти партия қўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Хитрунга 5 минг сўм, КПСС МК ташкилий-партиявий ишлар бўлими мудирининг ўринбосари Могилниченкога — 10 минг сўм, ўша бўлимининг шўба мудирини Смирновга — 10 минг сўм, бўлим инструкторини Ишковга — 15 минг сўм, КПСС МК Қишлоқ хўжалик бўлимининг шўба мудирини Истоминга — 10 минг сўм, ўша бўлимининг инструкторини Неделькинга — 5 минг ва Салимовга 5 минг сўм пора берганман, деб ёлғон кўрсатма беришга мажбур бўлганман. Бу гапларнинг ҳаммаси ёлғон. Булар бари айбисиз кишиларга қилинган тухмат. Бунда менга ҳақиқий воқеалардан фойдаланиш ва бўлиб ўтган учрашув материалларини ҳам қўшишни ҳамда бу ёлғон ҳисобкитобдан гўё ўзимга теккан пулларни ҳам қўшиб қўйишни тавсия этдилар. Уятдан, номусдан ичим ёнар эди. Мен ҳар куни шу ҳақда ўйлар эдим. Ўзимнинг виждонсизлигим ва қилган ифлослигим тўғрисидаги аянчли фикр бир дақиқа бўлсин хаёлимдан кетмасди. Мен аслида одамларни сотганимни ва уларга хиёнат қилганимни тушуниб турардим. Иванов эса ҳар доимгидек: «Ёз, кўпроқ ёзавер, ҳеч нима бўлмайди. Қанча кўп пул кўрсатсанг, ўзинга шунча яхши бўлади!» — деб таъкидлашдан тўхтамасди».

Бу хилдаги маълумотларни ўқир экансан, шундай бир табиий савол туғилади: «Наҳотки, Гдлян билан Иванов суд ва бошқа барча кишилар бу ёлғонларга ишонадилар, деб

ўйлаган бўлсалар?» Башарти, бу маълумотлар тўғри деб тан олинган тақдирда ҳам улардан чиқадиган хулоса битта — яъни сўроқ қилинган киши одамларга пул улашиб чиқиш, ҳамма ёқни тўлдириб юборган порахўр мансабдор шахсларни сотиб олишдан бошқа иш билан шуғулланмаган бўлиб чиқади.

Бундай тухмат қилиш учун тузилган бутун-бутун рўйхатлар тўғрисида бошқа жуда кўп маҳбуслар ҳам гапириб берганлар. Биз ҳали бу масалага яна бир неча бор қайтамиз.

Мана шу келтириб ўтилган фактларга қарамасдан Гдлян билан Иванов «Биз сўроқ қилган кишилар ўз айбларига иқроор бўлганлар», деб ҳамма жойда гапириб юрдилар ва ҳозир ҳам гапирадилар. Уларнинг фикрича, одамлар кейин ўз фикридан, ўзи айтган сўзлардан тонган эмиш. Бизлар бошлаган ишни барбод қилди деб улар Иттифоқ прокуратурасини ҳам айблаб юрибдилар.

Гдлянчиларнинг ҳимоячилари ҳам жуда кўп бўлиб, улар ҳам жўровоз бўлиб терговчиларнинг гапини тасдиқлаб турадилар. Улар бу билан 30-йиллардаги чидаб бўлмайдиган қийноқлар, маънавий ва жисмоний азоб беришлар орқали ниҳоятда ҳалол, соф виждонли кишиларнинг ёстиғи қуриган кунларни қайтармоқчи бўладилар.

Катта авлодга мансуб кишилар 30—50-йилларда мутлақо айбсиз кишилар «Халқ душмани» деган тамға остида, қандай азоб-уқубатларга дучор қилинганликларини яхши эслайдилар. Бундай даҳшатли кунларни Гдлян билан Иванов Ўзбекистондаги кишиларга яна бир бор эслатиб қўйдилар.

Гдлян ва унинг тўдасидаги сурбетлар бугунги кунларда ҳам жуда кўп айбсиз кишиларнинг бўйнига «порахўр» деган тавқи-лаънатни осмоқчи бўлдилар. Бу ишни улар безбетлик ва шафқатсизлик билан амалга оширдилар. Улар кишиларни фақат ёлғон гапиришга, тухмат ва бўҳтон қилишга рози бўлмаганлиги учун айбдор қилар эдилар. Деярли ҳар бир вилоят партия кўмитасидан, Ўзбекистондаги барча вазирликлардан Гдлян ва унинг терговчилари тўқиб чиқарган порахўрлик тўғрисидаги сохта ёзувларни топиш мумкин десам хато қилмаган бўламан. Бу ёзувларда ҳеч қандай далил-исботсиз 3—4 қатор гап бўларди, холос. Лекин мана шу бир парча қоғозга қараб одамларни ишдан бўшатар эдилар. Ўқув муассасаларидан четлаштирдилар, партиядан ўчирардилар. Хуллас, бир парча бўҳтон битилган қоғозни деб одамларнинг бундан кейинги умрини бутунлай заҳарлар эдилар.

Мана, ана шундай ўта манфур ёзувлардан бирини ўқиб кўрайлик:

«Ўзбекистон КП Хоразм вилояти қўмитасининг биринчи котиби М. М. Мирқосимовга.

Хоразм вилоятидаги бир қатор мансабдор шахсларни айблаш юзасидан қўзғатилган жиноят ишларини тергов қилиш давомида шу нарса аниқландики, Хоразм вилояти матлубот жамиятининг раиси Отахон Ўразматов ўзига тобе бўлган шахслардан пора олган.

Баён қилинган маълумот ахборот тариқасида хабар қилинмоқда».

Хатнинг тагига 1987 йил 27 август санаси қўйилган ва унга Гдлян имзо чеккан.

Биз ёзилган хатларга кичкина бўлса ҳам асос қидириб, бутун тергов давомида кичкинагина далил-исбот топишга ҳаракат қилдик, лекин бундай далил-исботни топа олмадик.

Яна шундай бир мактуб 1986 йилнинг 9 июнида ёзилган бўлиб, у Ўзбекистон СССР Ички ишлар вазири, милиция генерал майори У. С. Раҳимовга ва Навоий вилояти ижроия қўмитаси ички ишлар бошқармасининг бошлиғи, милиция полковниги А. А. Тришкинга жўнатилган хатда бундай дейилади:

«СССР Прокуратураси томонидан Ўзбекистон ССРнинг бир қатор мансабдор шахсларига нисбатан уларни порахўрликда, жуда катта миқдорда давлат мулкани талон-тороғ қилишда ва бошқа жиноятлар қилишда айблаб қўзғатилган жиноят иши тергов қилинмоқда.

Иш материалларида Навоий вилояти ижроқўми ички ишлар бошқармасининг собиқ бошлиғи Тўра Ҳайитовга ҳозирги вақтда Навоий район ижроқўмининг ички ишлар бўлими бошлиғи бўлиб ишлаб турган Намат Бозорович Шомуродов томонидан пора берилганлиги тўғрисида маълумотлар бор.

Юқориди Н. Б. Шомуродов тўғрисида баён этилган фикрлар сизга ахборот тарзида хабар қилинмоқда». Хатнинг остига терговчи Г. А. Айвазов имзо чеккан.

Хатлардаги «пора берилганлиги тўғрисида маълумотлар бор» деган сўзларга яна бир бор сизнинг эътиборингизни қаратишни истаймиз. Қаранг, фақат маълумотлар бор эмиш, бу маълумотлар охиригача текширилмаган, улар бўйича ҳали узил-кесил бир хулосага келинмаган. Бу маълумотлар ҳали тасдиқланмаслиги ҳам мумкин. Кўп ҳолларда шундай бўлиб чиқди ҳам. Т. Ҳайитовни суд батамом оқлади, лекин бунгача орадан қийноқ ва азобларга тўла 3 йил ўтиб кетди. 1986 йил июнида Шомуродов иши бўйича жўнатилган хат устига бошлиқлар қуйидаги кўрсатмаларни ёзиб қўйдилар:

«А. П. Тепловга. Уни бундан буён ишда қолдириш ё қолдирмаслик тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун».

«С. Ю. Турлибековга. Навоий ИИБга юбориш учун хат тайёрлашни сўрайман».

Чархпалакни бор куч билан айлантиришарди. Ҳеч бир айби йўқ киши ҳам бир лаҳзада кўпчилик ичида обрўсизлантирилади ва ишдан четлаштирилади, унинг қайтадан ўз вазифасига ишга олиниши, унвон ва мукофотларининг тикланиши ҳатто оқланганидан кейин даргумон бўлиб қолади.

Ҳайитов, Ортиқов, Иззатов ва бошқалар яқин кунларгача ҳам ўз ишларига қайта олмай сарсон бўлиб юрдилар. Кўп қийинчиликлардан кейин фақат Тожихоновнинггина унвони тикланиб, у ўз ишига қайта олди.

Буларнинг бариси гдлярчи терговчилар ўтказётган сиёсатнинг бериячиликка нақадар ўхшашлигини тасдиқлайдиган жиҳатлар эди. Ўша, узоқ 30-йилларда НКВД ходимлари маҳбусларни суд жараёнларига махсус тайёрлаб олиб боришарди, яъни уларга турли дўқ-пўписалар остида суд вақтида нимани ва қандай айтишни ўргатишарди. НКВД ходимлари суд залига кириб ўтиришар, суд мажлислари орасидаги танаффуслар чоғида маҳбуслар ётган камераларга бемалол кириб боришар, ҳатто уларга «сўнгги сўзни» қандай айтиш кераклигини ҳам уқтиришарди. Шундай қилиб, улар ўз қурбонларини ҳукм ижро этилгунича қадам-бақадам кузатиб боришар эди.

Гдляр ҳам худди шу усуллардан фойдаланарди. Унинг терговчилари ҳам суд бўлаётган пайтда залга кириб ўтиришар, гувоҳларга суд сўроқ қилишидан олдин нима дейиш кераклигини, улар қандай гувоҳлик бериши лозим эканлигини обдон ўргатиб қўйишар эди. Агар гувоҳлар судда терговдагидан бошқачароқ гапиргудек бўлсалар уларга «энди ўзингдан кўр» қабилидаги шаъмалар қилиб қўйишарди. Гувоҳларни қайтадан қамоққа олиш, қайтадан жиноят иши кўзғатиш, қариндошларининг тинчини бузиш — буларнинг бари терговчилар измига кирмаганлар учун ҳозирланган «совға»лар эди. Тергов изоляторларида ва қамоқхоналарда ҳибсда бўлган шахсларни уларга бериладиган жазони кучайтириш билан, чиқариладиган ҳукмга таъсир кўрсатишлари мумкинлиги билан қўрқитар эдилар.

Шундай қилиб, чиқиб кетишнинг ҳеч иложи бўлмаган қафасга тушиб қолган кишилар ёлғон гапиришни давом эттириб ўзларининг ҳам, бошқа жуда кўп айбсиз кишиларнинг ҳам аҳволини ниҳоятда оғирлаштириб қўяр эдилар.

Бу ишлар қандай содир этилиши тўғрисида сал кейинроқ янада муфассалроқ тўхталиб ўтамиз. Ҳозир эса фақат ўша

терговчилар «ишлов берган» ва судга тайёрлаган шахслар сўроқ қилинган протоколларнинг айримларидан кичик-кичик парчалар келтирамиз.

Тўра Очилов шундай кўрсатув беради: «Норов ва Қахрамонов устидан бўладиган суд бошланишидан олдин бизнинг колонияга тергов гуруҳининг терговчиси Вафин келди. У мени Қахрамонов ва Норовга пора берганман деб ёлғон кўрсатув беришга ва бу гапни судда ҳам такрорлашга кўндирмоқчи бўлди. Вафин менинг олдимга шахсан Гдляннинг топшириғи билан келганлигини айтди. Гдлян судда, албатта, терговдаги сўзларимни тасдиқлашим лозимлигини Вафинга тайинлаб айтиб юборибди. Бунинг эвазига Гдлян жазо муддатини қисқартиришда ёрдам кўрсатажагини билдирибди.

Владимир Мулин: «Суд бошланишидан олдин Қудратовдан бошқа барча айбланувчиларни бир хонага тўплашди. Гдлян, Иванов, Вафин, Коваленков, Пантелеев ҳам шу ерга келишди. Гдлян биз билан суҳбат ўтказди. У суд яхши ўтади, биз сизларга яхши судьяни танладик, суд таркибидагилар ҳам яхши одамлар,—деди. Давлат қораловчиси Москвадан келади—яхши аёл, суд тез тугайди, суд тугаши биланоқ сизлар жазо муддатини ўтайдиган жойларга — очиқ ҳавода юрадиган лагерларга кетасизлар. Фақат аҳмоқлик қила кўрманглар. Айблов хулосасида ёзилган гапларни, судда биз айтган фикрларни тасдиқлаб гапиринглар, сизларга биз ниманики ваъда қилган бўлсак, ҳаммаси бажарилади,— деди. Гдлян ўз сўзини тугатганидан кейин бизлар учун кутилмаган совға тайёрлаб қўйилганлигини айтди. Суҳбатдан кейин бизга қариндош-уруғларимиз билан кўришиш имконини бердилар. Шундай қилиб биз суд бўладиган кунни пойлай бошладик».

Н. Турсунов: «Суд бошланишидан сал олдин терговчи Коваленков чақирди. У мендан терговчиларга нима деган бўлсам, судда ҳам ўша гапни айтишим кераклигини тушунтириб, бу ҳақда мендан тилхат олди. Борди-ю, сен бошқача маълумот бергудек бўлсанг, ўша заҳотиёқ ҳибсга олиниб, изоляторда қолдирилсан» — деди. «Ҳуқмронлик ҳозир бизнинг қўлимизда...» — дея дўқ урди: 1985 йилнинг декабрида, аниқ куни эсимда йўқ, мени олий судга чақирди. Мен йўлакда ичкарига чақирдишларини кутиб ўтирдим. Шу пайт олдимга менга нотаниш бўлган 3 киши яқинлашиб келди-да: «Турсунов сенмисан?» — деб сўрашди. Мен: «Ҳа»,— деб жавоб бердим. Шунда улардан бири чўнтагидан кишан чиқарди-да, менга кўрсатди,— агар илгари айтганларингдан тонсанг, мана шу кишанга тушасан, шу

ернинг ўзидан тўппа-тўғри турмага кетасан, деди. Мен чиндан ҳам қамаб қўйишади, деб қўрқиб кетдим».

Гдлян ва унинг тўдаси одамларни суд жараёнига тайёрлаш чоғида фақат шундай усулларни қўллаш билан чекланиб қолмаганлар. Бундай «тайёргарлик» баъзан суд бўлишидан анча олдин бошланган. Маҳбуслар бир сидра «тайёргарликдан» ўтказилганидан кейин уларга баъзи бир мухбирлар билан суҳбатлашиш таклиф этилар эди. Бунда албатта, суҳбатнинг, мухбир берадиган саволларга қайтариладиган жавобларнинг йўналиши олдиндан келишиб олинарди. Мухбир билан учрашган киши, албатта, ўз айбини бўйнига олиши, қилган ишларига пушаймон бўлаётганини айтиши, очикда юрган танишларига мурожаат қилиб, уларнинг ўзидан намуна олишга ва ҳамма гапни айтиб беришга, етказилган зарарни қоплашга даъват этиши шарт эди.

Мухбирлар ҳар доим Гдлян айтган гапларни ёзиб олишар ва асосан марказий газеталарда босиб чиқаришарди.

Бундай мақолалар, одатда, ўзига хос далил бўлиб хизмат қилиши кўзда тутилар эди. Зеро, бошқа холис далиллар йўқ эди-да. Бунда ҳам, маҳбусларга қаттиқ тазйиқ ўтказилар, яъни газеталарда босилган мақолалар жиноят иши материалларига қўшиб қўйилар эди. Қани энди, матбуотда, ўз оғзингдан ёзиб олинган ғирт ёлғон сўзлардан суд вақтида тониб кўринг-чи? Бу осон иш эмас. Бу ерда энди мени терговчилар мажбур қилганлар, деб баёнот беришнинг сира иложи бўлмасди. Сабаби маҳбуснинг журналистлар билан суҳбати тамомила эркин тарзда ўтганлиги алоҳида таъкидланар, шу сабабли сизнинг сўзингизни энди ҳеч ким инobatга олмасди. Бу суҳбатга қадар нималар бўлганлигини, маҳбус терговчилар қанчалар қийин-қистовга олганлигини камдан-кам кишилар билар эди.

Бундай мақолалар судга қарши бўлиб унга тазйиқ ўтказмоқчи бўлганларга ва суддаги ёлғон гапларни фош этмоқчи бўлганларга шубҳасиз қаттиқ таъсир кўрсатар эди.

1991 йилда кўпгина газеталар, айниқса демократик йўналишдаги газеталар гдлянчилар гуруҳининг аъзоси К. А. Пирцхалава ҳибсга олиниб жавобгарликка тортилиши муносабати билан ҳар хил ахборотлар, интервьюлар ва бошқа турли мақолаларга тўлиб кетди. К. А. Пирцхалава иши кенг жамоатчилик ўртасида, Россия ва Грузия парламентларида муҳокама қилинди. Гдлян ва Иванов мазкур иш судда кўрилмаслиги учун қўлларидан келган ҳамма чорани кўрдилар. Зеро Пирцхалава устидан чиқарилажак ҳукм — айни пайтда ўзлари устидан ҳам чиқарилган ҳукм бўлишини уларнинг ҳар иккаласи ҳам яхши билишарди. Аслида, улар

ўз ҳамкасабаларини қутқаришдан кўра ўзларини ҳимоя қилиш тўғрисида кўпроқ қайғурар эдилар. Улар Зеленограднинг «исёнкор» дружиналарини оёққа турғиздилар, ҳар ерда ҳозир у нозир бўладиган СССР халқ депутати Белозорцевни бу ишга жалб қилдилар, СССР Прокуратураси биноти олдига юзлаб одамларни тўплаб митинг қилдилар. Шу жумладан, баъзи шов-шувларга ўч бўлган кишилар ҳам бу ишга қўшилдилар. Тўпланганлар орасида грузинлар ҳам, олинган ахборотнинг тўғри ёки хатолиги устида мутлақо ўйлаб ўтирмайдиган журналистлар ҳам бор эди. Шунини очиқ тан олиш керакки, уларнинг бу ҳаракатлари бесамар кетмади, балки муайян даражада уларга наф келтирди. Бу эса мамлакатимизда илгари ҳам, ҳозир ҳам мустақил адолатли суд йўқ деган эски ҳақиқатни яна бир бор тасдиқлади. Чиндан ҳам, бизларда Қонун деб аталмиш олий рутбанинг ҳукмрон бўлишига илгари ҳам йўл қўйишмаган, ҳозир ҳам кўпда йўл қўймайдилар. Бизнинг мамлакатимиз на юқори даражадаги ҳуқуқий маданияти билан, на ҳуқуқий қонун-қоидаларини қатъий бажариши билан ҳеч қачон ажралиб турмаган. Аксинча, бизнинг мамлакат маърифийликдан йироқ бешафқат волонтаризмнинг кучли домида илгари ҳам, афсуски, ҳозир ҳам азобланиб келади. Биз бунини мактаб партасида ўтирган йилларимизданоқ яхши англаб оламиз. Натижада халқ орасида «қонун ҳамма учун ёзилмайди», «қонунни бузиб бўлмайди, лекин айланиб ўтса бўлади», «қонун араванинг шотисидек гап — қаёққа қараб судрасанг, ўша ёқдан тешиб чиқаверади» — деган ва бошқа шунга ўхшаган нақллар пайдо бўлган. Бу фақат ҳозирги ҳаётимизгагина тегишли фикр эмас, ўз вақтида А. С. Пушкин «Россияда қонун йўқ. Унда бир устун бор холос. Устунга эса тож кийгизиб қўйишган», — деб ёзган эди.

Бу сўзларни ўқиб маъносини чақар экансан тарих такрорланишини кўриб ҳайрон қоласан киши.

Бинобарин, тергов ва адолатли суд ишлари бир тўда калтафаҳм ва бефаросат кишилар назорати остида ўтказилишидан ҳам аянчлироқ ҳол бўладими? Суд қарорлари депутатларнинг, матбуотнинг ва бир тўда жиноятчиларнинг тазйиқи остида қабул қилинишига чидаш мумкинми?! Судларнинг ҳар томондан сиқувга олиниши, адолатнинг дўқ-пўписаларга, таҳқирларга дуч келиши ҳалол ва пок ҳуқуқ ҳимоячиларини, жисмоний жиҳатдан йўқ қилиш учун жонларига қасд қилишга уринишлар, адолатли прокурор ва судьяларнинг ҳар томондан руҳий қийноққа солиш ишлари... Ўз ишининг моҳир усталари бўлган, фақат ўз виждони буюрган ишни қиладиган ҳалол ва соф виждонли киши-

ларнинг фақат ўз бурчини сидқидилдан бажаргани, сохта йўлларга юрмагани сабабли турли баҳоналар билан ишдан ҳайдашлар — буларнинг барчаси разолат эмасми?! Уларнинг ўрнига, кўпинча калтафаҳм ва ахлоқсиз кишиларни ишга оладилар, чунки улар янги амалдорларга, янги ҳоким ва янги жанобларга мутлақо садоқатли кишилар бўлади. Кўп ҳолларда демократия ниқоби остига яширинган раҳбарликнинг юқори поғонасида ҳокимият учун олиб бориладиган кураш оддий халқнинг бошига сон-саноксиз ташвишлар келтиради. Яна одамларга зулм қилиш ва уларни очикдан-очик камситиш ва хўрлаш бошланади.

Пирцхалава ишини тергов қилиш вақтида биз худди мана шундай очикдан-очик қилинган дўқ-пўписага, тазйиққа рўбарў келдик. Келинг, ҳаммасини бир бошдан сўзлаб берайлик. Константин Пирцхалава 1986 йил ноябрь ойида Т. Гдлян гуруҳида пайдо бўлганида эндигина 25 ёшга кирган йигитча эди. Бунгача у армияда хизмат қилган, ҳарбий юстиция соҳасида ишлаган, кейин эса уни Гагра шаҳридаги прокуратуранинг катта терговчиси лавозимига қабул қилишган. Грузия прокуратурасининг тавсифномасига қараганда у камтар, тартибли, ўзининг бурчини ҳалол ва сидқидилдан бажарадиган яхши терговчи бўлган. Ўзбекистондаги ишлар билан 1988 йил март ойига қадар шуғулланган. Шу вақт ичида СССР Бош прокуроридан бир неча марта ташаккурнома олган, шунингдек поғонига янги-янги юлдузлар қўшилган, Грузияга қайтиб боргач, Гдлян ёрдамида, аниқроғи унинг тавсияси билан юқори лавозимга кўтарилган. Уни Грузиядаги энг обрўли лавозимлардан бири — Гагра шаҳар прокурори лавозимига тайинлайдилар. Булар бари ишнинг зоҳирий, яъни ташқи томонлари, холос. Энди ишнинг ботиний жиҳатига, ички моҳиятига бир назар ташлаб кўрайлик. Гдлян командасида ҳали таъкидлаб ўтилганидек, Константин «тўқмоқ» вазифасини бажарарди. «Тўқмоқ» ким эканлигини биз илгариги саҳифаларда айтиб ўтганмиз. Терговда гапирмаганларни ҳеч қандай маълумот бермаганларни тилга киритиш айна мана шу «тўқмоқ»ларга топширилган. Терговчиларнинг факрича, «тўқмоқ»ларнинг қўлига тушган ҳар қандай киши ҳам гапиришга, ахборот беришга мажбур бўлган.

1987 йил ноябрь-декабрь ойларида Пирцхалава ва бошқа терговчилар Гдлян билан биргаликда Қорақалпоғистонда ишладилар, лекин уларнинг асосий қароргоҳи Хоразм вилоятининг Урганч шаҳрида эди. Урганчни улар тасодифий тарзда танлашмаган эди. Бу ерда вилоят прокурорининг ўринбосари вазифасида уларнинг улфати А. Титаренко

ишлар эди. У гдлянчи терговчилар тавсия этган одамларни қамоққа олиш тўғрисидаги қарорларга ҳеч суриштирмасдан, кўзини чирт юмиб муҳр босиб берарди. Титаренко тўғрисидаги гапларни чўзиб ўтирмай, олдиндан айтиб қўя қолай у қонунсизликка йўл қўйганлиги учун, хизмат чоғида ўз ваколатини суистеъмол қилганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилган, ундан сал илгарироқ эса прокуратура органларидан ҳайдалган.

Бу гал терговчиларнинг бутун диққат-эътибори Ўзбекистон Компартияси Беруний туман кўмитасининг собиқ биринчи котиби А. Р. Ражабовга қаратилади. У ҳибсга олиниб, бунинг учун асослар ҳам тайёрлаб қўйилган эди. Шунингдек, терговчилар пул ва облигацияларни ҳам далил сифатида ишга тиркаб қўйган эдилар. Улар учун бойликлар кимга тегишли ва улар қаердан топилганлиги муҳим эмас эди. Энг муҳими уларни қидириб топиш ва тортиб олиш эди. Бу бойликларнинг кимники эканлиги ва улар қандай йўллар билан топилганлигини кейинроқ аниқлаб «изоҳланаверарди». Терговчиларнинг чиғириғидан Ражабовнинг барча қариндош-уруғлари, унга яхши таниш бўлган кишилар албатта ўтиши керак эди.

Операция олдидан Гдлян ҳаммага топшириқ бериб чиқди, ҳар бир терговчи ўз ўлжасини билар эди. 1987 йил 26 ноябрь куни эрта тонгданоқ Пирцхалава Беруний шаҳрига етиб келди ва тезда Комилжон Ражабовни қидириб топди. Ражабовнинг хотини вафот этган, вояга етмаган болалари билан бирга турарди. Болаларнинг бири 3 яшар, бири 7, яна бири 10, энг каттаси 14 ёшда эди. Худди ўша куни, 26 ноябрда ўғли Қудрат 10 ёшга тўлган эди. Шунинг учун Комилжон кечқурун ёзиладиган байрамона дастурхон ҳаракатини эрталабдан бошлаган эди. Терговчининг келиши унинг учун кутилмаган ҳол бўлди. Урганчга мен билан бирга кетасан деб туриб олгани бундан ҳам ошиб тушди. Ражабовнинг болаларим нима бўлади, уларга ким қарайди? деган сўроғига ҳеч ким қулоқ солмади. Болалар ёлғиз қолишди.

Шундан кейинги воқеалар ғоят жадаллик билан ривожланиб борди. Терговчилар тинимсиз ишлашар, ҳар бири ўзига керакли маълумотларни имкони борича тезроқ тўплашга ва уларни яшин тезлигида Гдлянга етказишга ҳаракат қилишарди. Пирцхалава Ражабовни сўроқ қилишга киришди. Сўроқ мобайнида ундан ўз амакисининг порахўрлигини билиши ва унинг бойликларини ўзида сақлаётганлигини тан олишни талаб қилди. Ражабов албатта бундай тухматга рад жавобини берди. Чунки ҳақиқатан ҳам у амакисининг порахўрлиги ҳақида ҳеч нарса эшитган эмас эди.

Пирцхалаванинг кўлида К. Ражабов томонидан жиноят қилинганини исботловчи ҳеч қандай ҳужжат, далил йўқ эди. Аслида ҳам Ражабов томонидан бундай жиноятларнинг ўзи умуман содир этилмаган эди-да. Комилжонни тахминан сўроқ қилаётган эдилар. Пирцхалава асабийлашарди. Охири у Ражабовни урмоқчи бўлиб кўлини кўтарган эди, Комилжон унинг кўлини ушлаб қолди. Сўнгра, кўзи қонга тўлган терговчи сўкиниб ҳақорат қила бошлади. Лекин бундай бемаъни усул ҳам у кутган натижани бермади.

Кечкурун Комилжонни Гдлян ишлаб ўтирган хонага олиб келдилар, унга ҳам Комилжон амакисининг олган пораси тўғрисида ҳам, унинг бойликлари тўғрисида ҳам ҳеч нарса билмаслигини айтди. Уйига кўйиб юборишларини сўради. Бинобарин, Ражабовнинг илтимоси тамомила асосли эди, чунки, унга ҳеч ким ҳеч қандай айб кўймаган, уни ҳеч ким ҳибсга олмаган. Қолаверса, уни ушлаб келиш тўғрисида ҳам ҳеч қандай ҳужжат тузилмаган эди. Ражабов фақат гувоҳ саналарди, холос. Модомики, шундай экан, сўроқдан кейин у ҳеч қандай шартларсиз истаган жойига кетишга ҳақли эди.

Аммо гдлянчилар асло бундай қилмайдилар. Гдлян барча терговчилар олдида кўлини Комилжонга ниқтаб туриб жаҳл билан: «Уни ертўлага олиб тушиб бир одобини бериб кўйинглар», — дейди.

Хўш, бу буйруқда қандай маъно яширинган эди? Ҳа, Гдлян қанчалик жиззаки бўлмасин, ўзи қилаётган ишини яхши билар эди, у гувоҳларни озодликдан маҳрум қилиш, мутлақо айби бўлмаган одамларни қамаб кўйиш — ҳеч қандай қонунда йўқ ўзбошимчалик эканлигини жуда яхши тушунар эди.

Турмага қамаш тўғрисида тузилган ҳар қандай протокол қачонлардир тарих кўлида, прокурор ва суд кўлида далил бўлиб хизмат қилиши мумкин эди. У ҳолда Гдляннинг ҳоли вой бўлар эди, зеро бу далиллар унинг ўзини жиноят курсисига ўтказган бўлар эди. Шунинг учун у бошқачароқ йўл топди. Гдлянчиларга тергов изолятори ходимлари яшаб турган тураржой биносида икки хонали квартира бўш ётганлиги маълум бўлди. Бу уй изоляторнинг шундоққина ёнгинасида эди. Мазкур квартирадан Гдлян ва унинг шериклари ўзларининг шахсий қамоқхонаси сифатида фойдалана бошладилар.

Масалан улар К. Ражабов ва Т. Аметовни айнан мана шу хонага олиб келиб қамаб кўйган эдилар. Ўшанда уларнинг иккаласи ҳам кечки овқатсиз қолишди.

1987 йил 29 ноябрь куни ўтказилган сўроқ вақтида Комилжон Пирцхалавадан: «Айбсиз одамларни қамаб кўйишга сизларга ким ҳуқуқ берди? — деб сўраганда, у безбетлик

билан: «Бизнинг шундай ҳуқуқимиз бор»,— деб жавоб беради.

1987 йил 2 декабрда К. Ражабовни тергов изоляторига олиб борадилар ва уни ҳеч қандай ҳибсга олиш рухсатномасиз кун бўйи ўша ерга қамаб қўядилар. Комилжон ўшанда Пирцхалавага ўзини 4-қаватдан ташламоқчи эканлигини айтади, у эса «ўзингизни босинг, болаларни ўйланг», деб уни тинчитмоқчи бўлади ва яна икки кундан кейин озодликка чиқариб юборишга ваъда беради.

Учинчи декабрдан тўртинчи декабрга ўтар кечаси Пирцхалава изоляторга Комилжоннинг акаси З. К. Ражабовни олиб келди. Зарифбой қаттиқ калтакланганлигидан юзлари шишиб кетган, қорни оғриётганлигидан нолир, сўроқ вақтида уни Пирцхалава аёвсиз урганлигини айтиб йиғлар эди. 4 декабрь куни эрталаб Зарифбойни терговчилар олиб кетдилар, К. Ражабовни эса уйига қўйиб юбордилар. Гдлян гуруҳи томонидан қонунга хилоф равишда ташкил қилинган тергов изоляторига Комилжон Ражабов ўтказган машаққатли 9 кун шундай тугади. Унга бу азобли кунлар тўғрисида ҳеч қандай ҳужжат бермадилар, ундан ҳатто кечирим ҳам сўрамадилар. Ваҳоланки, унинг мурғак болаларини ҳеч қандай қаровчисиз қолдирдилар, қариндош-уруғлари, яқин кишилари ва хизматдош ўртоқлари олдида унинг обрўсини тўкиб, шарманда қилдилар. Лекин охир-оқибатда на Гдлян, на Пирцхалава Комилжонга ҳеч қандай айб қўя олмадилар. Негаки, уни айблаш учун арзигулик сабабнинг ўзи йўқ эди. Бу ҳам навбатдаги сохтакорлик ўйини эди, холос.

Гдлян билан Иванов гуруҳи ишлари билан яқиндан танишар эканман, улар учун одамларнинг ҳеч қандай қадр-қиммати йўқ эканлигига тобора кўпроқ ишона бошладим. Улар одамларни заъфарон хазон ўрнида кўрардилар, уларни хор қилар, истаганча сўкиб ҳақоратлар, кейин ҳеч бир эҳтиёжга лозим бўлмайдиган ашёдек ташлаб юборар эдилар. Улар шу тариқа қанчадан-қанча одамларнинг ҳаётига зомин бўлдилар. Аммо, наҳотки бу қонунбузар «адолатпарварлар»нинг танобини тортиб қўядиганлар топилмаган бўлса?»— дея ажабланишга ўрин йўқ.

Чунки, К. Ражабов ҳибсга олинганидан кейин, орадан тўрт кун ўтгач, унинг қўл остида ишлайдиган ходимлар К. Ражабовни ҳимоя қилиб СССР Бош прокуратурасига шикоят ёзган эдилар. Бироқ мазкур шикоят ҳам бошқа ўнлаб аризалар сингари Қаракозов иш қоғозлари девонхонасида кўздан ғойиб бўлиб кетди.

Пирцхалава фаолияти юзасидан В. Н. Сабуров иш олиб борди. Бу киши тажрибали терговчи, жуда яхши тайёргарлик кўрган юрист эди. У прокуратурада 20 йилдан зиёд хизмат қилган ва тўрт йил мобайнида Пенза область судининг аъзоси бўлган. Мен уни ўз касбининг моҳир устаси, шунингдек тартиб-интизомли ва ўта холис киши сифатида билардим. В. Н. Сабуров терговни ғоят юқори савияда олиб борди. Унинг кўп йиллик иш тажрибаси рўй берган вазиятни синчковлик билан пухта таҳлил қилиб чиқиш имконини берди. У мазкур ишдан исбот қилиш мумкин бўлган энг асосий маълумотларни танлаб олди. У тажрибали судья бўлганлигидан К. Пирцхалаванинг айбдор эканлигини бўйнига қўйиш учун судда зарур бўладиган ҳамма жиҳатларни тўғри ҳисоблаб чиқди. Зеро В. Н. Сабуров ўзининг оғир вазминлиги ва саранжомлиги билан ҳаммиша бошқа терговчилардан ажралиб турарди. Шу боисдан ҳам унга иш ўргатишнинг, уни ортиқча шоширишнинг ҳожати йўқ эди. Пирцхалава ишини кўриб чиқиш давомида В. Н. Сабуров К. Ю. Ражабовни қонунсиз равишда озодликдан маҳрум қилинганлигидан ташқари яна бошқа бир қанча жиноят фактларини ҳам аниқлади. 1990 йилнинг 14 ноябрида у Пирцхалавага якуний айбномани кўрсатди. Айбноманинг мазмуни куйидагилардан иборат эди:

«СССР Бош прокурори ҳузуридаги алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи Т. Х. Гдлян раҳбарлик қилган СССР Прокуратурасининг тергов гуруҳи терговчиси сифатида мансабдор шахс ҳисобланган К. А. Пирцхалава Ўзбекистондаги порахўрликлар тўғрисида кўзгатишган жиноят иши бўйича тергов олиб бориш вақтида қонун унга берган ҳуқуқ ва ваколатлар доирасидан чиқиб кетган, давлат манфаатларига ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига катта зарар етказган хатти-ҳаракатларга йўл қўйган, ғаразли ва бошқа ўта амалпарастлик мақсадларини рўёбга чиқариш учун ўз хизмат бурчларига мос келмайдиган, унга хилоф бўлган ишларни онгли равишда амалга оширган, ўзига берилган ҳуқуқлардан ва хизмат ваколатларидан нотўғри фойдаланган.

К. Пирцхалава гувоҳ К. Ражабовнинг айбини исботловчи ҳеч қандай ҳужжатга эга бўлмай туриб, уни ҳибсга олиш тўғрисида прокурор санкцияси — руҳсатномасига эга бўлмай туриб ва уни ушлаб келиш тўғрисида ҳеч қандай протоколсиз ҳибсга олиш учун Ўзбекистон жиноят-процессуал кодексининг 405-моддасида кўзда тутилган асослар мавжуд бўлмаган бир вақтда — 1987 йил 26 ноябрда Гдляннинг кўрсатмаси

бўйича уни Хоразм вилояти ижрокоми ички ишлар бошқармаси тергов изолятори ходимлари яшайдиган уйдаги бўш квартиралардан бирига зўрлаб қамаб қўяди ва бу ерда уни 1987 йилнинг 4 декабрга қадар тергов изолятори ходимлари, 7456-ҳарбий қисмининг махсус соқчилик хизматидаги ҳарбий хизматчилар соқчилиги остида сақлайди. Хонанинг эшиги кечаси ҳам, кундузи ҳам қулфлаб қўйилади. Бинобарин Ражабов 9 кун мобайнида озодликдан маҳрум бўлади. Юқоридаги ҳаракатларнинг ҳаммасини К. Пирцхалава К. Ю. Ражабовни маълумот беришга мажбур қилиш мақсадида амалга оширган.

Маҳбус ўзини уйда қаровсиз қолган болалари ҳузурига қўйиб юборишни илтимос қилганда К. Пирцхалава К. Ражабовнинг айбсиз эканини ва фақат гувоҳ сифатида чақирилаётганини кўра-била туриб унга рад жавобини берган.

1987 йил 3 декабрда тахминан соат 9 ларда гувоҳ сифатида ҚҚАССРнинг Беруний шаҳридан Хоразм вилоят прокуратурасига К. Пирцхалава томонидан олиб келинган Ражабов Зарифбой сўроққа чақирилган. У тушлик овқатга чиқарилмасдан, танаффуссиз сўроқ қилинади. «Жиноий йўллар билан топилган бойликларни беркитган» деган гумон билан Пирцхалава уни соат тунги 23 дан 10 минут ўтгунга қадар сўроқ қилади. Бунда К. Пирцхалава З. Ражабовга нисбатан жисмоний куч ишлатади. Оёқлари билан унинг гавдасига бир неча марта тепиб, юзларига мушти билан уради, оқибатда унга енгил тан жароҳати етказди.

Сўроқдан кейин ўз ҳуқуқи ва хизмат ваколатини суистеъмол қилган К. Пирцхалава Ўзбекистон Жиноят-процессуал кодексининг 405-моддасини кўпол равишда бузиб, 1987 йил 4 декабрда тахминан кечаси соат 1 ларда ушлаб келиш тўғрисида протокол тузилмасдан ва ҳибсга олиш тўғрисидаги санкциясиз З. Ражабовни тергов изолятори ходимлари уйининг унинг акаси К. Ражабов қамаб қўйилган, хонасига олиб келади.

1987 йил 4 декабрда К. Пирцхалава маълумот беришга мажбур қилиш мақсадида ҳеч қандай асос бўлмагани ҳолда қонун талабларини кўпол равишда бузиб гувоҳ И. Б. Қодировни ушлаб келиб, уч кун мобайнида қонунсиз равишда Урганч шаҳридаги тергов изоляторида ҳибсда сақлайди.

1987 йил 5 декабрда худди мана шу терговчи яна ўша мақсадда, яъни маълумот олишга мажбур қилиш мақсадида гувоҳ З. Ортиқовни уч кунгача тергов изоляторида қамоқда сақлайди.

Пирцхалава 1987 йил 4 декабрдан 7 декабргача ўтган давр ичида Қодиров ва Ортиқовлардан керакли маълумотларни

олиш учун ушлаб келишда жисмоний куч ишлатади ҳамда уларни узоқ вақт мобайнида ҳибсда сақлаб туриш билан кўрқитмоқчи бўлади.

Пирцхалавани айбдор сифатида жиноий жавобгарликка тортиш тўғрисидаги қарор расмий процессуал, яъни адлия тили билан тузилган, лекин бундай чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўрадиган бўлсак, протоколнинг ҳар сатри ортида ҳеч қандай айби бўлмаса-да, К. Пирцхалава ва Т. Гдлян томонидан қийноққа солинган кишиларнинг азоб-уқубатлари ётади. Агар Пирцхалавага қўйиладиган айблар асосида ҳукм чиқариладиган бўлса, у 10 йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланиши керак эди. Жиноят кодекси моддаларининг ўз хизмат вазифасини суистеъмом қилганлиги учун, зўрлаб маълумот олишга мажбур қилганлиги учун кўзда тутилган жазо ана шундан иборат эди. Мажбур қилиш фактининг ўзиёқ айбдорнинг жазоланишини тақозо этади. Сабуровнинг кўрсатишича К. Пирцхалава чиндан ҳам сўроққа чақирилаётганлиги учун изтироб чекар, унинг ишини кўриб чиқаётган ҳамкасбига ҳар хил хушомадлар қилмоқчи бўлар, суҳбат чоғида унга бир қадар ён босишларига ва ҳатто уни кечириб юборишларига умид боғлар эди.

У тахминан шундай фикрлар эди: «Сўроқ қилаётган киши ўзимизнинг ҳамкасб, битта идорада ишлаймиз, агар у мен қилган ҳамма ишларни халққа ошкор қиладиган бўлса, ҳаммамиз барабар шарманда бўламиз».

Пирцхалава терговчи бўлганлиги учун ўзига қарши етарли далиллар тўпланганлигини яхши билар эди. Шунинг учун ўзингизни айбдор деб ҳисоблайсизми, деб берилган саволга: «Менга қўйилган айблардан фақат бир қисминигина бўйнимга оламан»,— деб жавоб берган. К. Пирцхалава гувоҳларни бир неча сутка мобайнида бўш квартирага қамаб қўйганлигини рад эта олмасди. Бундан ташқари, бизнинг қўлимизда Қодиров, Ортиқов, Ражабовларнинг қонунсиз қамалганидан ташқари яна бир қанча гувоҳлар берган талай далиллар ҳам бор эди. Бу фактни инкор этиш сира мумкин эмас эди. Негаки, мазкур хонага қамаб қўйилган Ражабовлар ҳам, бу ишни текширган Сабуров ҳам, изоляторнинг бутун шахсий состави ҳам бу ҳақда гувоҳлик берди.

Пирцхалаванинг ўзи бу ҳақда шундай кўрсатма беради: «Ўшанда сўроқ протоколи тузганманми ёки йўқми ҳозир эсимда йўқ. Гдлян менинг ахборотимни эшитиб бўлганидан кейин Ражабовни бирор жойга қамаб қўйгин-да, ҳеч қаёққа қўйиб юбормай, у билан иш олиб бор. Унга соқчи қўйгин. Натижа чиқмагунича сўроқни давом эттираверинглар, деб тайинлади».

Аслини олганда К. Пирцхалаванинг ўзи ҳам Қонунни қўпол равишда бузаётганлигини, шахс устидан зулм ўтказаетганини яхши билар эди. Лекин унинг таъкидлашича, бу ишларни у ўзининг хоҳиши билан амалга оширмаётган эди. У бу ҳолни шундай изоҳлайди: «Барча терговчилар, ҳатто мендан каттароқ кишилар ҳам Гдлярнинг барча буйруқларини сўзсиз бажаришарди. Ҳамма қандай бўлмасин обрў орттиришга интиларди. Мен ҳам ёши ўзимдан анча катта бўлган кишилар каби ном чиқаришни, шуҳрат қозонишни истар эдим. Ўша кезларда қонунга хилоф ишларни қилиш оддий бир ҳолга айланиб қолган эди. Ҳамма ўзини кўрсатиб қўйишга интиларди. Мен ҳамкасбларим ичида нисбатан ёшроғи эдим. Табиийки мен ҳам улардан ортда қолишни истамасдим. Ва шунга интилдим».

Бу борада К. Пирцхалава мутлақо ҳақ эди, унинг бундай фикр-мулоҳазаларини бошқалар ҳам тасдиқлаганлар.

1987 йилга келиб Т. Гдляр ва унинг атрофидаги кишилар ҳақиқат нима, адолат, холислик нима эканлигини тамоман унутиб қўйдилар. Улар адолатни ҳам, ҳақиқатни ҳам ўзларининг шахсий манфаатларига, кейин эса ўз гуруҳлари манфаатларига, худбинлик йўлидаги манфаатларига қурбон қилдилар. Ҳар қандай қонунсизликнинг дастлабки куртаклари энг аввало Гдляр билан Ивановнинг хонасида барг ёзар эди. Барча зулму ситамларнинг ижрочилари ҳам уларнинг ўзлари эдилар. Гарчи бу ишларни уларнинг қўл остидаги терговчилар — «тўқмоқчилар» ёки «пианиночилар» бажаришса-да, бундай бедодликларнинг барчасидан улар бохабар эдилар.

Шунинг учун Пирцхалаванинг «... гуруҳ раҳбарлари жавобгарликка тортилмадилару, лекин уларнинг ижрочиси бўлган бизлар жавобгар бўлиб қолдикми? Улар бизни ўзлари бошлаган ишнинг «қурбони»га айлантирдилар. Гдляр билан Иванов ҳатто терговга келиб иштирок этишни ва қандай қилиб бўлса ҳам бизларга ён босишни, ҳамма ишлар аслида қандай бўлганини айтиб бериб, гуноҳнинг бир қисмини ўз устларига олишни ҳам истамаётганликлари» тўғрисидаги таажублари менга тушунарлидир.

Бу гап ҳам тўғридир. Гдляр билан Иванов ўзларининг депутатлар дахлсизлиги ҳуқуқларидан фойдаланиб, ҳеч кимни ўзларига йўлатмаяптилар, ҳатто сўроққа чақирилган чоғларида ҳам бирор марта келмадилар. Ўзларининг ахборотлари билан бу ишларга аниқлик киритишга, собиқ хизматчилари тақдирини ўйлаб, уларнинг мушқулини осон қилишга ҳатто уриниб ҳам кўрмадилар. Улар ҳақиқатни

тиклашнинг ҳаққоний йўлидан — қонуний йўлдан боришни истамай, уни рад этдилар.

Шунинг учун, улар, мен юқорида айтиб ўтганимдек, ҳимоянинг бошқачароқ усулини: СССР Прокуратураси биноси атрофида митинг қилиш, одамларни тўплаш, матбуотда олдиқочди гапларни мақола қилиб чиқариш, очикдан-очик дўқ-пўписа ва қўрқитиш усулларини танладилар.

Мен шу нарсага чуқур амин бўлдимки, бу ишларнинг ҳаммасини улар Пирцхалава учун эмас, балки ўзларининг сохта, арзон-гаров обрў-эътиборларини сақлаб қолиш учун ташкил этмоқдалар, чунки Пирцхалава жавобгарликка тортилган жинойтлар учун Гдляннинг ўзини ҳам жинойт курсисига ўтказиб қўйиш тамомила адолатли бўлур эди.

Пирцхалава устидан қўзғатилган жинойт ишида унинг сўроқ вақтида Ражабов Зарипбойни калтаклаганлигини исбот қилиш ҳаммадан кўра мураккаброқ бўлди. Лекин В. Сабуров ўзининг бутун маҳоратини ишга солиб, бу ишнинг ҳам уддасидан чиқди. Пирцхалава ҳаммадан ҳам кўра мана шу гувоҳни ургани учун қўрқар эди, чунки бу унга билдирилган айбноманинг жинойт эпизодлари ичида энг оғири эди.

Дастлаб бизнинг қўлимизда фақат жабрланувчи томонидан берилган маълумотлар бор эди, холос.

Биз олдимизда турган муаммонинг нақадар мураккаб эканлигини яхши тушуниб турардик. Ахир терговчилар томонидан бошқа терговчилар одамларни урганлиги ва айниқса сўроқ вақтида урганлиги тўғрисидаги фактнинг тан олинishi уларни ғоят қалтис аҳволга солиб қўяр эди, чунки шундан кейин албатта: «Нима учун вақтида шунинг олдини олмадинглар, нима учун бу ҳақда раҳбарларга маълум қилмадинглар, нимага бу ҳолга қарши чора кўрмадинглар?» — деган саволлар ёғилиб кетар эди. Бундан ташқари терговчилар ишда ўртоқлик туйғусини ҳам енгиб ўтишлари зарур эди.

Биз энди фақат одамларнинг ниҳоятда юксак тартиб-интизомига, ғоят ахлоқли ва ҳалол эканликларига таянишимиз мумкин эди. Терговчи Кравчук ҳамма нарсани кўра-била туриб қатъиян рад этди. Ҳолбуки, биз уни Ражабовлар билан юзлаштириб ҳам кўрдик.

Унинг кетидан Юрченкони сўроқ қилиш бошланди. У дастлабки саволларга жавоб бериш вақтида ҳеч нимани яширмаслигини, фақат ҳаққоний маълумот беришини истаристамас тарзда бўлса-да айтиб ўтди. Чунки у одамга зўрлик қилиш ва уни камситиш билан боғлиқ бўлган гдлянча тергов усулини ҳеч қачон маъқулламаган эди. У Хоразм вилояти прокуратурасининг иккинчи қаватида 1987 йил 3 декабрда ўзи ва Пирцхалава З. Ражабовни сўроқ қилганликларини

тасдиқлади. Пирцхалава саволлар бериб турган, Юрченко сўроқ протоколини машинкада ёзиб турган, сўроқ давомида З. Ражабов ўзида қандайдир бойликлар сақланишини инкор этган. Пирцхалава асабийлашиб кетган, жабрланувчининг орқа томонидан келиб, уни энсасидан итариб юборган, лекин Ражабов саволларга яна салбий жавоб қайтарган. Ўшанда Пирцхалава унинг гавдасига қаттиқ мушт урган. Юрченко Пирцхалавага ўша вақтнинг ўзидаёқ бундай сўроқ қилиш мутлақо йўл қўйиб бўлмайдиган усул эканлигини айтган. Сўнгра бу сўроқда бошқа иштирок эта олмаслигини айтиб, хонадан чиқиб кетган. Шундан кейин нима бўлганлигини у билмайди. Шунингдек, Юрченко ўша воқеадан кейин орадан сал ўтмай Гдлян гуруҳидан четлатилганлигини ҳам сўзлаб берди. Афтидан, бу тасодифий эмасди. Зеро у бўлаётган барча қонунга хилоф ишларга мутлақо қарши эди.

Юрченко берган маълумотлар биз тўплаган бошқа далилларга қўшилди ва бизга К. Пирцхалава устидан айбнома ёзиш, кейин эса ишни судга жўнатиш имконини берди. Лекин бу ишлар тезгина битиб қолгани йўқ. Иккинчи сўроқдан сўнг Пирцхалава Грузияга кетиб қолди ва биз чақирганимизда келмади. В. Н. Сабуров Грузияга юборилади, лекин у Пирцхалавани қидириб топа олмайди. Гаграга борса — унга Пирцхалава Тбилисига кетган деб айтишган. Тбилисига келиб сўраса унинг Гаграда эканлигини маълум қилишган. Аслида тергов ишлари тамомланган эди. Лекин айбдорнинг ўзи йўқлиги учун биз ишни судга юбора олмай турган эдик. В. Сабуров Москвага қайтиб келганидан кейин бу ишни анчагача муҳокама қилдик. Шу жумладан, СССР Бош прокурорининг собиқ биринчи ўринбосари А. Д. Васильев ҳузурида ҳам атрофлича маслаҳатлашдик. Шундан кейин Пирцхалавани қидириб топиш ва уни қамоққа олиш тўғрисида қарор қабул қилдик. Бунинг учун барча ҳуқуқий асослар мавжуд. Бош прокурорнинг икки ёрдамчиси биз тақдим этган маълумотлардан камчилик топиш, терговдан нуқсон ёки ноҳолислик қидириб, тоза пухта ўрганиб чиқдилар. Лекин бундай камчиликларни топа олмадилар ҳамда Пирцхалавани қамоққа олиш мумкин эканлигини тасдиқладилар. Шундай қилиб, зўравон терговчини қамоққа олиш учун рухсатнома олинди.

СССР Ички ишлар вазирлигининг ходимлари қочқинни тезда топишди ва уни Москвадаги тергов изоляторидан бирига олиб келишди. Биз терговни давом эттирдик, айбдорни ва унинг ҳимоячисини тергов маълумотлари билан таништиришга киришдик. Худди ана шу кунларда кўчаларда

митингбозлик авж олиб кетди. Зеленоградликлар прокуратура биноси атрофига тўпланиб, турли шиорлар кўтариб, шовқин-сурон қила бошладилар. Улар сафига грузинлар ҳам келиб қўшилдилар. Уларнинг баъзилари пойтахт бозорларига савдо иши билан келган кишилар бўлса, бошқа бир хиллари Пирцхалаванинг қариндош-уруғлари эдилар. Улар кўпчиликни ташкил этмас, шу ваздан ўтган-кетганлар ҳам уларга у қадар эътибор қилмас эдилар. Бироқ, шундай бўлсада бу каби норозилик билдириш, митингбозлик беш кундан кўпроқ давом этди. Қўлида микрофон ва овозни кучайтирувчи аппаратлар кўтариб олган жарчилар орасида бир-икки марта Гдляннинг ҳам, собиқ терговчи Вафиннинг ҳам қораси кўриниб қолди.

Аммо, прокуратура биносини қамал қилиш шу билангина тугагани йўқ. Улар ўзларининг «содиқ хизматкори» — демократик матбуотни ишга солдилар. «Собеседник»да Пирцхалава қамоққа олинганлиги тўғрисида мақола пайдо бўлди ва унда Иттифоқ прокуратураси қаттиқ қораланди. «Российская газета» ҳам бу ишдан четда қолмади, у терговчи қамоққа олинишининг сабаблари тўғрисида икки-учта саволга жавоб беришни мендан илтимос қилди. Дастлаб мен рад жавобини бердим, сўнгра кичик бир суҳбат ўтказишга рози бўлдим. Мақолада нима учун шундай қарорга келганимизнинг ҳақиқий сабаблари очиб берилган эди.

Орадан бир неча кун ўтгач, мен билан қилинган суҳбат босилган газетани ўзимга кўрсатишди. Бу суҳбат бор-йўғи 2—3 кичик устунчадан иборат эди. Лекин мана шу кичкина мақолага И. В. Иванов томонидан ва рўзнома таҳририяти томонидан каттагина шарҳ берилганлиги мени ҳайратда қолдирди. Мазкур шарҳда албатта мени сийқаси чиқиб кетган гдлянча усулларни эслатувчи оҳангда ҳеч қандай исбот-далилсиз қоралашга, бўйнимга бўлар-бўлмас айбларни кўйишга ҳаракат қилинган эди.

Бу назаримда, рўзнома ва унинг мухбири Андрей Жданкин томонидан уюштирилган шармандали, фирром ўйин эди. Майли, ўтган ишга саловат, бу бесубутликлар уларнинг виждонига ҳавола. Мен баҳсга киришишни, раддия ёзишни ва ўзимнинг ҳақ эканлигимни исботлаб ўтиришни эп кўрмадим. Бунга ҳаракат қилган чоғимда ҳам бизнинг «эркин» матбуотимиз ўз саҳифаларида кечирим сўрашига ҳеч қачон ишонгим келмасди.

Бироқ, Пирцхалавани «ҳимоя қилиш» кампанияси шу билан тугагани йўқ. Идорамизга Грузиядан Пирцхалавани қамокдан чиқаришни талаб қилувчи телеграммалар ёғилиб кетди. Уларнинг ҳаммаси СССР Бош прокурори вазифасини

ижро этувчи А. Д. Васильев номига келган эди. Қуйида ана шундай телеграммалардан бирини келтирамиз:

«Гагра жамоатчилиги фуқаро ҳуқуқларини ҳимоя қилишга бағишлаб 12 ноябрда ўтказилган митингга Гагра шаҳрининг прокурори Константин Алексеевич Пирцхалава қонунсиз равишда қамоққа олинганига қарши ўз норозилигини билдиради.

Митинг қатнашчилари ушбу ҳаракатларда граждан ҳуқуқларининг қўпол равишда бузилганлигини, ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари ва маҳаллий маъмуриятни назар-писанд қилмасликни, Бутуниттифоқ прокуратурасининг ўзбошимчалик билан ўтказган зулмини кўради. Митинг иштирокчилари бундай бошбошдоқликни тўхтатишни ва 19 ноябрга қадар Константин Алексеевич Пирцхалавани озод қилишни талаб этади. Агар бизга рад жавоби берилгудек бўлса, биз бу ишга иттифоқдош республикалардаги турли партияларнинг вакилларини жалб қилган ҳолда яна ҳам кескин ҳаракатлар қилишга мажбур бўламиз». Телеграмма Илья Праведнийнинг Гагра минтақавий жамияти ҳамда Руставели жамияти номидан жўнатилган.

Грузия прокуроридан ҳам норозилик мактуби олинди. Унда прокуратурада ходимларнинг мажлиси бўлганлиги ва бу мажлисда қуйидаги қарор қабул қилингани айтилган эди:

«1. СССР Бош прокурори олдига СССР Бош прокурори ўринбосари И. И. Абрамовни ва бошқарма бошлиғи В. И. Илюхинни Грузия ССР Прокуратураси жамоаси билан учрашиш учун хизмат сафарига юбориш масаласи қўйилсин.

2. К. А. Пирцхалава зудлик билан қамоқдан озод қилинсин, унга нисбатан қилинаётган жиноий таъқиблар тўхтатилсин.

3. СССР Прокуратураси коллегиясидан Грузия ССР Прокуратурасининг ушбу талабларини муҳокама этиш сўралсин. Бунда келтирилган талабларнинг рад этилиши республикадаги ижтимоий-сиёсий вазиятни жиддийлаштирибгина қолмасдан, балки Грузия ССР прокуратураси жамоаси йиғилишида таъкидланганидек, бу ҳол республика ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари томонидан СССР Прокуратураси раҳбарлигига қарши бир қатор норозилик ҳаракатларининг бошланишига сабаб бўлиши ҳам назарда тутилсин».

Хўш, бу борада нималар дейиш мумкин? Телеграммалар, мурожаатлар ғоят зўр ҳаяжон билан битилган, уларда ғазаб ва нафрат алангаси гуриллаб турибди. Бунга сабаб, ўша телеграммаларни юборган кишилар фикрича, гўё Пирцхалаванинг гражданлик ҳуқуқлари бузилганлиги эмиш, яна бунинг оғир оқибатларга ҳатто, миллий низоларга сабаб

бўлиши мумкинлиги хусусида огоҳлантиришлар ҳам йўқ эмас. Шу ўринда биз бундай адолатпарварлардан бир нарсани сўрашни истар эдик: «Хўш, ўша митингга чиқиб, Пирцхалавага кўйилган айбларга норозилик билдирган кишилар Пирцхалаванинг кимлигини ва у нима ишлар қилганини билишармикин?» Ишончим камилки, билишмайди. Уларга жиноят ишининг маълумотлари тўғрисида ҳеч ким ахборот бермаган. Уларни айблов ҳужжатлари билан ҳеч ким таништирамаган. У ҳолда ҳеч нарсадан беҳабар бўла туриб қандай ва нимага қарши норозилик билдириш мумкин? Илья Праведний ва Руставели жамиятларини кечириш мумкин. Бу жамият аъзолари фақат одамлар тинчини бузиш, улар олдида ўзларини яхши кўрсатиб, бақириб-чақириб юриш билан шуғулланганлар. Зеро уларга ишнинг моҳияти эмас, балки шов-шув кўтариш учун баҳона муҳимдир. Мени ҳайрон қолдирган нарса Грузия прокуратурасидаги ҳурматли ҳамкасбларимнинг тутган йўллари бўлди. Қандай қилиб улар миллатчилик ботқоғига ботиб қолдилар? Нима учун улар ўзбек халқи вакилларининг гражданлик ҳуқуқларини назарписанд қилмаган Пирцхалавани ёнини оладилару, қонунсиз равишда озодликдан маҳрум қилинган ўзбеклар олдида ҳаммалари гинг демай турган эдилар. Нимага, ўзбекларнинг ҳуқуқлари бирданига қадрини йўқотиб, грузинларнинг ҳуқуқларидан пастроқ бўлиб қолдими?! Нима учун ўшанда ўзбекларнинг кадр-қиммати ва шаъни тўғрисида ўйлаб кўрилмади? Қани энди бу ерда адолат, холислик?!

Бу «адолатпарвар» лар баён этган: «... Агар рад жавоби берилса, кескин ҳаракатлар қиламиз», деган дўқ-пўписалар замирида қандай мақсадлар яширинган? Бу ерда гап нималар тўғрисида кетмоқда? Балки улар Жанубий Осетияда уюштирилган, икки қондош халқнинг қонини тўкишга сабабчи бўлган биродаркушлик уруши билан боғлиқ ҳаракатларни назарда тутаётгандирлар? Балки поезд ва метролардаги портлашлар тўғрисида гап кетаётгандир? Ҳар ҳолда ҳаммамиз ҳам, босган қадамимиз тўғримикиан, бу йўл бизни эзгуликка, яхшиликка олиб борармикан? — деб яхшилаб ўйлаб кўришимиз керакка ўхшайди. Пирцхалава ишига СССР халқ депутатлигига сайланган З. Шенгелия, В. Адвадзе, В. Салуквадзелар ҳам кўшилишди.

Улар СССР Олий Советининг ўша пайтдаги раиси А. И. Лукьяновга ҳамда СССР Бош прокурори вазифасини бажарувчи А. Д. Васильевга мурожаат қилишиб, Пирцхалавани қамоқдан озод қилишни ва унга нисбатан кўзғатилган жиноят ишини тўхтатишни сўрадилар. Бундай илтимоснинг сабаблари бошқа телеграммалар мазмунининг худди ўзи эди.

У ҳикояда ўзини ғоят олижаноб қилиб кўрсатишга устаси фаранг. Буни қарангки, у Маҳмудни озодликка чиқариб унга иккинчи ҳаёт бахш этибди, уни шу даражада қувонтириб юборибдики, натижада у бечора қувончини ҳеч қачон сиғдирибмай, иккинчи қаватдан ўзини ташлабди ва боши билан тушиб ҳалок бўлибди. Отасини соғиниб ётган болаларини уйғотиб қўймаслик учун кечаси уйига кетмаган эмиш. Ким ишонади бу гапга?

Гдлян ёлгон гапирётган эди. Ҳа, кўзини лўқ қилиб ғирт уйдирма гапларни айтаётган эди. Ўша куни Маҳмуд сўроқ қилинган хонада ҳеч қандай ёпган нон-у, пишлоқ, колбасалар йўқ эди. Ўша куни Гдляннинг қўлида Мирзабоев Маҳмудни қамоққа олиш тўғрисида рухсатнома ҳам йўқ эди. Ҳеч қандай прокурор бундай санкцияни Гдлянга бермаган эди. Маҳмуд ҳеч қандай бойлик ва пулларни яшириб қўйганлигини тан олган эмас эди. Маҳмудни сўроқ қилиш протоколи эса Иванов томонидан кейинчалик унинг ўлиmidан сўнг тузилган эди. Шунинг учун ҳам у протоколларга имзо чекилмай қолган эди. Ҳеч қандай «меҳнаткаш одам, ишчи қўллар, қадоқ қўллар» ҳақида гап-сўзлар бўлгани ҳам йўқ эди. Зеро Мирзабоев Маҳмуд Бухоро вилояти матлубот кооперациясининг ишлаб чиқариш — реклама комбинатида директор ўринбосари бўлиб ишлар эди.

Хўш, аслида нималар бўлган эди, ўша фожиали тунда воқеалар қай тарзда ривожланган эди? Воқеа худди ўша Гдлян ва унинг шериклари синовдан ўтказган ваҳшиёна механизм тарзида амалга оширилган эди, яъни порахўр қамоққа олинганидан кейин унинг ҳеч қандай айби бўлмаган оила аъзоларини, қариндош-уруғларини, қўни-қўшниларини ва шунчаки унга таниш-билиш бўлган кишиларни ёппасига ушлаб келиш ва ҳибсга олиш бошланган эди. Ақаси қамоққа олиниши билан Мирзабоев Маҳмудни ҳам ушлаб Гдлян ҳузурига келтирдилар.

Маҳмуднинг хотини 39-болалар боқчасида тарбиячи бўлиб ишлайдиган Моҳира Мирзабоева бу ҳақда мана нималарни ҳикоя қилиб берди: 1984 йил 6 июль кечаси соат бирларга яқин учта милиция ходими келиб, уни машинага ўтқазиб олиб кетишади ва шундан кейин аёл уни бошқа кўрмайди. Фақат 7 июль кунигина Моҳирани Гдлян ҳузурига олиб келишади ва бу ерда унга эри ўз жонига қасд қилиб ҳалок бўлганлигини ва ҳозир ўликхонада ётганлигини маълум қиладилар. Бу гапни эшитган аёл ўзидан кетиб қолади. Ўша куни кечқурун эса эрининг мурдасини олиб келишади.

1984 йил 6 июль куни эрталаб М. Мирзабоев уйда тинтув ўтказилади. Тинтув ҳеч қандай натижа бермайди. Тинтув

олдидан, яъни М. Мирзабоев қўлга олиниб ушлаб кетилаётган пайтда унинг уйига милиция ходимини кечаси навбатчиликка қолдирганлар, унга уйдан ҳеч ким чиқмасин ва бу ерга ҳеч ким кирмасин, деб тайинлаганлар.

Мен бу ерда Маҳмудни ушлаб кетилган вақт кечаси соат бирларга яқин эканлигига алоҳида эътибор бераётганимга сабаб шуки, бу тўғрида ҳеч қандай процессуал ҳужжат тузилмаган. Худди шунингдек М. Мирзабоевнинг озодлигини чеклаб қўйиш учун ҳам терговчиларда ҳеч қандай асос йўқ эди. Буни яхши англаган терговчилар биз уни гувоҳ сифатида сўроққа чақирган эдик, деб таъкидлашлари турган гап. Бироқ процессуал кодекс гувоҳларни кечаси чақиртириш ва сўроқ қилишни қатъиян ман этиб, бунга асло йўл қўймайди. Шунинг учун улар Маҳмуд терговчилар ҳузурига олиб келинган вақтни ўзгартириб кўрсатганлар.

Биз одамларни ёлғон маълумот беришга мажбур қилганлиги ва тергов маълумотларини сохталаштирганлиги учун жиноий жавобгарликка тортган терговчи Бахтиёр Абдурахимов 1984 йил 22 июлда қилинган сўроқда ёлғон маълумотлар беради. У Гдланнынг кўрсатмасига биноан Мирзабоевни гуруҳ раҳбари ҳузурига эрталаб соат 7 дан кейин сўроққа олиб келганини айтади.

Б. Абдурахимов ёлғон гапираётганлигини фош қилиш учун ҳам анчагина югуриб-елишга тўғри келди. Ўша куни М. Мирзабоевни ҳақиқатан терговчилар ҳузурига олиб келган милиция ходимларини қидириб топдик. Ички ишлар бошқармасининг ҳайдовчиси А. Пўлатов ўша куни кечаси, яъни 6 июль соат 24 дан ошган заҳоти йўлга чиққанмиз, деб тушунтириш берди. Мирзабоевни олиб келишга у билан бирга яна икки милиционер ҳам борган.

Мана шу маълумотларни кўрсатганимиздан кейин Абдурахимов ўзи айтган сўзларидан қайтди, орадан анча вақт ўтганлигини ва ўзининг хотираси яхши эмаслигини баҳона қилди.

Биз олиб борган тергов маълумотларидан Гдлян ўз хизмат ваколатларини суистеъмол қилганлиги ҳеч шубҳасиз тасдиқланди. Айни унинг кўрсатмасига биноан айбсиз шахс ҳисобланган гувоҳни озодликдан маҳрум қилганлар, оқибатда бундай зулм ва ҳақоратга чидай олмасдан гувоҳ М. Мирзабоев ўз жонига қасд қилди. Шунинг учун ҳам Гдланнынг «терговчилик» фаолияти асосли равишда жиноят деб баҳоланган. Тўрт боланинг отаси бўлган бир кишининг ўлимига шахсан у айбдордир. Бу ҳали ҳаммаси эмас. Гдланнынг шахсан берган кўрсатмаси бўйича қилинган бир

қатор жиноятлар тўғрисида у ҳали ҳам чурқ этиб оғиз очгани йўқ.

Масалан, у М. Мирзабоев билан бирга хизмат хонасига бошқа шахсларни, жумладан Раззоқова Робия, Ҳаётов Умар, Наврўзов Эргашларни ҳам шахсан ўзининг буйруғи билан қамаб қўйилганлиги тўғрисида оғиз очмайди, бинобарин бу кишиларни ушлаб келиш протоколи улар бир кечани Гдлян тергов гуруҳи жойлашган бинода ўтказганларидан кейин тузилади ва шундан кейин ҳам улар яна уч кеча-уч кундуз ички ишлар бошқармаси изоляториға қамаб қўйилади. Э. Наврўзов билан У. Ҳаётовни фақат маҳбус Ғани Мирзабоевнинг хизмат машинаси ҳайдовчиси бўлганликлари учунгина ушлаб олиб келадилар. Уларни ушлаб келиш учун бошқа ҳеч қандай асос бўлмаган. Орадан кўп вақт ўтмай бу кишилар ҳаракатида жиноят аломатлари йўқ эканлигини Гдлян терговчиларининг ўзлари ҳам тан олдилар.

Э. Наврўзов ўша кунларни хотирлаб, уни соат 16 ларға яқин тергов гуруҳи жойлашган биноға олиб келганликларини ва бу ерда уни то ярим кечагача хонама-хона олиб юриб сўроқ қилганликларини сўзлаб берди. Ундан Мирзабоев Ғанининг пуллари, бойликлари қаерда сақланишини айтиб беришни талаб қилганлар. Наврўзов бу нарсалар унга маълум эмаслигини айтганида, терговчилар уни роса калтаклаб деразасиз кичкина бир хонаға қамаб қўйганлар. Терговчилар уни қамаб эшикни қулфлаганларидан кейин хонадаги чироқни ҳам ташқаридан туриб ўчириб қўйганлар. Наврўзов бутун кечани оч-наҳор, қоронғи хонада ўтказди. Эртасига уни ички ишлар бошқармасининг камерасига ўтказдилар. Лекин у ерда ҳам Наврўзов икки кечаю икки кундуз овқатсиз қолди, унга бу вақт мобайнида фақат сув бериб турдилар, холос. Гувоҳ сифатида сўроқ қилинган Ҳаётов Умар ҳам сўроқ вақтида терговчилар уни қандай уришгани, кечалари овқатсиз оч-наҳор қолдирилганлиги ва ҳеч бир қулайликларсиз хонаға қамаб қўйилгани тўғрисида сўзлаб берди. Мана шу икки киши гапириб берган воқеалардан келиб чиқиб, шуни айтиш мумкинки, Мирзабоев Маҳмуднинг ўз жонига қасд қилишидаги асосий сабаб айнан шу тарздаги қийноқ ва таҳқирлар бўлган.

Маҳмуднинг ўлими муносабати билан 1984 йилда тергов қилган СССР Прокуратурасининг прокурори Г. К. Мазуркевич (у Г. П. Каракозовнинг қўл остида ишлайди) текшириш ўтказади ҳамда терговчиларнинг ҳаракатларида жиноят аломатларини кўрмаганлиги учун жиноий иш қўзғатишдан бош тартади.

Хўш, бу хусусда нима дейиш мумкин?

Авалло текшириш ноҳолис тарзда ўтказилди. Прокуратура учун шармандали бўлган фактни яшириш ва уни хаспўшлаб юбориш учун қўлларидан келган ҳамма ишни қилишди. Г. К. Мазуркевич ўз вазифасини ҳалол бажармади. Масалан, у ҳатто М. Мирзабобоев сўроққа қачон ва ким томонидан олиб келинганлигини, у неча кун ҳибсда сақланганлигини текширишни мутлақо истамади, у айни пайтда бошқа шахслар ҳам ушлаб келтирилганлиги тўғрисида ҳам, ўшанда мазкур граждандарни озодликдан маҳрум қилиш учун ҳеч қандай асос бўлмаганлиги хусусида ҳам лом-мим демади.

Умуман олганда, Гдлян бу ишдан жуда осон кутулди. Унга фақат танбеҳ бериб қўя қолишди. Ҳолбуки, ўша пайтлардаёқ уни судга бериб қора курсига ўтқазиб учун барча асослар бор эди ва бу тамомила адолатли иш бўлур эди. Г. К. Мазуркевич ҳам ҳеч бир тўсиқларсиз пенсияга чиқди-ю кетди.

Гдлян содир бўлишида ўзини айбдор деб тан олган тўртта ўз жонига қасд қилиш ҳолларидан ташқари яна бир киши — Тошкент вилоятидаги Оржоникидзе (ҳозирги Қибрай) район ички ишлар бўлимининг бошлиғи 52 ёшли А. Х. Ҳожимуратов ҳам шундай ҳалок бўлганлигини унутиб қўйибди чоғи, ёхуд Гдлян бу тўғрида гапиришни истамадимикин. А. Х. Ҳожимуратов 1985 йил 23—24 декабрь кунлари Ўзбекистон давлат хавфсизлик комитетида Гдлян гуруҳининг терговчилари А. Карташян ва И. Кунец томонидан узоқ вақт сўроқ қилинади. Орадан сал вақт ўтмай ўз жонига қасд қилган.

Гдлян билан Иванов Ҳожимуратов қандай сўроқ қилингани ва унинг ўлими тафсилотларини яхши эслашлари керак. Нега десангиз, ДХК биносига кириш ва ундан чиқиш учун бериладиган рухсатномаларга улар имзо чекишар эди. Аминманки, улар А. Ҳожимуратовнинг порахўрлиги тўғрисидаги айбловлар ҳам совун кўпигидек ёришиб кетганлигини яхши эслайдилар, чунки унга қилинган тухмат ва бўҳтонларнинг адолатли хулосалар эканлигини исбот қиладиган ҳеч қандай далил йўқ эди. Мен шу ўринда Ҳожимуратовнинг ўлиmidан сал олдин Бош прокурорга ҳамда Ўзбекистон КП МК котиби номига ёзган хатидан баъзи сатрларни келтириб ўтишни истайман:

«1985 йилнинг 23—24 декабрь кунлари мени СССР ДХК ва Прокуратураси вакили Карташян ДХК биносига таклиф қилди. Мен келсам у билан яна бир киши бор экан. Улар икковлашиб, мени, болаларимни ҳатто марҳум онамни ҳақорат қилдилар. Сен ички ишлар бошқармасининг собиқ бошлиғи Д. Жамоловга пора бергансан, ҳозир шу айбингни бўйнингга олиб иқрорлик ёзасан, деб талаб қилдилар. Мени сўроқ давомида бўғиб қийнадилар. Улар биргина мени

эмас, бутун бошли халқимизни ҳақорат қилиб сўқдилар. Нуқул, «ўзбекларнинг ҳаммаси — қўй, босмачи, фашист» деб сўқинишарди. Карташян хотинимни ҳам, қизимни ҳам ҳақорат қилди. Бунинг устига, у менинг юзимга тупурди. Мен бу азобларга чидай олмасдан, ёлғон маълумот беришга мажбур бўлдим. Мен шу азоб-уқубатлар билан қутула олмаслигимни, бу йиртқичлар ҳали яна анча вақт мени таҳқирлашларини кўнглим сезиб турибди...»

Мана шу мактубни ёзиб бўлганидан кейин А. Ҳожимура-тов ҳаёт билан видолашди. Буларга яна шуни қўшимча қилмоқчиманки, суд-медицина экспертизаси унинг баданида фақат сиртмоқ изларинигина эмас, айти пайтда у сўроқ берган вақтда терговчиларнинг зўравонлик қилганлигини исботловчи жароҳатларни ҳам тасдиқладилар.

Гдлян Мусахонов Мирзаюсуф (профессор, физика-техника фанлари доктори) ни ҳам эсламаслиги мумкин эмас. Чунки бу олим собиқ СССРдагина эмас, балки дунёнинг бошқа қатор мамлакатларида ҳам машҳур эди. У Тошкент Давлат дорилфунунида узоқ вақт самарали ишлаган, ўзининг қимматли илмий асарлари билан кадр топган инсон, ўнлаб иқтидорли олимларни тарбиялаб вояга етказган мураббий, устоз.

М. Мусахонов 1988 йил 24 октябрда Гдляннинг кўрсатмаси бўйича ҳибсга олинади. Кейин эса отаси томонидан жиноий йўллар билан топилган бойликларни яшириб қўйишда айбланиб қамалади. У беш ойдан кўпроқ вақт қамоқда азобланиб ётади. Унга қўйилган айблар нафақат қонунга хилоф, балки ҳеч қандай асосга эга бўлмаган бемаъни гаплар эди. Зеро Мирзаюсуфдан умри давомида ҳеч қачон кўрмаган миллион-миллион пулларни қайтариб беришни талаб қилганлар.

Гарчи эндиликда М. Мусахонов бутунлай оқланган, унинг пок номи тикланиб, у ўз севган ишига, оиласига қайтиб келган бўлса-да, ҳеч қачон у камерада ўтказган кунларни, терговчилар унга қилган ҳақоратларни ва жабр-зулмни эсидан чиқармайди.

Ҳақорат ва хўрлашлар шу қадар ҳаддан ошиб кетдики, оқибатда маънавий томондан ҳақоратланган, камситилган ва иложсиз қолган Мусахонов 1982 йил 16 ноябрь куни эрталаб ўз жонига қасд қилишга жазм қилди. Бироқ, камерада у билан бирга ётган кишилар бундан воқиф бўлишиб уни қутқариб қоладилар ва ўз вақтида бўйнидаги сиртмоқни чиқариб ташлайдилар.

У бўйнига сиртмоқ солиб, ўз жонига қасд қилишидан бир неча соат олдин СССР Бош прокурорига, шунингдек хотини

ва бола-чақаларига хат ёзиб қолдиради. Мана, қуйида прокурорга мурожаат қилиб ёзилган ўша мактубдан айрим сатрларни келтирамиз:

«Мени отамнинг гўё жинойий йўллар билан топган миллион-миллион сўмлик бойликларини яшириб қўйишда айбламоқдалар. Мен бу қадар кўп бойликлар тўғрисида ҳеч нарса билмаслигимни айтдим ва ҳозир ҳам айтаман... Мен ниҳоятда ночор аҳволга тушиб қолганман. Халқдан ўғирлаб олинган миллион-миллион сўмлик бойликларни яшириб порахўрга ёрдам бергансан, деб менга қўйилган айблардан қутулишнинг, ўзимнинг айбсиз эканлигимни исбот қилишнинг ягона йўли — шу ҳаётдан кетиш деб биламан. Менинг бу қадамим гарданимга қўйилган ноҳақ айбларга ва шу билан боғлиқ ҳолда менга етказилган изтиробларга қарши норозилик ҳисобланади. Менинг ўлимимда камерада мен билан бирга ётган кишиларни айбламасликларингни сўрайман».

Унинг оиласига ёзган хатини ҳам ҳаяжонланмасдан ўқиб бўлмайди. Унда онгли равишда бу ҳаётни ташлаб кетишга шайланган инсоннинг энг сўнгги изтироблари, энг сўнгги муҳаббат сўзлари, қалбидаги энг теран видолашувлари, энг сўнгги дил сўзлари баён этилган. Гўдак бу сўзларни ўқиган, билмадим, бу сатрларни ўқиганда унинг юраги бирор лаҳза бўлсин жиз этганмикин? Ўз болаларини ўйлаб у ҳам бир сесканиб қўйганмикин? Ёки қалби тошга айланиб, бунинг натижасида ўзгалар ғамини ўйламайдиган, ўзгалар изтиробидан қийналмайдиган бўлиб қолганмикин? Ёки унинг назарида халққа ғамхўрлик, унга муҳаббат, унинг фаровонлиги тўғрисида қайғуриш — қуруқ сўзларга айланиб қолганмикин?

«Азизим Ойхон! Меҳрибон фарзандларим Азиз ва Ойгул! Жоним Ойхон, сен менга жуда кўп қувонч, бахт-саодат, меҳр-муҳаббат ва ниҳоят, бизнинг севиқли фарзандларимиз Азиз билан Ойгулни ҳадя этгансан. Мен туфайли сен бахтсиз бўлиб қолаётганинг ва ғам-аламга ботаётганинг тўғрисидаги фикрлар мен учун чидаб бўлмас азобдир. Ўзингни маҳкам тут ва фарзандларимни яхшилаб ўстир, улар мени эслаб юрсинлар. Мен умримиз бирга кечган кезларда сенга эътиборсиз бўлиб, кўпол муомала қилган кунлар бўлган. Мени кечир ва унутма, мен қатъий бир қарорга келдим. Бу қарорим менинг ўғри эмаслигимни ва ўғрига шерик ҳам эмаслигимни ҳаммага исбот қилиб беради. Менинг энг катта бойлигим сизлар эдингиз ва сизлардан бошқа менга ҳеч нарса керак эмасди. Худо ҳақи, менга ишон, фарзандларимизни ўстириб оёққа турғазиниш учун сен кучли бўлишга ҳаракат қилишинг

керак. Болаларимиз ўз оталари ҳалол ва виждонли киши бўлганлигини билишлари, бунга ишонишлари керак».

Сўнгра, хатнинг давомида фарзандларга отанинг мурожаати, унинг энг сўнги насиҳатлари келтирилади:

«Азизга. Менинг жондан ширин ўғлим, сен ақлли боласан ва ҳозир кўп нарсаларни тушунасан. Уйимизда эркаклардан бир ўзинг қолаяпсан. Шунинг учун онангга суянчиқ бўл, кучли киши бўлишни ўрган.

Ойгул! Сен менинг энг сеvimли қизимсан. Сен ҳаммадан ақлли ва чиройли қизсан, яхши ўқиб онангга ёрдам бер. Тезда сен катта қиз бўлиб мактабни, институтни битирасан. Худо хоҳласа, балоғатга етиб, сен яхши бир йигитни учратасан, бахтли оила қурасан, болаларинг кўп бўлади, сен менинг фариштам эдинг, сен менинг қувончим эдинг. Илойим бахтли бўлгин.

Менинг азизларим, мендан хафа бўлманглар. Мен ҳеч иложсиз аҳволга тушиб қолганман, чунки «адолат суди» нинг ҳайбатли бешафқат бало-қазоси менинг устимга бостириб келмоқда. Уни менинг устимга қандайдир оддий бир одам эмас, балки М. М. М. нинг шахсан ўзи юбормоқда. Мен уни ҳам қораламайман, мен ўз фарзандларини ҳам ғажиб ейишга қодир бўлган афсонавий маҳлуққа айланишни истамайман».

Мактуб шу тариқа зўр ҳаяжон билан давом этади. Бу тасодифий эмас, ахир бир инсон ҳаётдан кўз юмиб кетишга шайланган. Бу мактуб — ўзининг айбсиз эканлигини исбот қилишга ҳаракат қилаётган киши қалбининг сўнги нидоси. Менга Мирзаюсуф мактубининг сўнги сатрлари айниқса қаттиқ таъсир қилди. Қаранг, у нима дейди: «... Мен ўз фарзандларини ҳам ғажиб ейишга қодир бўлган афсонавий маҳлуққа айланишни истамайман». Мактубда бундан ташқари яна унинг устига «шахсан М. М. М. ҳайдаб келаётган ҳайбатли бало-қазо — «адолат суди» тўғрисида гап боради. Хўш, бу сатрларнинг остига қандай маъно яширинган? М. М. М. деганда Мирзаюсуф ўзининг 76 ёшли отаси Тошкент вилояти партия қўмитасининг собиқ биринчи котиби 1988 йилда порахўрлиги учун қамоққа олинган Мусахонов Мирзамаҳмуд Мирзааҳмедовични назарда тутган эди. Ўзи касалманд ва кекса ёшли киши бўлганлиги учун тергов азобларига, камерадаги барча қийноқлар ва камситишларга чидай олмади. Уни узоқ вақт қийнаб унга гўё миллион-миллион сўмлаб пул йиққансан ва энди ўша пулларни қайтаришинг керак, деб ўқтириб келганлар. Унинг ҳар қандай эътирозларини ўша заҳоти кесиб ташлаганлар. Мирзамаҳмудни фақат «айбингни бўйнингга олишинг» ва етказилган «зарар» ни қоплашинг сени ўлимдан қутқариб қолади», деб ишонтир-

ганлар. Руҳий ва жисмоний тазйиқлардан чарчаган бу киши одамларга туҳмат қила бошлаган, ўзининг ҳеч қандай айби бўлмаган болаларини «фош қила бошлаган», улардан пулларни тўплаш, топиш ва келтириб беришни, бу билан унга озодликни «сотиб олиб беришларини» сўраган. Унинг ўз фарзандларига қилган мурожаати видеоопленкага туширилади, кейин эса қариндош-уруғларига ва яқин кишиларига намоийш қилиб кўрсатилади.

Бу ишларнинг ҳаммаси худди қатағон йилларидаги воқеаларни эслатади. Ўша кезларда болалар ва оталар уларнинг бири «халқ душмани» деб эълон қилиниши билан бир-бирларидан юз ўгириб кетганлар. Булар ҳаммаси даҳшатлидир. Бугунги воқеаларни ўша қатағон йилларидаги фожиали воқеаларга ўхшатиш мумкинлиги тўғрисидаги фикрнинг ўзиёқ одамни даҳшатга солади, лекин булар айни бугунги кунда содир бўлган аниқ-тиниқ фактлар эди. Фактларни эса инкор этиб бўлмайди.

1988 йил 24 октябрда Гдляннинг кўрсатмаси билан Мусахонова Сожида қамоққа олинади. 1945 йилда туғилган бу аёл Тошкент Давлат дорилфунунида илмий ходим бўлиб ишларди. Уни катта акаси билан бирга бир кунда ушлаб кетадилар ва қамоққа оладилар. Уни отаси жинойий йўллар билан йиққан кўп миллион сўмлик бойликларни яширишда айблайдилар. У тергов изоляторларида худди акаси каби беш ой ўтиради. Фақат орадан бир йил ўтганидан кейингина унга қўйилган айбларни батамом олиб ташлайдилар. У ҳибсда ўтирган кунларда тўхтовсиз хат ёзди. Хатларида фақат битта нарсани, яъни Мусахоновлар оиласини ноҳақ ва асоссиз равишда таъқиб қилинаётганини текшириб кўришларини илтимос қиларди.

Сожида ўзининг ҳибсда сақланган кунларини даҳшатли тушдек хотирлайди. Терговда доимо унинг калласига бир фикрни сингдирмоқчи бўлишарди. Агар у миллионларни топиб бермаса, отасини отиб ташлайдилар, қизини ва унинг эрини қамаб юборадилар, барча қариндош-уруғлари эса қатағон қилинади. Унга 12 ёки 13 ноябрда қизи қамалганлигини, эри ўлимга маҳкум қилинганлар хонасида ўтирганини, ўғлини эса болалар уйига топширилганини эълон қиладилар. Терговчилар ўз айбига иқроф бўлиш ва тавба қилишни астойдил талаб этаверадилар. Улар агар айбинга иқроф бўлмасанг бизнинг бир оғиз сўзимиз билан ўзинг ҳам, қизинг ҳам турманинг ўзида зўрланасанлар, дейдилар. Бизнинг қай даражада ҳақорат қилинганимизни сўз билан ифода қилиб бўлмайди, дейди,— Сожида. У азоб-уқубатларга чидай олмасдан болаларини қутқариб қолиш мақсадида ёлғон

маълумот бера бошлайди. Начора, она она-да! 1988 йил 26 декабрда ўзи ётган изолятордан терговчиларнинг назорати остида СССР Бош прокурори номига «тавба-тазарру» хатини ёзади. Унда Сожида фақат бир нарсани илтимос қилади. «Мен сиздан қизим Асомова Ферузага нисбатан кўрилган жазо чорасини ўзгартириш масаласини ижобий ҳал қилиб беришни жуда-жуда илтимос қиламан. Бу гапларни Сизга ғам-алам ва изтиробда қолган бир она ёзаяпти. Ўзимнинг тақдирим қандай бўлишини ҳам сизлардан умид билан кутиб қоламан».

Руҳий кўрқитишлардан ва дўқ-пўписалардан гангиб қолган Мусахонова Сожида, терговчилар ҳамиша таъкидлайверганларидан кейин, чиндан ҳам қизим қамоққа олинган экан деб ишониб қолади. Аслида, унинг қизини қамоққа олмаган эдилар. Ундан ёлғон маълумотлар ёздириб олиш учун уни қамаб қўямиз деб, кўрқитган эдилар. 1989 йил май ойида Сожида СССР Бош прокурорига яна хат ёзади. Унда, жумладан, шундай сатрлар бор эди: «Бизнинг оиламизга Гдлян ўтказган зулм жиноят ҳисобланади. У берган азоблар натижасида мен деярли бутунлай кўрмайдиган бўлиб қолдим, ишимдан ажралдим. Менга жиддий маънавий ва моддий зарар етказилди. Ахир бу инсон ҳуқуқларининг поймон қилиниши эмасми? Биз Берия даврини — даҳшатли қатағон йилларини қайта тиклаётган Гдлян усулларига қарши норозилик билдираман. Гдлян, Иванов группаси кўз кўриб қулоқ эшитмаган даҳшатли ишларни қилмоқда. Бу ишлар қонунчилик билан мутлақо сиғишмайдиган даҳшатли ишлардир». Мен бу айтилган гапларга фақат бир фикрни қўшиб қўймоқчиман. «Берия» деган сўз Гдлян гуруҳи билан олиб борган тергов ишлари билан у ёки бу даражада алоқадор жуда кўп бошқа шикоятларда ва хатларда ҳам бот-бот учрайди.

Гдлян ва унинг атрофидаги кишилар Собирова Элнорани ҳам яхши эслашса керак. У 1988—89 йилларда асоссиз равишда 6 ойдан ортиқ қамоқда ўтирган ва фақат СССР Бош прокурорининг биринчи ўринбосари А. Д. Васильев бу ишга аралашганидан кейингина озод қилинган. Гдлян уни бир неча бор сўроқ қилган, уни кўрқитиб ҳам кўрганлар, алдаб ҳам кўрганлар, унга ҳар хил ваъдалар берганлар ва охири сўкиб ҳақорат қилганлар. Лекин Элнора билан ҳаммадан кўпроқ бир терговчи — Карташян иш олиб борган. Гарчи, Гдлян Карташяннинг пешонасини Сукротнинг пешонасига ўхшатган бўлса-да, унинг қўл остида тергов берган бошқа кишилар унга ўзгача баҳо берадилар. Терговчиларнинг айтишларига қараганда, Гдлян гуруҳида Карташян биринчи ўриндаги

«тўқмоқ» ҳисобланган. Унинг муомала луғат бойлиги унча кўп эмасди. Бу камчиликни у ҳамиша болаҳонадор қилиб сўкиш билан тўлдириб турарди. Унинг сўроқ қилиш усули йўл қўйиб бўлмайдиган бешафқат тарзда олиб бориларди. Карташян ўзининг қўполлиги ва одамларни камситиб, ҳақорат қилиши билан бошқалардан фарқ қилар эди. У камдан-кам ҳолларда сўроқ протоколи тузар, ҳамиша сўроқ қилинаётган кишининг руҳини чўктириб, уни ёлғон гапиришга мажбур қилар, оқибатда ҳар қандай гуноҳсиз кишидан ҳам ўз айбига иқрор бўлганлигини ёздириб олишга муваффақ бўлар эди. Ёзув-чизув ишларини эса унинг учун бошқа терговчилар бажаришаверарди.

Мен Карташяннинг айнан шу хусусиятлари тўғрисида тўхталаётганим тасодифий эмас. Э. Собированинг таъкидлашича, Карташян сўроқларига унча-мунча одам дош беролмас экан. Сўроқ вақтида аксарият кишилар ўзини ташлаб юборган ва ҳушидан кетиб қолган вақтлар кўп бўлган экан. Сўроқлардан бирида Собирова ўзининг асосий қон томирини кесиб, бу азоблардан бир йўла қутулишга ҳаракат қилади, бу воқеани албатта Гдлян ҳам яхши билади. Э. Собирова билан бир вақтда унинг ўғли ва қариндош-уруғларидан яна 8 киши қонунсиз равишда қамоққа олинган эди. Кейинчалик ҳибсга олинган бу кишиларнинг ҳаракатларида жиноят йўқ деб топилди, улар устидан қўзғатилган ишлар ҳаракатдан тўхтатилган.

Мана, у Карташян ҳақида нималарни эслайди: «Мен терговчи Карташяни биринчи марта 1983 йил январда бўлса керак, сўроқ вақтида кўрганман. Ҳозир кунини аниқ эслай олмайман. Бу киши менинг назаримда одам эмасга ўхшайди. Бир кун мени унинг хонасига олиб киришганида Карташян менга қараб бундай деган: «Дастлабки кунларда сизнинг ишингиз билан ким шуғулланганини мен билмайман-у, лекин бу ерда сиз тилга кирасиз. Карташян шу заҳоти мендан эрим порахўр ва жиний ишлар билан шуғулланган деб ёзиб беришни талаб қила бошлади. У тўхтовсиз менинг атрофимда айланиб юрар ва нуқул «Ҳамма пора олган, сен ҳам олгансан», — деб такрорлар эди. Карташян мени ҳар хил бемаъни сўзлар билан ҳақорат қилар, сўкинар, менинг оналик ва аёллик шаънимни ерга уриб камситар эди. Бундан ташқари Карташян ҳар бир сўроқда, «эринг ва ўғилларинг отилади, катта ўғлинг ҳозирнинг ўзида сендан воз кечди», — деб кўрқитар, — «сенинг ўзингни ҳам отиб ташлаймиз, невараларинг болалар уйида ўсади ва улар дунёда сендақа одам бўлганини унутиб юборадилар», — деб дўқ қилар эди. Бир кун Карташян бармоғини менинг пешонамга ниқтади-да, «сени

отган вақтларида ўқ пешонагнинг нақ мана шу ерига тегади», — деди истехзоли тиржайиб. Очиқ ҳавога олиб чиққанларида ҳар сафар девор орқасидан одамларнинг дод-вой солиб, бақириб йиғлаганлари эшитиларди... Назаримда худди менинг болаларим қийналиб йиғлашаётганга ўхшаб туюлаверарди.

«Шундай кунларнинг бирида тергов изоляторида мени сўроқ қилаётганларида Карташян менга қараб «... Ҳозир сенинг эринг ўлимга маҳкум қилиниб отиб ташлаш учун деворга суяб қўйилган», — деди. Унинг бу сўзларидан кейин менинг аҳволим ёмон бўлиб, ўзимдан кетиб қолдим».

Бу гапларнинг рост эканини аниқлаш унчалик қийин бўлмади. Бунинг учун биз шу аёл сақланган тергов изолятори назоратчиларини чақириб, улар билан гаплашиб кўрдик. Улар ҳам, бошқа ходимлар ҳам берган маълумотлар бу гапларни тасдиқлади. Бундан ташқари Гдян гуруҳи қонунчиликни бузганлиги юзасидан жиноят иши қўзғатилганига тузилган ҳужжатлар ҳам ўрганиб чиқилди.

Кичик назоратчи Э. Абдулатипов томонидан 1989 йил 17 январда Ўзбекистон ССР ДХК тергов изоляторининг бошлиғи И. А. Суздальцев номига ёзилган рапортдан бир неча сатр келтирамиз:

«Сизга шуни маълум қиламанки, 1989 йил 17 январда сўроқ бериб келаётган вақтда маҳбус Э. Собированинг аҳволи ёмонлашиб қолди. Мен унга ёрдам кўрсатишга мажбур бўлдим. Қўлтиғидан кўтариб камерагача етиб олишига кўмаклашдим. Мен бу аёлни олиб кетгани хонага кирганимда терговчилар ниҳоятда асабийлашганликларини кўрдим. Терговчи Карташян бор овози билан менга: «Олиб кетинг уни!» — деб бақирди. Собировага эса «Ўз камерангизга боринг-да, яхшилаб ўйлаб кўринг», — деди. Тергов бўлиמידан тергов изоляторига ўтиладиган зинага келганда аёл энгашиб гавдасини туюлмаб ҳушидан кета бошлади».

Э. Собировага тезда врач чақиритди, зарур ёрдам кўрсатилиб, уни сўроқ қилиш ман этилди. Кейин эса уни санитария қисмига кўчиришди. И. А. Суздальцевнинг ўзи ҳам мана шу бўлиб ўтган воқеаларнинг гувоҳи бўлган эди. У изолятор бўйича навбатчининг ахборотидан кейин дарҳол Э. Собирова ётган камерага етиб келган. ДХК изолятори учун бу росмана номатлуб ҳодиса эди.

Суздальцев ҳикоя қилишича, у оғир аҳволда ётган Э. Собирова олдига келиб, унга томон энгашиб нима гаплигини сўраганида, у қийнала-қийнала зўрға гапирса-да, терговчилардан шикоят қилган. Сўроқда уни аёллик ғурурини ерга урганликларини гапирган. Бундан ташқари Суздальцев ҳибсга

олинган Т. Ошров, А. Абдуллаевалар ҳам терговчиларнинг қўпол муомаласидан шикоят қилганликларини сўзлаб берган. Суздальцев маҳбусларга шикоят билан прокурорга мурожаат қилиш тартибини тушунтириб берган.

Мен бу ерда И. Суздальцевнинг изоҳларига фақат кичкина бир қўшимча қилмоқчиман. Собирова билан бўлиб ўтган ўша воқеадан кейин Ўзбекистон Давлат ҳавфсизлик комитети Гдлян ва унинг командасига ўз изоляторидан фойдаланишга рухсат бермай қўйган. Боиси терговчиларнинг бундай бошбошдоқлиги Давлат ҳавфсизлиги органларининг обрўсига путур етказётганини энди тушуниб қолган эди.

Ўша кезларда ҳеч қандай айбсиз изоляторда ҳибсда сақланаётган Д. Қамбарова ўша воқеаларни бундай эслайди: «Сўроқ вақтида хонага бир киши кириб келди ва у менга қараб ҳозир сен синглинг билан учрашасан,— деди, лекин сен гапирмай турасан, у эса гапирди. Мен гапирмай жим туришга сўз бердим. Шундан кейин мени бақириқ-чақириқ ва йиғи овозлари эшитилиб турган қўшни хонага олиб киришди. Хонада Гдлян, боши устара билан қирилган бир ўзбек киши, Карташян, Аслонов, яна иккита эркак ва синглим Собирова Элноралар бор эди. Собирова Элноранинг чап қўл бармоқлари устидан бинт билан ўраб ташланган, юзлари шишиб кетган эди...»

Д. Қамбарова бизга ўзининг Э. Собирова билан юзлаштирилганлиги тўғрисида сўзлаб берди. Гдлянчасига юзлаштирилганда фақат бир киши гапирарди. Иккинчисига эса ҳеч қандай саволлар берилмас ва унинг айтилган фикрга қарши эътироз билдиришига ёки уни тасдиқлашига рухсат этишмасди. Бу хилдаги юзлашувлар ҳеч қаерга ёзиб қўйилмас эди. Зеро, гдлянчилар бундай юзлашувлар чоғида олинган маълумотлардан ҳар қандай процессуал нормаларни бузиб, ўзлари учун маълумот беришни истамаётган шахсларга тазйиқ ўтказиш ва уларни кўрқитиш усули сифатида фойдаланар эдилар.

Башарти бирор кишида ўз жонига қасд қилганлар тўғрисида маълумотларга шубҳа туғилгудек бўлса, у ҳолда бемалол бу гапни Гдлян терговчиларидан ҳам суриштириб олишлари мумкин. Ўша терговчиларнинг аксарияти маҳбуслар нима учун бу дунё билан видолашиб, у дунёни ихтиёр қилишганини ҳали ҳам эздан чиқармаганлар. Бунга асосий сабаб — терговнинг ноҳолис тарзда олиб борилганлиги, шафқатсиз қийноқларни қўллаб, одамларни ҳақорат қилинганлигидир.

Бу ҳақда бизга терговчи Логвинов ҳам гапириб берди. Мен бу ерда Логвинов берган маълумотлардан парча келтириб

ўтмоқчиман, Логвинов бизга яна битта мана шундай фожиа ҳақида гапириб берди: «Фозилов ҳам ўзининг вена қон томирини кесган эди, мен буни яхши биламан. У қўлини бинт билан бойлаб юрганини кўрганман».

Албатта, маҳбуслар ўз жонига қасд қилган яна бошқа бир қанча мисолларни келтириш мумкин. Бироқ, менинг фикримча, бу борада келтириб ўтилган фактлар ҳам етарли бўлса керак. Мана шуларнинг ўзи ҳам Гдляннинг ҳибсдаги одамлар ўз жонига қасд қилишига терговчиларнинг ҳеч қандай алоқаси йўқлиги тўғрисидаги баёнотлари ғирт ёлғон эканлигини кўрсатиб турибди.

Мен бу ерда Бухоро область ички ишлар бошқармаси ДАН йўл-патруль хизмати алоҳида дивизионининг собиқ командири Видодил Иззатов иши хусусида тўхталиб ўтишни истар эдим. Олдиндан гапнинг хулосасини айтиб қўймоқчиман. У Гдлян олиб борган тергов маълумотлари бўйича суд ҳукмига кўра ўн уч йил озодликдан маҳрум этилган эди. Бу муддатни Гдлян ишни судга жўнатмасидан анча илгари, ҳали Иззатовни сўроқ қилиб юрган кезлардаёқ маълум қилган эди.

В. Иззатовнинг тақдири фожиали бўлди. У етти йилга яқин умрини турли қамоқхоналарда ўтказди. Кейин СССР Бош прокурорининг ўринбосари ёзган протест, яъни норозилик хати бўйича Ўзбекистон Олий суди Президиуми бу адолатсиз ҳукмни бекор этди ва Иззатовни озод қилди.

Бошқаларга қандай туюлишини билмайману, шахсан мен ҳеч бир гуноҳсиз одамга қўйилган айбни олиб ташлаб, унинг ҳалол номини тиклашдан ҳам кўра ортиқроқ хайрли иш йўқ деб ҳисоблайман. Буни шунинг учун эслаяпманки, протест биз олиб борган тергов маълумотлари асосида ёзилган эди.

Мен ўзим Видодил Иззатов билан ҳеч қачон учрашган эмасман. Лекин унинг сўроқ протоколларини, бошқа ҳужжатларини ўқиб чиққанимдан кейин менда матонатли, жасур ва ҳеч қачон виждонига қарши иш қилмайдиган киши экан, деган тасаввур ҳосил бўлди. Нега десангиз Гдлян гуруҳи қўллаган ваҳшиёна иш усуллари ҳам, тергов камераларидаги даҳшатлар ҳам, қамоқхоналарда ашаддий жиноятчилар ичида яшашга мажбур этилган ҳаёт ҳам унинг иродасини бука олмади. Барча айёрлик, муғомбирлик ва дўқ-пўписаларга қарамай, у қатъий туриб ўзининг айбсизлигини ҳимоя қилган, виждонига қарши иш тутмаган ва ҳеч кимга тўхмат қилмаган, ҳолбуки, унга ёлғон учун озодлик ваъда қилган эдилар.

Унинг айбдор ёки айбсиз эканлиги тўғрисидаги масалани муҳокама қилиш учун суд маслаҳатхонасига кириб кетишдан олдин Иззатовга сўнгги сўз беради. Шунда у ўзига тўхмат қилганларини ҳамда ҳамкасблари ва оила аъзолари оддида

уни уятга қўйганларини айтади. 25 йил мобайнида ҳеч нуқсонсиз ҳалол хизмат қилган киши жиноятчининг қора курсисида ноҳақ ўтирар экан, унинг юрак бағри эзилиб кетади. Судга мурожаат қилиб у шундай баёнот беради: «...Менинг кўкрагимда ҳалол одамларнинг юраги уриб турганлигини суд билиб қўйишини истайман». Лекин суд тергов маълумотларини муҳокама қилишда холис бўлолмай, ғоят кўпол хатога йўл қўяди. Оқибатда бу хатони тузатиш учун етти йил вақт керак бўлди. В. Иззатов етти йилгача тергов изоляториди, қамоқхоналарда азоб чеқди. Хотини, болалари етти йил зор-зор кўз ёши тўкиб, унинг қутулиб келишига интиқ юрдилар.

Мен ўз-ўзимга кўпинча шундай савол бераман: «Хўш, башарти, суд ташқи томондан қараганда рисоладагидек тузилган тергов маълумотларини чуқурроқ таҳлил қилиб кўрганида, улар зўравон терговчилар зулмининг натижаси эканлигини аниқлаши мумкинмиди?» «Ҳа, мумкин эди», — деган қатъий қарорга келаман. Агар суд тақдим этилган тергов хулосасига кўр-кўрона амал қилмасдан, унинг ўзи кўпроқ мустақиллик кўрсатганида, ишнинг кичкина бўлса ҳам бир-бирига боғланмайдиган, озгина бўлса ҳам бир-бирига қовушмаган жойларини кўпроқ эътибор бериб, жиддийроқ текширганида, кўп нарсалар аён бўлиб, ҳақиқат юзага чиққан бўлар эди. Суд бундай қилмади, унинг қандай сабабларга кўра бу ишни қилмаганлиги — алоҳида муҳокама қилишни талаб этувчи мавзудир.

Иззатовнинг ҳаёти болалигидан бошлаб машаққатли кечган. Тўрт ёшида отадан етим қолган. Отаси Улуғ Ватан уруши фронтларида ҳалок бўлиб, онаси тўрт нафар ёш бола билан бева қолган. Турк миллатига мансуб бўлган унинг оиласи 1944 йилда қонхўр Бериянинг қаҳрига йўлиққанлар билан Грузиядан, ўзи туғилиб ўсган жойлардан бадарға қилиниб, Ўзбекистонга кўчирилган. Улар кўчиб келган қишлоқда фақат ўзбеклар яшар, бошқа миллатга мансуб кишилар йўқ эди. Шунинг учун у ўзбек тилини ўрганишига тўғри келди. Бу тилни у худди ўз она тилидек билиб олган эсада, дастлабки вақтларда жуда кўп қийинчиликларга дуч келди.

Видодил ўзининг меҳнат фаолиятини ўн ёшга етар-етмас бошлайди, аини вақтда ўқишни ҳам ташламайди. Ўнинчи синфни тугатганидан кейин армияда хизмат қилади. Қозоғистондаги кўриқ ерларни ўзлаштиради. Армиядан қайтганидан кейин ички ишлар органларига хизмат учун юборилади. Хизматни оддий ходимликдан бошлаб то майор унвонини олгунча, дивизион командири бўлиб етишгунича бенуқсон адо

этади. Бу ерда ҳам у ўз хизматини илм олиш билан бирга қўшиб олиб боради, натижада олий юридик маълумот олишга эришади. Ҳалол хизматлари учун бир неча марта медаллар, фахрий ёрликлар ва бошқа турли мукофотлар олади.

Уйли-жойли бўлиб, уч фарзандни ўстиради. Ҳибсга олинган вақтда ўғли Тошкент давлат дорилфунунининг юридик факультетида, қизи эса технология олийгоҳида таҳсил кўришар, кичик қизи б- синфда ўқир эди.

Иззатов Гдлян билан учрашган кунини ўз ҳаётидаги энг қора кун деб билади. Унинг оилавий тинчлигининг бузилиши ҳам, хизматдаги обрў-эътибори кетиб, мавқеининг йўқолиши ҳам худди шу кундан бошланди.

У бир вақтлар Берия уларнинг оиласини Грузиядан бадарға қилганини эсга олади. Орадан кўп йиллар ўтганидан кейин яна болалари ҳам ўзлари туғилиб ўсган жойларни ташлаб Сибирга бадарға қилиндилар. Лекин энди Берия эмас, унинг бугунги вориси — шум ниятли Гдляннинг иродаси билан шундай бўлди. Бундай машаққатлар ҳам айнан ана шу беҳосият терговчи билан биринчи учрашувдан бошланди.

Бошига қора кунлар солинган кишилар гарчи ниҳоятда кўп бўлса-да, уларнинг фожиалари гарчи бир-бирига жуда ўхшаса-да, мен Иззатов ҳаёти тўғрисида муфассал тўхталиб ўтганлигим тасодифий эмас. Одамларга дўзах азобини берган Гдляннинг тергов услуги кўп кишиларнинг иродасини букиб, уларнинг руҳини чўктириб, ўзларини майиб-мажруҳ қилиб қўйган, Иззатов иши муносабати билан собиқ СССР халқ депутати А. А. Собчакнинг Олий Совет сессиясида Гдлян билан Ивановни жиноий жавобгарликка тортиш учун розилик бериш тўғрисидаги Бош прокурор А. Я. Сухарев тақдимномасини муҳокама қилиш вақтидаги сўзлаган машҳур нутқини эсламан. Ўшанда Собчак бу икки «қаҳрамон терговчи» ни ҳимоя қилиб чиққанди. Ҳар сафаргидек унинг нутқи ҳаяжонли, кўтаринки руҳда бўлган эди. Одатдагидек, у ҳар бир фикрни айтишдан олдин «мен юрист сифатида шуни айтмоқчиманки», — деган жумлани қўшиб қўяр ёки жуда бўлмаганда бу сўзларни у ўз нутқининг энг муҳим — яқунловчи қисмида ишлатиб қўяр эди. Академик институтда узоқ йиллар ишлаш натижасида профессор Собчак чиндан ҳам ўз тилини қайраб олган эди. У тингловчиларни ўзига ром қилишни яхши билар, шунинг учун унинг нутқлари ишончли чиқар эди. Лекин бу фақат ташқи томондангина шундай бўлиб туюларди, холос.

Биз — амалий ишлар билан шуғулланиб юрган юристлар эса, кўпинча унинг юридик жиҳатдан саводсиз нутқларини

эшитиб ҳайрон бўлар эдик. У ҳуқуқий нормалардан бутунлай беҳабар кишига ўхшаб туюларди, бизга. Лекин ҳар замонда бўлса-да унинг нутқлари нишонга ҳам бориб тегар эди. Аммо у аксари ҳолларда куракда турмайдиган, бемаъни нутқлар ҳам ирод қилар, бунинг учун ўзи сира хижолат чекмас эди. Мана, масалан, унинг Олий Совет сессиясида 17 апрелда сўзлаган нутқини ўқиб кўринг: «Модомики, бу ерда маълумотлар қонунсиз тергов усулларини қўллаш натижасида қўлга киритилганлиги ҳақида сўз бораётган экан, у ҳолда мазкур тергов гуруҳи олиб борган барча тергов ишлари бўйича чиқарилган ҳамма суд ҳукмларига қарши протестлар-норозиликлар билдириш зарур эди. Бош прокурорнинг бундай қилишга ҳаққи ҳам бор эди. Уша ҳукмларнинг бекор қилинишига эришгандан сўнг эса Олий судга тегишли айбномаларни тақдим қилиш лозим эди».

Бош прокурорга ақл ўргатишга чоғланганда Собчак нималарга асосланганлигини тушуниш қийин. Умуман Собчак ўйлаб топган тартиблар ҳамма учун мажбурий деб ким айтган? Профессор бизнинг бу саволларимизга жавоб бериши амримаҳол...

Бироқ, амалда шундай бўлиб чиқдики, Иззатов иши бўйича чиқарилган ҳукм прокурор протести бўйича бекор қилинди. Бу ҳукм бекор қилинганда, ҳали қонунни оёқ ости қилган қонунбузарларга айбнома тақдим этилмаган эди. Агар Собчакнинг гапларига амал қилинадиган бўлса, гўё бизга ҳамма йўллар очиб қўйилгандек кўринади. Лекин аслида ундай эмас. Бу ҳолда ишда яна ҳам кўпроқ, яна ҳам каттароқ тўсиқлар пайдо бўлади. Албатта бу бизнинг айбимиз билан бўлгани йўқ. Иззатовнинг изтироб чекишида, унинг ҳақорат қилинишида, оила аъзоларининг қийналишида бизнинг мутлақо айбимиз йўқ эди. Ҳолбуки унинг устидан зўравонлик етти йилгача давом этди. Ҳақиқат тантанаси золимларнинг жазоланиши учун узоқ вақт лозим бўлди.

Мана, энди, назаримда жиноий ишдаги ҳужжатларга мурожаат этса бўладиган пайт келди. Видодил Иззатов Тошкент шаҳар суди томонидан бир неча бор пора олганликда, йўл ҳаракати қоидалари бузилишига сабабчи бўлган ҳайдовчиларга нисбатан маъмурий чора кўрмаганликда айбдор деб топилган эди. Суддаги ҳужжатлар бўйича гўё у ўз қўл остидаги ходимларини ҳимоя қилганлиги ва хизмат юзасидан қўллаб-қувватлаб юрганлиги учун улардан пора олган эмиш. Поранинг суммаси ҳаммаси бўлиб, 4,8 минг сўмдан кўпроқ деб кўрсатилган. Бундан ташқари Иззатовни Бухоро ижроқўми ИИБ раҳбарларини озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат моллари билан текин таъминлаб

турганликда айблаганлар. Бу товарларнинг қиймати 995 сўмлик деб кўрсатилган.

Хўш, энди СССР Ички ишлар вазирининг биринчи муовини Ю. М. Чурбанов иши бўйича чиқарилган ҳукмдаги маълумотларни бир эсга олиб кўрайлик. У 30 минг сўмдан кўпроқ пора олганлиги учун суд қилинган ва унга 12 йил озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинлаган эдилар. Энди айтингчи, ўз ҳажми ва хавфлилик даражаси бўйича Чурбанов қилмишларини Иззатов судланган ишлар билан тенглаштириб бўладими? Йўқ, асло тенглаштириб бўлмайди. Лекин шунга қарамай ички ишлар вазирлигининг икки хизматчиси — собиқ майор билан собиқ генерал-полковник ҳукмларини бир-бирига тенглаштириб қўйдилар.

Ўзбекистон ССР Олий суди президиуми Иззатов устидан чиқарган ҳукмни бекор қилиш тўғрисида 1990 йил 3 августда эълон қилган ҳужжатда шундай дейилади: «Иззатов қонунга хилоф ишлар қилганлиги учун қонунсиз равишда жиноий жавобгарликдан озод қилинган, Иззатов устидан кўзғатилган иш натижаларидан манфаатдор бўлган шахсларнинг бир-бирига зид маълумотлари асосидагина суд томонидан пора олганликда айбланади».

Бундай ғаламисларни адолатли суд қилиб кесилишдан эса Гдлян билан Иванов олиб қолди. Улар Иззатовга қарши ёлғон маълумот берганликлари эвазига шундай саҳоватга ноил бўлдилар.

Шунингдек, президиум терговчилар томонидан йўл қўйилган оммавий равишдаги процессуал қонунбузарликларни ҳам таъкидлаб ўтди. Терговнинг ўзи ҳам ноҳолис тарзда ўтказилган бўлиб, кўпгина фактлар тўқиб чиқарилган ёки мутлақо текшириб кўрилмаган экан. Суд эса айблов хулосасидаги ёзувларни ҳеч ўйлаб ўтирмасдан кўр-кўрона такрорлаб ўтаверган.

Иззатовдан Бухоро вилояти ижроқўми ИИБ раҳбарларига ҳамда вилоят раҳбарларига қарши маълумотлар беришни талаб қилганлар. Иззатовнинг айтишича, Гдлян унга яхши шерик бўлишни таклиф қилган, унинг агенти бўлиб, бошқалар тўғрисида маълумот тўплаб юришни таклиф қилиб, агар у шу шартга кўнса, уни озод қилиб юборишини айтган, бунда яна у иккалалари юртдош — Кавказлик эканликларини ва келишиб олишлари кераклигига ҳам ишора қилган. Унинг таклифига рад жавоби берилганидан кейин эса, у тўнини тескари кийиб, бутунлай бошқача гапира бошлаган. Ҳозиргина саҳий, кўнгилчан одамга ўхшаб мулоим гаплашаётган Гдляннинг ўзи унинг кўз ўнгида ёввойи ҳайвонга айланиб қолгандай бўлган. У энди рўпарасидаги кишига қараб шундай

деб бақира кетган: «Менга қара, Иззатов, гапимга қулоқ сол, агар сен мен билан яхшиликча иш битиришни истамасанг, у ҳолда мен сени хоҳлаган ишни бажаришга мажбур этадиган воситалар топаман. Менга ўхшаган кишилар Иттифоқда фақат 4 киши эканимизни сен яхши биласан. Биз фақат СССР Бош прокурорига бўйсунамиз, холос. Бошқа ҳеч ким бизга хўжайинлик қилолмайди. Сен менинг уч кишидан иборат учлик комиссиясининг раиси эканлигимни биласанми? Бухоро область ДХК бошлиғи Муртазоев билан терговчи Иванов менинг ўринбосарларим ҳисобланишади. Биз худди 1937—38 йилларда бўлгани сингари, барча масалаларни уччаламизгина ҳал қиламиз. Хоҳлаган кишимизни қўйиб юборамиз. Аввал менга шуни айтгин-чи, сен ўзинг турк бўла туриб қандай қилиб ИИБ органларига суқилиб киргансан? Айт, кимга неча пул бергансан?» Гдлян бақиринишда давом этиб яна бундай деган: «Мен сенга нима десам ҳаммасини ёз, мабодо сенинг ёзиб берадиган гапинг бўлмаса, буни мен сенга ўргатаман. Хоҳласанг бўхтон ёз, хоҳласанг алдаб ёз, лекин ёзсанг бўлди. Мен ИИБ бошлиғига, унинг муовинларига пора берганман деб ёз...»

Иззатов нотўғри гапни ёзишдан ҳазар қилди, бу эса Гдлярнинг жон-понини чиқариб юборди ва унга қараб бисотидаги бор ҳақоратларни ишлатиб сўкинади: «Қасам ичиб айтаманки, сени албатта қаматиб юбораман»,— дейди. У яна кавказликларга хос энг кескин ибораларни толиб: «Мен сендан қўлбола порахўр ясайман. Сен мен учун ахлат сингари бир нарчасан, лекин билиб қўй, менинг қўлимдан осонликча чиқиб кета олмайсан»,— дея дағдаға қилади. Яна у «сен тарихни биласанми?»— деб сўраб қўяди: «1915 йилда турклар арманларни қиличдан ўтказганлар. Арман халқи учун мен сендан қасос оламан, туркларни лагерларга, шимолий ўлкаларга бадарға қилиб, ўша томонларда чиритаман». Ҳа, дарвоқе Гдлян ўз ваъдасини бажарди.

В. Иззатовни 1984 йил 22 мартда қамоққа олдилар ва ҳар куни сўроққа чақириб уни қийнадилар, унга нисбатан ваҳшиёна зулмлар қилдилар. Хотинингни ва болаларингни қамаб қўямиз, деб уни қўрқитдилар, ҳақорат қилдилар. Сўроқлар бутун кун бўйи ва кечқурун ҳам давом этар, терговчилар навбат билан алмаштириб туриларди.

В. Иззатов сўроқлар давомида муттасил равишда уриб-калтаклашларга ҳам дучор қилинди. В. Иззатовни Иванов хонасида сўроқ қилиш учун олиб келганларидан азоб-уқубатли кунлар бошланди. Хонада Калинин, Карташян, Иброҳимов ва Тахтаровлар бор эдилар. Иванов тўпланганларга қараб: «Танишинг, ўртоқлар, мана бу туркларнинг

ёввойи ҳайвони, иш вақтида унга ҳеч қандай раҳм-шафқат қилинмаслиги керак»,— деди. Чиндан ҳам Иззатовни аёвсиз қийнадилар. Бу ҳақда Иззатов шундай ҳикоя қилади. Гдлян терговлардан бирида менга «Сен муттаҳамсан, ҳамма ўзбеклар бир-бирининг устидан ёзиб беряпти, сен эса юртдош бўла туриб менга ёрдам беришни истамаяпсан»,— деди-да хонадан чиқиб кетди, чиқиб кетаётганида ҳам,— «бунақа ўжарлик қиладиган бўлсанг, энди ўзингдан кўр»,— деди. Эртага мен кўрсатма бераман, барча ДХК агентлари сен билан шуғулланишади, сен тўғрингда маълумотлар тўпланади, ана ўшанда мен сени турмада чиритаман. Ҳозир ҳам 13 йиллик қамоқ нақд деб ҳисоблайвер»,— дея ўдағайлади.

Иззатов яна шундай бир фактни эслайди, навбатдаги калтаклашлардан кейин Иванов унга дўқ уриб шундай кўрқитади: «Йигитлар, агар у айбини бўйнига олмай ҳеч нима ёзиб бермаса, уни 3-қаватдан пастга ташлаб юборинглар, кейин ўзини-ўзи ташлади деб акт тузамиз»,— дейди.

Мен Иззатов берган маълумотларни ўқиган вақтимда беихтиёр сесканиб кетдим. Менинг кўз олдимга бир вақтлар ҳалок бўлган гувоҳ Маҳмуд Мирзабоев воқеаси келди.

Иззатовни ҳам 1984 йилда сўроқ қилган эдилар. Шуни очиқ тан олишим керакки, авваллари мен сўроқ вақтида терговчилар одамларни уриши тўғрисидаги гапларнинг ростлигига унчалик ишонмас эдим. Бизда шундай бир одат расм бўлиб қолган эдики, бунақа ишлар жиноят қидирув бўлимининг оператив ходимлари томонидан унда-бунда учраб турарди-ку, лекин терговчилар гувоҳларни уриб-сўқиб гувоҳлик беришга мажбур қилиш ҳоллари бўлмаган эди. Бироқ фактларни инкор этиб бўлмас экан.

Гдляннинг жиноят ишлари орасидан олиб ташлаган хужжатлари ичида изоляторлар маъмуриятининг ёрдамчилари деб аталадиган кишилар ёзиб борган ахборотларни кўриб қолдик. Улар ҳам ўз ахборотларида одамлар сўроқ вақтида калтакланганликларини маълум қилганлар.

Иззатовни маълумот беришга мажбур қилиш ишлари Бухорода бошланган эди, кейин уни Тошкентга, Гдляннинг хизмат кабинетига яқинроқ жойга кўчириб келдилар. Ҳибсга олинган кишиларни кўпинча бир изолятордан иккинчи изоляторга кўчириб турардилар. Зеро, бу ҳам уларга руҳий таъсир ўтказишнинг бир йўли эди-да. «Бухорода гапиришни истамасанг, Тошкентга юборамиз, Тошкентда ҳам гапирмайдиган бўлсанг, Москвага, туғилиб ўсган жойларингдан узоқроққа жўнатамиз!» Ёлғон гапиришни истамаган кўпгина камгап кишилар ана шу машаққатли масофани босиб ўтишга мажбур бўлдилар, лекин бу йўллар Иззатовни кўрқита олмас

эди. Уни хотини ва болаларининг тақдири ҳаммадан кўпроқ ташвишга солар эди. Уларни қамоққа олишлари мумкинлигини деярли ҳар бир сўроқда Иззатовга таъкидлаб қўйишарди. Ишқилиб, нима қилиб бўлса ҳам Гдлян унинг иродасини букиш учун ҳар қандай аблахликка бориши мумкинлигига у қатъий ишонар эди. Иззатовни фақат кўрқитиш билан чекланиб қолмадилар, унинг ўғлини изоляторга олиб келиб, унга кўрсатиб ҳам қўйдилар. Бу ишни улар гўё тасодифий ҳодиса қилиб кўрсатмоқчи бўлдилар. Яъни Видодилни сўроққа Ивановнинг кабинети томон олиб бораётганларида гўё тасодифий тўқнашиб қолгандек терговчилар рўпарадан унинг ўғли Олегни олиб ўтиб қоладилар.

Олег уни отаси билан бундай учраштириганини яхши эслайди. У яна бир воқеани ҳам эслаб бизга гапириб берди. Худди бошқа ўнлаб бегуноҳ кишилар каби Олегни ҳам қайта-қайта сўроққа чақиришарди. Ундан отасини фош қилувчи маълумотлар беришни талаб қилишар, лекин у ҳеч нима билмас эди. Иванов ҳар доим сени ертўлага қамайман, деб дўқ қилиб кўрқитарди. «Мен жуда кўрқиб кетдим,— деб ҳикоя қилади Олег,— мени қамаб қўймасликларини сўрадим...— Мен хонада Коваленков билан бир ўзим қолган вақтда у мени ички қўйимгача ечинишга мажбур қилди, кейин у сени ҳозир ертўлада ётган ашаддий жиноятчилар ёнига олиб бориб ташлайман, улар сени зўрлашади»,— деди.

Бўлажак юристни терговчилар мана шундай мактабдан ўтказиб, унга шундай сабоқ берган эдилар. У бу сабоқни бир умр эсидан чиқармайдиган бўлди. Отаси судланганлиги учун уни ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларига ишга олмадилар. Шундай қилиб, Олег район матлубот жамиятида маслаҳатчи юрист бўлиб ишлаб қолди.

Мен бу ерда Иззатов иши устида бежиз тўхталиб ўтганим йўқ. Нега десангиз, Гдлян ўзи ёзаётган жуда кўп эсдаликларда уни мисолга олади. Ажойиб мисол тариқасида — «ашаддий» порахўрни фош этишнинг зўр мисоли тариқасида келтириб ўтган. Мана энди Иззатовнинг оқланиб чиқиши Гдляннинг барча ёлғонларини ва мақтанчоқлигини фош қилади. Унинг ҳамма гаплари икки пулга қиммат бўлиб қолганлиги энди ҳаммага аён бўлса керак.

Иззатов зулм ва қонунсизликнинг энг фожиали қурбони бўлди. Лекин унга ўхшаган қурбонлар оз эмас.

* * *

Барноев Мақсуд — 1955 йилда туғилган, Ўзбекистон улгуржи савдо базаси — «Узоптбакалея» Бухоро вилояти

базасига қарашли тамаки омборининг омборчиси, қарамоғида тўртта ёш боласи бор, у ҳам Гдлян гуруҳининг Н. Иванов ўтказган терговнинг барча даҳшатларини бошидан кечирган.

Гдлян билан Иванов ўз ишларида Мақсудга унчалик катта аҳамият беришмасди. Лекин улар ўзларининг стратегик йўлларини амалга оширишда ундан фойдаланмоқчи бўлган эдилар. Улар «Узоптбакалея» Бухоро вилоят базасининг мудири И. А. Шариповни фош қилувчи асосий киши сифатида Мақсудни ишга солмоқчи эдилар, холос.

Улар олдиндан ишлаб чиққан режа бўйича М. Барноев Шариповга пора берганлиги тўғрисида кўрсатув бериши керак эди. Шундан кейин, муҳим «далил» га эга бўлиб олинган, Шариповни ҳам худди шу мақсадда фойдаланиш мўлжаллаб қўйилган эди. Уни Ўзбекистон КП Бухоро вилояти кўмитасининг биринчи котиби Абдувоҳид Каримовга ва Бухоро вилояти ижрокоми ИИБ ОБХССнинг бошлиғи Музаффаровга катта миқдорда пора берганман, деб кўрсатма беришга кўндирмоқчи бўлганлар.

Бироқ, Барноев лом-мим демайдиган киши чиқиб қолди. У терговдан бирор нарсани яширмоқчи бўлгани учун эмас, балки аслида ҳам у кишиларнинг порахўрлиги тўғрисида ҳеч нарса билмаганлиги учун индамай тураверган. Ана шундан кейин, Барноевнинг ўзига қарши терговчилар ўзлари суйган фош этувчи методларини ишга солиб, унинг «Жиноий фаолияти» тўғрисида маълумот тўплашга киришадилар.

Шу тариқа 1985 йил 12 февралда «ҳаққоний» маълумот олинади, гўё у ишлайдиган омборда бир қути пул кўришган эмиш. Ишчи Ражабов шундай маълумот берибди. У бу пулларни гўё яна икки нафар бошқа ишчилар билан бирга кўрган эмиш. Ўша ишчиларни ҳам чақириб сўроқ қилишга тўғри келди. Улар қатъий равишда бу гапни рад этиб, «биз ҳеч қандай пул-мул кўрганимиз йўқ, Ражабов адашаётган бўлса керак», — деб жавоб берганлар. Шунга қарамасдан М. Барноевни қийноққа сола бошлайдилар, унга узоқ вақт азоб бериб, тўхтовсиз сўроқ қиладилар. Терговчиларни пул қаердан топилгани ва ў пуллар кимники эканлиги, улар қандай йўллар билан топилганлиги мутлақо қизиқтирмасди. Ўша вақтда Мақсуд омбор мудири Ибод Убайдовга фақат ёрдамчи бўлиб ишлаганлиги ҳам уларни қизиқтирмайди. Модомики, ўша ерда чиндан ҳам пул бўлган экан, буни биринчи навбатда ўша ердаги кишилардан сўраш лозим. Лекин улар И. Убайдовни бирор марта ҳам безовта қилмадилар.

Терговчилар Барноевни биринчи марта ўз ҳузурларига 20 февралда чақирганлар. У ўз бўйнига қўйилган айбларнинг

ҳаммасини рад қилган. Уни Ражабов билан юзлаштириш ҳам терговчилар учун зарур натижани бермагач, сўроқ яна давом этаверган. Дўқ-пўписа қилиш бошланган, лекин Барноев тухмат қилишга рози бўлмаган.

1985 йил 16 майда янги туркум сўроқлар бошланади. Ҳар сафаргидек бу гал ҳам сўроқ протоколи тузиб борилмайди. 21 майда навбатдаги сўроқ бўлиб ўтади. Энди сўроқ бўлганлиги тўғрисида протокол тузилади-ю, лекин унга М. Барноев имзо чекмаган. Ушбу протоколга терговчилардан Евстафьев, Попков ва Морозлар томонидан тузилган маълумотнома илова қилинган. Маълумотномадан шу нарса маълум бўладики, Барноев сўроқ қилинаётган вақтда тушки овқатга чиқиш учун танаффус эълон қилинган. Бироқ, шу бўйи у терговчилар ҳузурига бошқа қайтиб келмаган ва шунинг учун ҳам у протоколга имзо чекмаган. Чиндан ҳам ўша куни тушдан кейин Мақсуд сўроққа келмаган эди.

Уша куни Бухоро шаҳар касалхонаси ҳузурдаги тез ёрдам хизматига соат 19⁰⁰ да Барноевнинг хотини кўнғироқ қилиб ёрдам сўрайди. Соат 20 дан 40 минут ўтганида Мақсудни касалхонага олиб келадилар. Тиббий ҳужжатларда шундай сўзлар ёзилган. «Бемор «Тез ёрдам» машинасида олиб келинди. Бош оғриғи ва боши айланишидан қулоғи шанғиллаши, умумий аҳволи ёмонлигидан, тинка-мадори қуриб кетаётганидан, бўйин мушаклари қақшаб оғриётганидан ва нима еса қусиб ташлаётганлигидан шикоят қилди. Касалхонага олиб келинган вақтда баданининг кўп жойида кўкариб, қонталаш бўлиб қолган жароҳатлар бор эди. Барноевнинг сўзларига қараганда, 1985 йил 24 май кундузи соат 11 да Файзулла Хўжаев туман прокуратураси биносида терговчилар уни аёвсиз муштлаганлар».

Шифокорлар сўраганда у ўзини терговчи Мавлонов урганлигини айтган.

26 майда Барноев вилоят прокурори Ю. Н. Матюшов номига ариза ёзиб, унда суд-тиббий текшириши ўтказишни, ўзини терговчилар урганлиги тўғрисидаги фактни тергов қилишни ва уларни жиноий жавобгарликка тортишни сўрайди.

Прокурор Бухоро вилояти прокуратурасининг алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчиси Д. Қурбоновга тергов бошлашни топширади. Шуни эътироф этиш керакки, Д. Қурбонов топшириққа масъулият билан ҳамда ўз касбига тўла мувофиқ тарзда ёндошади. Орадан кўп ўтмай унинг кўлига суд-тиббий экспертизанинг қуйидаги қатъий хулосаси келиб тушади: «Бухоро вилояти 1-касалхонаси неврология

бўлими қошида 6719 сонли касаллик тарихи маълумотлари бўйича 1955 йилда туғилган фуқаро Барноев Мақсуд Саидовичнинг суд-тиббий экспертизадан ўтказилиши асосида биз шундай хулосага келдикки, унинг баданларида қонталаш бўлиб қолган жароҳатлар мавжуд. Бундай жойлар унинг ўнг елкасида, ҳар иккала билагада, ўнг оёғи болдирининг орқа томонида, чап елкасининг чуқурчасида, ўнг кўзи чеккасида яққол сезилиб турибди. Бу жароҳатлар учи тўмтоқ ва қаттиқ буюм билан уриш натижасида ҳосил бўлган бўлиб, енгил тан жароҳати тоифасига мансубдир. Жароҳатлар етказилган вақт 1985 йил, 24 майга тўғри келиши мумкин. Бундай жароҳатни М. Барноевнинг ўзига-ўзи етказган бўлиши эҳтимолдан узоқдир».

Иш юзасидан бошқа маълумотлар ҳам пайдо бўлади. Уларда ҳам сўроқ вақтида Барноев калтакланганлиги тўғрисидаги тахминлар тасдиқланади. Барноевнинг ўзи ҳам Гдлян терговчилари билан бўлган учрашувларни яхши эслаб қолган бўлиб, улар тўғрисида муфассал гапириб беради. Уни бир неча марта сўроққа чақирадилар. Амакиси, И. А. Шарипов пора олганлиги тўғрисидаги фактларни тасдиқлаб ахборот ёзиб беришни талаб қиладилар. Барноев бу ҳақда ҳеч нима билмаганлиги боис ҳеч нарса сўраб бера олмас эди. Сўроқлар тўхтовсиз бўлар эди-ю, лекин сўроқ протоколлари ҳар доим ҳам тузилавермасди. У терговчиларнинг амакиси устидан ёлғон маълумот ёзиб бериш тўғрисидаги таклифларини қатъиян рад этади.

Бир кун ўзи, хотини ва болалари уйда бўлмаган вақтда эшикни бузиб кириб, унинг уйида тинтув ўтказганлар, унинг паспортини ва ҳарбий билетини олиб кетганлар. Уйдаги баъзи бир буюмлар йўқолган, улар қаерда эканини шу вақтгача ҳам ҳеч ким билмайди. Тинтув ҳеч қандай натижа бермайди. Чунки у ўз оиласи билан оддий ҳаёт кечирган бўлиб уйда арзигулик ҳеч нарса тополмайдилар. 24 майда уни қаттиқ қийноқлар билан урадилар. Бу ҳақда Барноев қуйидаги маълумотларни ёзиб берди: «Прокуратурадаги хоналардан бирида мени сўроқ қилишаётганда Мавлонов, Карташян ва яна соқол қўйган баланд бўйли икки терговчи бор эди. Мен уларнинг фамилияларини билмайман. Яна бир озарбайжонлик, мўйлов қўйган терговчи ҳамда пакана ориқ одам — Туркманистондан келган терговчи ҳам шу ерда эди. Ҳаммалари мендан иқрорнома талаб қилишарди. Менга бир варақ оқ қоғоз беришди ва ҳаммалари баравардан бош прокурор номига ўз ихтиёринг билан иқрорнома ёзиб бер деб талаб қилишди. Мен рад эдим. Сўроқ соат 9 дан

50 минут ўтганда бошланган эди, соат 13 ларга бориб тамом бўлди. Мен ҳеч нарса ёзиб бермадим. Сўроқ вақтида мени Карташян, Мавлонов, ҳалиги соқол қўйган икки терговчи ва мўйловли терговчи урдилар. Гоҳ бир киши, гоҳо эса бирдан бир неча киши, икки-уч кишилашиб ҳам урдилар. Кафтларини қирраси билан бўйнимга, биқинимга, қўлларимга урдилар. Оёқлари билан оёғимга ҳамда юзимга тепдилар. Калтаклар зарбидан бурним қонаб кетди. Соат 13 да тушликка қўйиб юборишди ва Евстафьев менга тушдан кейин, соат 14 да яна келишимни айтди».

Шундан кейин Барноев сўроққа келмаган, сабабларини юқорида айтиб ўтган эдик. У ўша кун ишхонасига келиб ишдан жавоб сўрайди. Чунки ўзини жуда ёмон ҳис қилади. Уйига кетади. Кечқурун эса хотини ва ота-оналари «тез ёрдам» машинасини чақиривади.

15 июн гача у Бухоро касалхонасида даволанади, кейин эса қариндош-уруғлари Тошкент шаҳридаги касалхонага мурожаат қилиб келишади ва уни пойтахт касалхонасига ётқизадилар. Мана шу вақтда Бухоролик терговчи унинг калтакланганлиги ҳақидаги кўпчиликни шарманда қиладиган фактларни очиб ташлаши мумкинлиги баъзи бировларга ёқмайди. Иттифоқ прокуратурасидан бош тергов бошқармаси бошлиғи ўринбосари С. И. Герасимов Бухорога етиб келади ва бутун тергов ишларини ўз қўлига олади. Бироқ, орадан кўп ўтмай бу киши ҳамма ишдаги етакчилик секин-аста Гдлян билан Иванов қўлига ўтаётганлигини сеза бошлайди. Улар одамларни ўзлари сўроқ қилишар, бошқа процессуал ҳаракатларни ўтказар, бу ишларга ҳатто тайини йўқ кишиларни, шахсини текшириб кўриш зарур бўлган кишиларни, масалан, терговчи Абдурахимовни жалб қилган эдилар.

Сергей Иванович Герасимов бу вақтга келиб марказий аппаратда бир неча ой ишлаб улгурган эди. Афтидан шунинг учунми, Гдляннинг ҳаракатларига унчалик монелик қилмади ва натижада орадан кўп вақт ўтмай тергов ишларидан бутунлай четга чиқиб қолди.

Гдлян билан Ивановнинг қўллари эса қаёққа узатса етар эди. Улар қилган биринчи иш шундан иборат бўладики, М. Барноев билан тергов ҳаракатларини ўтказиш мумкинлиги тўғрисида врачлар хулосасини қўлга оладилар. 1985 йил 4 июлда М. Барноевни Гдлян ҳузурига чақирадилар. Шуни айтиш керакки, бу пайтда Гдлян унга нисбатан қаҳр-ғазабга тўлиб, ундан жаллодлардек ўч олишга шайланиб турган эди. У М. Барноевга ўша кун — 1985 йил 24 майда мени амаким И. А. Шарипов урган эди, деб ёзиб беришни таклиф

қилади. Айни пайтда у Мақсудни порахўрлик тўғрисида туҳматчилик қилишга ҳам ундайди. Зеро, бу вақтга келиб Гдляннинг қўлида ўз жиянини урганлиги тўғрисида Шарипов томонидан ёзилган «икрорнома» бор эди. Кейинчалик суд вақтида Шарипов ушбу «икрорнома» ундан дўқ-пўписалар ва зўрлик қилиш йўли билан ёздириб олинганлигини сўзлаб беради.

Гдлян ўзи мўлжаллаган бу тадбир билан икки қуённи урмоқчи эди. Бир томондан Шариповни фош қиладиган қўшимча маълумотга эга бўлса, иккинчи томондан Барноев воқеасини ўзи ва шериклари учун доғ тушмайдиган тарзда тугатмоқчи эди.

Лекин Барноев яна ўжарлик қилади. У ёлғон гапни тасдиқлашни рад этади. Уни ярим кечагача терговчилар хоналари бўйлаб олиб юриб сарсон қиладилар. Кейин эса, Иванов уни ушлаб келтирилганлиги тўғрисида қарор ёзади ва уни камерага қамаб қўяди. Ҳолбуки, ўша куни Мақсуднинг қўлида у ҳали ҳам даволанишда юрганлиги тўғрисида ҳужжат бор эди.

Азоб ва қийноқлар билан ўтказилган сўроқлар, камситиб ҳақоратлашлар натижасида М. Барноев мутлақо билмайдиган ишларни биламан деб ва аслида ҳеч қачон қилмаган ишларини қилганман деб «икрорнома» ёзиб беришга мажбур бўлади.

Башарти, Гдлян ва Иванов менинг ёзганларимни М. Барноев тўғрисидаги фикрларимни рад этмоқчи бўлсалар, у ҳолда И. Шарипов ўз жиянини ургани учун уни нима сабабдан суд жавобгарлигига тортмаганликларини тушунтириб берсинлар. Нима сабабдан Барноевни ушлаб келтириш ва ҳибсга олиш билан боғлиқ бўлган мазкур факт бўйича тўпланган маълумотлар, 60 кундан ортиқ уни қамоқда сақланганлиги билан боғлиқ бўлган барча маълумотлар иш орасидан суғуриб олиб ташланган? Биз кейинчалик бу ҳужжатларнинг бир қисмини топдик ва ишга баъзиларини тиклаб қўйдик. М. Барноев тўрт йил мобайнида айбланувчилар қаторида бўлган, фақат 1990 йилнинг июлига келибгина у тўла оқланган ҳамда унга етказилган моддий зарар учун товон тўлаганлар.

Бу саволларга Гдлян ва Ивановлар бирор маънили жавоб берадилар деб ишониш қийин. Бинобарин, бу ишлар бизлар учун энди ойнадек равшан. Улар иш орасидаги маълумотларни қисман йўқ қилганликларига сабаб битта. Агар шундай қилмаганларида уларнинг далилларни сохталаштирганликлари, қонунсизликка йўл қўйганликлари ва гувоҳларга жабр-зулм ўтказганликдан очилиб қолган бўлур эди.

Бас шундай экан, ўз-ўзидан бир савол туғилади. Бу ишларнинг ҳаммаси учун ким жавобгар бўлади? Масъулият кимнинг зиммасига тушади? Бир қатор маълум сабабларга кўра биз Барноевга етказилган азоб-уқубатлар, унга қилинган тухматлар учун айбдорларга айбнома тақдим қилиб улгурмадик. Мен бу ерда ҳозир масъулиятни ойдинлаштириб жавобгар шахсни аниқ айтишни истамайман. Лекин шу нарса аниқки, одамларни ҳибсга олиш учун тайёрланган иш маълумотларини яширилганлиги ва йўқ қилиб ташланганлиги учун бу ишда айбдор бўлган кишилар, албатта судга берилиши керак эди.

ЕГОР ЛИГАЧЕВ ВА БОШҚАЛАР

Е. Лигачев номи Т. Гдлян билан Н. Иванов тайёрлаган сохта айбномалар ичида алоҳида ўрин тутади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўзларининг матбуот саҳифаларидаги, телевидениедаги чиқишларида, митингларда сўзлаган нутқларида унинг номини тез-тез эсга олиб турардилар. Бу тасодифий ҳол эмас. Е. Лигачев номининг қайта-қайта такрорланиши шундай бир даврга тўғри келдики бу вақтда Гдлян билан Иванов ўзлари шуғулланаётган жиноят ишларини сиёсий ишлар билан чоғиштириш билан фаол шуғуллана бошлаган эдилар. Айниқса 1988 йилнинг кузига келиб ҳужжатларда ва Гдляннинг нутқларида Е. Лигачев номи тез-тез такрорлана бошлади.

1986 йилда Гдлян билан Иванов Ўзбекистондаги ишларни тергов қилишнинг бориши тўғрисида катта ахборот тайёрлаб М. С. Горбачевга жўнатадилар. М. С. Горбачев терговчиларнинг ушбу ахбороти билан шахсан танишиб чиқади ҳамда уни КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюросининг мажлисида ҳаммага ошкор қилади. Ҳолбуки, Иттифоқ прокуратураси мунтазам равишда Ўзбекистондаги ишларнинг аҳволи тўғрисида Марказий Комитетга ахборот бериб турарди. Хўш, унда бу терговчиларнинг хати нима учун Бош секретарни қизиқтириб қолди? Менинг фикримча, прокуратура томонидан тайёрланган ахборотлар билан М. С. Горбачевни таништирамаган бўлсалар керак. Унинг ўзи шахсан иштирок этиши керак бўлган, бундан кўра муҳимроқ ишлар кўп бўлганлиги учун, унинг вақтини олмаслик учун шундай қилишган. Натижада бу ахборотлар Марказий Комитетнинг маъмурий органлар бўлимида ёки ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларига раҳбар бўлган котибнинг столида тахланиб ётаверган. Мазкур хат яна шу жиҳати билан саркотиб эътиборини тортган бўлиши мумкинки, ахборотда Гдлян билан Иванов терговнинг мураккаб тўсиқларга учраётганлиги тўғрисида, юксак лавозимларда ўтирган шахсларни жинойий жавобгарликка тортишда юз бераётган қийинчиликлар тўғрисида ёзган эдилар.

А. Рекунков учун терговчиларнинг тўғридан тўғри КПСС МКнинг Бош секретарига мурожаат қилганликлари мутлақо кутилмаган бир ҳол бўлди. Бу хат тўғрисида у сиёсий Бюронинг ўзида эшитди. Унинг бу ерга чақирилиши ҳам кутилмаган бир ҳол эди. Одатда Бош прокурор бундай

мажлисларда иштирок этмасди. Хуқуқий масалалар муҳокама қилинадиган вақтлардагина уни таклиф қилишарди. У жуда ноқулай аҳволга тушиб қолди. М. С. Горбачев берган баъзи саволларга жавоб беришга қийналди. Прокуратурада 40 йил ишлаб Рекунков биринчи марта шундай вазиятга тушиб қолган бўлса ажаб эмас. Лекин у йўлини топди. Жуда кучли характерга, катта иродага эга бўлган, партия ва давлат органларидаги бундай машмашаларни яхши тушунадиган бу киши довдираб, ўзини йўқотиб қўймади. У Ўзбекистонда нима ишлар қилинаётгани, қандай кучлар ишга солингани ва қандай натижалар олингани тўғрисида қисқача ахборот берди. Гдлян билан Ивановлар ўртага қўйган масалаларга келганда эса, Рекунков терговчилар ёзган хат билан яхшилаб танишиб чиқиш ва у хат юзасидан кейинчалик ахборот бериш учун ўзига вақт беришларини илтимос қилади. Сиёсий бюро бу таклифга рози бўлади.

Хат прокуратура учун ҳеч қандай янгилик бермайдиган умумий гаплардан иборат бўлиб, унда асосий мавзу иш давомида дуч келинаётган қийинчиликлардан иборат эди. Уни Марказий Комитетга юборишдан мақсад юқори идораларда ўзларини кўз-кўз қилишдан бошқа нарса эмас эди. Ишдаги қийинчиликларга келганда эса, бошқа прокурорларда ҳам қийинчиликлар ошиб-тошиб ётарди. Бош прокурор бу қийинчиликларни ҳам, Гдлян билан Ивановнинг найрангини ҳам яхши биларди. Шунинг учун у бир қарорга келишга шошилмади. Аксинча, аниқ далиллар, маълумотлар талаб қилди. Бунга эса Гдлян ҳали тайёр эмас эди. У етарли далиллар, айбни исбот қилувчи маълумотлар тақдим эта олмади. Шунинг учун Ўзбекистон ва мамлакат миқёсидаги бир қатор раҳбарларни ҳибсга олиш ва ҳамда жиноий жавобгарликка тортиш иши анча чўзилиб кетди. Мен тўла масъулият билан шуни тасдиқлай оламанки, СССР Прокуратурасини ва унинг раҳбариятини Гдляннинг тергов ишларига ҳалақит беришда айблаб бўлмайди. Аксинча, уларни бошқа тарафдан, яъни худди ўша Гдлян гуруҳи устидан қаттиқ прокурор назоратини ўрнатилмаганлигида, қолаверса, тўпланган далилларни ҳар томонлама ва чуқур ўрганиб чиқмасдан туриб, одамларни қамоққа олишга рухсат берганликларида айблаш мумкин.

Рой Медведев СССР Олий Совети сессиясида, бизда прокурор назорати лозим даражада эмаслиги ёки бундай назорат, умуман йўқлиги тўғрисида гапирганда мутлақо ҳақ эди. Яна у: «... назорат ва текшириш бўлмаган жойда эса қонунсизлик, қонунни бузиш ва ўзбошимчалик қилиш куртак очади ва у ҳамини ўзининг аччиқ меваларини бера

бошлайди», — деганида ҳам ҳақ эди. Бу аччиқ мевалар — юзлаб кишиларнинг чил-чил қилинган тақдирида намоён бўлди.

СССР Бош прокурори Гдлян билан Ивановнинг хати юзасидан Марказий Комитетга холисона жавоб ёзади. У ўз жавобида бўлаётган ҳодисаларни, уларнинг моҳиятини, асосан тўғри ифода этади. Терговчиларни жазолашни эса лозим топмайди. Улар М. Горбачев «назари»га тушганларидан мамнун бўлиб қолаверадилар.

Гдлян билан Иванов Иттифоқ миқёсидаги катта-катта лавозимларда ўтирган раҳбарларга, шу жумладан Егор Лигачевга аввал зимдан, кейинроқ очиқдан-очиқ ҳужум қилишни давом эттиради. Масалан, Бухоро вилояти матлубот жамиятининг собиқ раиси Фани Мирзобоев бизга бу тўғрида кўп гапларни айтиб берди. У ҳатто М. С. Горбачев билан ҳам шахсан таниш, «Қизил тошлар» санаториясида у билан бирга дам олган, бирга суратга тушишган экан. 1984 йилда, яъни Ф. Мирзобоев қамоққа олинганидан кейин унинг уйидан тинтув вақтида топилган бу суратларни Гдлян олиб кўяди. Мазкур фотосуратларни кўлга туширгач, Гдлян билан Иванов изоляторда Ф. Мирзобоевни М. С. Горбачевга қарши қайрай бошлайдилар. Гўё Мирзобоев, Горбачевга қимматбаҳо совғалар, шу жумладан Раиса Максимовнага пўстин учун қоракўл тери олиб келиб бергани тўғрисида маълумот беришни талаб қиладилар.

«Мен бу талабни бажармадим, — деб ёзади Ф. Мирзобоев, — чунки аслида бундай иш ҳеч қачон бўлмаган эди. Бунга жавобан Гдлян менга сени тилга киргизиб қўяман, — деди ва чиндан ҳам мени «тилга киргиза бошлади».

Ф. Мирзобоевнинг таъкидлашича, уни 4 марта жисмоний азоб бериб қийнаганлар. Бу ҳақда у шундай ҳикоя қилади: «Умуман улар мени қандай хоҳласалар — шундай қийнардилар. Мени 4 сафар уриб қийнаган бўлсалар, ҳар сафар ҳам бу қийноқлар жараёнида терговчилардан ташқари Гдляннинг шахсан ўзи қатнашарди... Ҳар сафар мен оғриқнинг зўридан бор кучим билан бақирар эдим, фамилиямни айтиб, менга ёрдам беришларини сўрардим. Шундай вақтда Гдлян аввалига стулда бамайлихотир ўтирар, кейин эса ўрnidан шахд билан турар, менинг атрофимда айланиб тўхтовсиз чекар эди. Менга қараб киноя билан: «Хўш, Фани Мирзобоевич, гапирасизми-йўқми? Мен сизга айтаяпман, ҳатто сиздан талаб қиламан! Горбачев тўғрисида маълумот беринг, йўқса, бу ердан чиқмайсиз, ҳа-ҳа, бу ердан тирик чиқмайсиз, ўзингизни ўзингиз ўлдирасиз», — дер эди.

Сўнгра Мирзобоев бир ойга яқин камерада маҳбус Погосян билан бирга ўтирганини сўзлаб берди: «У йиғлади ва

менга бу ҳақоратларга ва қийноқларга чидай олмаганини ҳамда М. Горбачевга қарши маълумот ёзиб берганини айтди. Кейин Погосяни бошқа камерага ўтқаздилар. Орадан 12 кунча вақт ўтгандан кейин у ўз жонига қасд қилган эмиш, деган хабар келди, бошқа биров эса уни камерада бирга ётган маҳбуслар ўлдиришди,— деди».

Ҳибсда ётган бошқа кишилардан ҳам худди шундай йўллар билан Горбачевга қарши маълумотлар тўплашарди. Шу жиҳатдан ҳибсда ётган Р. Абдуллаева берган маълумот диққатга сазовордир. У Гдлян билан Иванов ўзларида «Кремль мафияси» тўғрисида маълумотлар мавжуд эканлигини айтиб ҳамиша мақтанчоқлик қилишларини сўзлаб берган. Улар Ўзбекистондан бошлаб то Москвагача етадиган пиллапоя кураётганликларини айтганлар. Сўроқлардан биринда Иванов: «Биз бу пиллапояни сизларнинг мафкура соҳасидаги одамларингиз билан, яъни Яковлев ва Разумовскийлар билан тамомлашимиз керак»,— деган. «Мен унинг таклифини қабул қилмадим ва уларнинг кабинетида ҳеч қачон бўлмаганлигимни айтдим»,— деди Р. Абдуллаева.

Гдлян И. Усмонхўжаевнинг сўроқ протоколини ҳам ошкор қилиб юборди. Унда Лигачевга пора берилганлиги тўғрисида айtilган эди. Бундан ташқари Гдлян билан Иванов ўзларининг сайловчилар билан бўлган учрашувлар чоғида Егор Лигачев номини бошқа порахўрларнинг фамилияларига қўшиб айтиверганлар.

Охири, 1989 йил 19 майда Е. Лигачев СССР Бош прокурорига қуйидаги баёнот билан мурожаат қилишга мажбур бўлади.

«1988 йил 12 майда СССР Прокуратураси терговчиси Иванов Ленинград телевидениеси орқали сўзга чиқиб, жиноий ишларга «Сиёсий бюронинг янги аъзолари қўшилганлиги» ни айтиб унда менинг фамилиямни ҳам тилга олиб ўтди. Шу муносабат билан қуйидагиларни маълум қилишни зарур деб ҳисоблайман.

Ушбу баёнот бўхтон ва қуруқ тухматдан иборат деб ҳисоблайман. У менинг номимга кам деганда жиноятга алоқадор киши деган шубҳа ва гумонлар соясини ташлайди. Ушбу баёнот энг аввало амалпарастлик мақсадларида ва шунингдек жиноий ишларни олиб бориш чоғида йўл қўйилган суиистеъмолликлар муносабати билан фуқаролар ёзган хатларда унга билдирилган айблар учун масъулиятни ўзидан соқит қилиш учун айtilган.

Сизнинг эътиборингизни қуйидаги вазиятга қаратишни истар эдим. Баён этилган сохта ахборот жиноий ишлар бўйича белгиланган тергов ўтказиш тартибининг бузилишидир.

Ушбу ишнинг текшириб чиқилишини, иш натижасининг матбуотда чоп этилишини сўрайман».

Егор Кузьмичнинг ушбу мурожаати тўла асосланган ва ҳаққоний талаб эди. Лекин 1986—87 йиллардаёқ Гдлян унинг изига тушганлигини ва унга — Лигачевга пора берилганлиги тўғрисида ҳар қандай қилиб бўлса ҳам маълумот олишга уриниб кўрганлигини билмас эди. Ҳақиқат, виждон ва орномус деган тушунчалар бу икки терговчи томонидан аллақачон унутилган ва дилларидан чиқариб ташланган гаплар эканлигини ҳам у ҳали билмас эди.

Қорақалпоғистон вилоят кўмитасининг собиқ биринчи котиби Қ. Камолов шундай изоҳ беради: «... Гдлян ва Иванов менга битта рўйхат тутқаздилар. Унда мен гўеки пора олган шахсларнинг номлари бор эди. Шунингдек, гўе мендан «юқорида», яъни ўзимдан юқори турган, мендан пора олган шахслар рўйхати тузилган иккинчи бир қоғозни ҳам тутқаздилар. Менинг ўзим бирорта фамилияни, бирор суммани оғзимга олганим йўқ. Ҳаммасини Гдлян билан Иванов айтиб турдилар. Улар мени гўе «мен Рашидовнинг бойликларини, 31 миллион сўм пулини сақлаб қўйганлигимни» бўйнингга оласан деб мажбур қилдилар. Мен Гдлян билан Иванов номларини тилга олган айрим айрим шахсларга нисбатан кўрсатма беришдан қатъиян бош тортдим. Улар мендан Лигачевга, Капитоновга, Долгихга, Соломенцевга, Теребиловга, Рекунковга қарши маълумот беришни талаб қилдилар. Мен буни қатъиян рад этдим. Улар фақат М. С. Горбачев, Лукьяновларга нисбатангина мендан маълумот талаб қилмадилар. Бу билан гўе улар (Гдлян ва Иванов) давлат тепасидаги биринчи шахслар томонидан қўллаб-қувватлаб турилганликларини таъкидлаб қўймоқчи бўлдилар.

Улар Е. К. Лигачевга қарши жуда кўп кишиларни ишга солдилар, лекин кутилган натижани анча вақтгача ола билмадилар. Гдлян ва унинг терговчилари Ўзбекистоннинг Лигачев бориб келган барча жойларига сафар қилдилар. У ким билан гаплашган бўлса ёки кимнинг олдида шунчаки бир пас ёнма-ён турган бўлса ҳаммасини сўроқ қилдилар. Самарқанд вилояти ижроқўми ички ишлар бошқармасининг собиқ бошлиғи, кейин эса Ўзбекистон ички ишлар вазирининг муовини бўлиб ишлаган 60 ёшли милиция генерали А. Муҳаммадиевни ҳам тинч қўймайдилар. Гдлян генерални 27 ой қамоқда сақлайди. Кейин эса айбсиз деб топиб тўла оқлаб, қўйиб юборади. А. Муҳаммадиев ўзининг ҳибсга олинишини «юқорига» пора бериш тўғрисидаги ёлғон гапларга қўшилмай, уларга рад жавобини берганлиги билан боғлайди. Бу ҳақда у шундай ҳикоя қилади:

«Мен билан Гдлян ва Иванов шуғулландилар. Улар гапнинг бошидаёқ мен уларга керак эмаслигимни айтиб қўйдилар: «Сен биз учун катта шахс эмассан, бизга Рашидов керак, бизга СССР, республика ички ишлар вазирлигининг раҳбарлари, Иттифоқ ҳукуматининг ва республиканинг партия ҳамда ҳукумат раҳбарлари керак», — дейишди. Гдлян билан Иванов менга гўё мен Е. К. Лигачевга пора берганлигим тўғрисида кўрсатув ёзишим кераклигини айтишди. Улар менга Лигачев Самарқандда бўлган вақтида вилоят раҳбарлари гўё унга ичига пул ва қимматбаҳо нарсалар солинган дипломат берганликларини сўзлаб бердилар. Мендан эса ички ишлар бошқармасининг бошлиғи ва уни сафарда ҳамроҳ бўлиб кузатиб юрган киши сифатида гўё унга шоҳона зарбоф тўн совға қилганимни ёзиб беришимни талаб қилдилар. Мен Лигачев Самарқандга келган вақтида шаҳарда эмаслигимни ва шунинг учун унга зарбоф тўн кийгизишим мумкин эмаслигини ва умуман менда бундай тўннинг ўзи йўқлигини исбот қилиб бердим. Шундан кейин улар пул ва қимматбаҳо нарсалар солинган дипломат Лигачевга берилганлигини мен кўрганман, деб таъкидлашимни талаб қила бошладилар. Мен Иванов билан Гдлянга Самарқандда ўзим бўлмаганимдан кейин Лигачевга берилган дипломатни ҳам кўрмаганлигимни айтдим. Шундан кейин улар тутақиб кетдилар. Мени аҳмоқдан олиб, аҳмоққа солиб ҳақорат қилдилар, афғон душмани, ўжар эшшак, муттаҳам деган сўзлар билан мени камситдилар. Гдлян билан Иванов тергов олиб борган деярли бутун давр мобайнида худди мана шу ҳол давом этди».

Бундай маълумотларни Гдлян гуруҳи ишлари бўйича ҳибсга олинган бошқа кишилар ҳам бердилар.

1988 йилнинг Октябрь ойига қадар қанчалик зўр бериб уринишларига қарамасдан улар Е. Лигачев номига доғ туширадиган бирор бир нарса топишга муваффақ бўлмадилар. Фақат И. Усмонхўжаев ҳибсга олинганидан кейингина уларда умид учқуни пайдо бўлди. Гдлян оддий бир қишлоқ йигитининг Ўзбекистон КП МК биринчи котиби даражасига кўтарилгунча босиб ўтган йўлини муфассал ўрганиб чиқади, И. Усмонхўжаев таъсир ўтказса бўладиган, иродаси бўш шахс эканлигини яхши билиб олади. Шундан кейин унинг яшаш шароитини кескин ўзгартириб, яъни озод юрган кишини панжара орқасига ташлаб, уни бир синаб кўришга аҳд қилади. Лекин бу вақтга келиб Гдляннинг ўзи учун сира кутилмаган мураккаб вазият вужудга келиб қолади. Бош прокурор А. Сухаревнинг фармойишига кўра, Усмонхўжаев билан ишлаш учун бошқа тергов гуруҳи тузилади ва бир қатор сабабларга кўра Гдлян уни сўроқ қилишдан четлаштирилади.

1988 йилнинг охирларига келиб, Гдлян томонидан қонунчилик шахсан бузилганлиги тўғрисидаги фактлар тобора кўпроқ аён бўла бошлайди. У бошлиқ бўлган терговчилар гуруҳининг хатти-ҳаракатлари устидан СССР Прокуратурасига ва мамлакатнинг бошқа юқори органларига тушаётган шикоятлар оқими кўпайиб кетади. Одамлар терговнинг холис олиб борилаётганига тобора кўпроқ шубҳа билдира бошлайдилар. Бунинг устига Гдлян айбдор деб қамаб қўйган. Ўзбекистон ички ишлар вазирининг собиқ ўринбосари Қаҳрамоновни СССР Олий Суди оқлаб чиқаради. Худди мана шу олий орган Ҳ. Яҳёевни айблаш билан боғлиқ бўлган иш маълумотларини ҳам қайта тергов қилиш учун қайтариб юборади.

Судда қўпол процессуал хатоларга ва тергов қилишга оид йирик камчиликларга йўл қўйилганлиги очилиб қолади. А. Сухаревнинг фармойишига сабаблар шулардан иборат бўлиб, у объектив ва пухта асосланган фармойиш эди.

Энди Усмонхўжаев атрофида юз берган воқеалар хусусида тўхталиб ўтамиз. И. Б. Усмонхўжаев 1988 йил 19 октябрда СССР Бош прокурорининг биринчи ўринбосари А. Васильев томонидан ҳибсга олинган ва ўша заҳоти СССР Прокуратураси бош тергов бошқармаси бошлиғининг ўринбосари В. Титов СССР Давлат ҳавфсизлик комитетининг терговчиси В. Рац томонидан сўроқ қилинган эди.

Биринчи сўроқда Усмонхўжаев бирор кишидан пора олганлигини ва бирор бир кишига пора берганлигини рад этади. 20 октябрда худди ўша шахслар томонидан яна бир киши СССР Прокуратураси тергов қисмининг бошлиғи Г. Каракозов иштирокида такрорий сўроқ қилинади. Натижа ўша-ўша, лекин Усмонхўжаев ўзига нисбатан шубҳа пайдо бўлганлиги муносабати билан бўлаётган воқеалар моҳиятини ўйлаб кўриш учун вақт беришларини сўрайди. Ўша куни кечаси у А. Сухарев номига ариза ёзиб беради. Бу ҳужжат 21 октябрда изоляторнинг махсус қисмида рўйхатдан ўтказилади. Аризада бир қанча шахслардан пора олганлигини хабар қилади, уларнинг фамилияларини бирма-бир санаб ўтади.

21 октябрда уни Каракозов, Титов, Рац ва терговчи Н. Московцева сўроқ қиладилар. Сўроқда у ўз аризасида ёзилган гапларни тўла тасдиқлайди.

Эртасига Усмонхўжаевни сўроқ қилмайдилар, чунки шанба кун эди. Индинига 23 октябрь якшанба куни тергов изоляторига Гдлян билан Московцева кириб келадилар. Гдлян изолятор бошлиғи Пухарев билан яхши ошна бўлгани учун унинг бу ерга кириб келиши унча қийин бўлмайди. Усмонхўжаевни Гдлян ҳузурига сўроққа олиб келадилар ва

у КПСС Марказий Комитетининг масъул ходимларига: Капитоновга — 100 минг сўм, Соломенцевга — 100 минг сўм, Гришинга 30 минг сўм, Романовга — 25 минг сўм, Могилниченкога — 20 минг сўм, Бессарабовга — 10 минг сўм, Ишковга — 10 минг сўм пора берганлиги тўғрисида маълумот беради. Бундан ташқари, Усмонхўжаев СССР собиқ Бош прокурори А. Рекунковга — 50 минг сўм ва унинг муовини О. Сорокага — 20 минг сўм берганлигини айтади. Шунингдек, жинорий йўллар билан топилган 4,5 миллион сўмни давлатга қайтариб беришни ваъда қилади.

Ўша куннинг ўзида Усмонхўжаев Гдляннинг кўмагида битта ариза ёзиб берди. Унда гўё мана шу сўроқ бошлангунча пора берганлиги тўғрисида ахборот ёзиб ўз ихтиёри билан маълумот берганлигини ёзади. Бу ишни у жавобгарликдан қутилиш ниятида қилади, чунки пора берганлик тўғрисида ўз ихтиёри билан ариза ёзиб маълум қилиш қонунга мувофиқ, пора берган кишини жавобгарликдан озод қилади. Албатта, Усмонхўжаев борасида ҳеч қандай ихтиёрийлик тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, фақат уни лақиллатиб шундай маълумот ёздириб олганлар, холос. Гдлян усулида тергов олиб бориш сирлари ҳаммага ошкор бўлган ҳозирги кунда Усмонхўжаев сўроқ протоколининг асосий мазмунини ўйлаганинда, шундай бир табиий фикр пайдо бўлади, унга кўра ўша куни 23 октябрда Гдлян бир қатор раҳбар ходимларнинг фамилияларини эсидан чиқариб қўйган бўлса керак, деб ўйлайсан. Агар уларнинг номларини эслаганида Усмонхўжаев уларга ҳам пора берганман деб ёзиб берган бўлар эди. Яна шу гапни ҳам қўшиб қўймоқчиманки, Усмонхўжаев ёзган аризадан фарқли ўлароқ уни сўроқ қилиш протоколида Романов, Рекунков, Сорокалар порахўрлар қаторида кўрсатиб ўтилмайди. Лекин бу кичик бир детал бўлиб, улар Гдлянни унчалик ташвишга солмасди. Сўроқ соат ўн бирдан ўн минут ўтганда бошланиб соат йигирмадан ўн беш минут ўтгунича давом этади. Протоколда пора берилган жой, вақт, пора бериш сабаби сингари деталлар мутлақо келтирилмаган. Гдлян 23 октябрь куни эсидан чиқарган ишларни орадан икки кун ўтганидан кейин ўрнини тўлдирди. У Каракозов билан бирга Сухаревга мурожаат қилиб, Усмонхўжаев билан фақат ўзи ишлаши кераклигига уларни ишонтирди. Гап орасида Усмонхўжаев кўли билан ёзилган хатни ҳам кўрсатиб қўйди. Бу хатда Усмонхўжаев Бош прокурордан ўз ишини олиб боришни шахсан Гдлянга топширишни сўрайди. Сухарев бунга рози бўлди, чунки худди мана шу воқеадан кейин ҳамма ишлар чархпалак бўлиб кетишини у олдиндан кўра олмаган эди.

25 октябрда Гдлян ҳузурида ўтказилган сўроқ маълумотларида биринчи марта Лигачевнинг номи пайдо бўлади. Унда гўё Усмонхўжаев унга икки марта — ҳар сафар 30 минг сўмдан пора берганлиги кўрсатилган.

Бундан ташқари, у Ю. М. Чурбанов билан Н. Щелочковларнинг ҳар бирига 50 минг сўмдан, СССР Олий Судининг собиқ раиси В. Терехиловга 40 минг сўм, Ўзбекистоннинг собиқ прокурори А. Бутурлинга 15 минг сўм пора берганлигини маълум қилади.

Сўроқ соат 19 дан 10 минут ўтганда бошланиб 21 дан 40 минут ўтганда тугайди. Бу вақт протоколда ҳам кўрсатиб қўйилади. Яна протоколга Усмонхўжаев берилган поралар тўғрисида ўз ихтиёри билан ахборот бергани тўғрисидаги ариза ҳам илова қилинган.

Шундан кейинги сўроқларда яна янги-янги шахсларнинг номлари порахўр сифатида тилга олинади. Гўё пора олган бундай кишиларнинг рўйхатдаги сони бир неча ўн кишига етган эди.

26 октябрда Гдлян ва Московцева иштирокида А. Д. Васильев ҳузурида ўтказилган сўроқ вақтида Усмонхўжаев 1984 йил июль ойида Ўзбекистон КП МК XVI пленуми иш олиб бораётган вақтда Тошкент шаҳрида Лигачевга биринчи марта пора берганлигини тасдиқлайди. Ўзбекистон ССР 60 йиллигини байрам қилишга тайёргарлик кўриш масаласида Москва шаҳрига келган вақтида, ўша йилнинг ноябрь ойида, Лигачевга иккинчи марта «пора берган». Ҳар иккала ҳолда пуллар дипломатга солиб берилган. Мана шу маълумотдан бошқа Гдляннинг қўлида ҳеч қандай маълумот бўлмаган ва ҳозир ҳам унда Лигачевни шубҳа остида қолдирадиган ҳеч қандай маълумот мавжуд эмас.

Бироқ, 1988 йил 1 ноябрь куни овозли видеоёзув асбобларини қўллаб ўтказилган сўроқда Усмонхўжаев Е. Лигачевга пора берганлиги тўғрисидаги кўрсатувларини тўла равишда ва қатъиян рад этди. Мен Лигачевга тухмат қилганман, унга пул ҳам, бошқа қимматбаҳо нарсалар ҳам берган эмасман, деди. Мазкур сўроқни худди ўша 26 октябр куни сўроқда қатнашган шахсларнинг ўзлари ўтказдилар.

Шу ерда пул миқдори ва шахслар масаласида аниқлик киритиш мақсадида ҳамда Усмонхўжаев берган маълумотларни қай даражада тўғрилигини идрок этиш қийин бўлмаслиги учун мен воқеалар тартибига риоя қилмай, сал кейинроқ бўлиб ўтган воқеага эътиборингизни қаратмоқчиман. Модомики, СССР Олий Суди 1989 йили 27 декабрда унга нисбатан айблов ҳукмини чиқарган экан, Усмонхўжаевни жиноятчи деб аташ мумкин, фақат уни бошқа иш юзасидан,

яъни узоқ муддат озодликдан махрум қилишга ҳукм этилган, Хоразм область партия қўмитасининг собиқ биринчи котибидан 3 марта 50 минг сўм миқдорда пора олганлиги учун ҳукм қилинганди. Унинг устига қўйилган бошқа барча айблар худди пуфлаб шиширилган совун кўпигидек ё тергов вақтидаёқ, ёки суд чоғида чипакка чиқди. Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтмоқчиманки, бу иш СССР Олий Судида қараб чиқиляётган вақтда унга янги раис Е. А. Соломенцев раҳбарлик қилди.

Усмонхўжаев пора олувчилар сифатида тилга олган шахслар рўйхати билан танишиб чиқар эканман, мен унда ўзига хос бир хусусият кўзга ташланиб турганини пайқадим. Бу рўйхатда Гдлян қачонлардир жанжаллашиб қолган, унинг йўлига тўсқинлик қилган, бирор ҳаракат билан қонунсизликнинг олдини олишга, Ўзбекистонда содир бўляётган ҳодисаларни холис тарзда ёритишга уриниб кўрган кишиларнинг номлари кўпроқ учрар эди. Мисол учун, ЎзССР нинг собиқ прокурори А. Бутурлинни олиш мумкин, у биринчи бўлиб Гдляннинг бемаъни ишлари тўғрисида ҳаммага эшиттириб гапирган эди, биринчи бўлиб СССР Бош прокурорига мурожаат этган ва терговни Гдлян олиб бораётган тартибда ўтказишга асло йўл қўйиб бўлмаслигини маълум қилган эди.

Мамлакат Олий Суди асосли равишда ва ҳуқуқий тарзда иш кўриб Т. Қахрамоновни оқлаб юборганидан кейин, Х. Яҳёевга нисбатан кўзғатилган иш маълумотлари қайта тергов қилиш учун қайтариб юборилганидан сўнг Гдлян В. Тербилов обрўсини тўкиши мумкин бўлган маълумотларни йиғишга киришади. М. Соломенцев, Могильченколар турли вақтларда Гдлян гуруҳи ўтказаяётган мустабидлик тўғрисида тушган шикоят ва аризаларни текширишга бевосита алоқадор бўлган эдилар. Лигачевни эса Гдлян мен юқорида эслатиб ўтган бир қатор сабабларга кўра қоралашга аҳд қилган эди.

Гдлян ўзи ишлаб чиққан «дўқ қилиб кўрқитиш» тактикасини Усмонхўжаевга нисбатан ҳам қўллаган. Бу ерда ҳам у ўзи тўкиб чиқарган: «Ўзбекистонда ҳамма пора олган, модомики пора олган экан, демак «юқоридагиларга» ҳам албатта пора берган», — деган ўзбошимча ақидага асосланиб иш тутган.

Шунинг учун Гдляннинг тузоғига ҳақиқатан порахўр бўлган шахс тушиб қолгудек бўлса, у бундай жиноятчидан ҳамма гапни билиб оларди, кейин холис, чинакам ҳақиқатга сохта ва ёлғон гапларни шу даражада кўп қориштириб юборар эдики, нима рости нима ёлғонлигини асло билиб бўлмасди.

Маҳбусларнинг нозик ҳис-туйғуларини кўзғаб, уларга руҳий таъсир ўтказиш йўли билан берган маълумотларидаги рақам ёнига бор-йўғи битта «ноль» қўшиб қўйишни таклиф қилишарди. Буни аввалига муғомбирлик билан, яхши гапириб амалга оширишга уриниб кўришар, бўлмаса, дўқ-пўписалар қилиб ўз сўзларини ўтказардилар. Масалан, минг сўмлик порага яна битта «0» қўйиларди, натижада минг сўм ўн минг сўмга айланарди. Поралар сони масаласида ҳам худди шундай йўл тутилди. Бир марта пора берган одамнинг кўрсатмаси ёнига «ноль» қўшиб, уни ўн мартага айлантириб қўйишарди, поранинг кимга берилганини — ҳар доим ўзлари топишар, айтиб ёздиришар, гоҳида эса бутун бир рўйхат тақдим қилишарди. Маҳбусни бир марта пора бердингми ёки беш марта, ўн марта пора бердингми, барибир деб ишонтиришарди. Бизнинг гапимизга кўнсанг, ўнга пора учун ҳам, битта пора берган кишидек жазо оласан ёки бутунлай озод қилиб юборишимиз ҳам мумкин, дейишарди улар. Агар гапимизга кўнмасанг, оттириб юборамиз, дейишар, баъзан Ивановнинг яхши кўрган иборасини ишлатиб «пешонангга хол қўйиб қўямиз» дердилар. Яна улар «хотинингни, болаларингни, бошқа қариндош-уруғларингни ҳам қамаб қўямиз», деб қўрқитишарди. Ростдан ҳам улар мутлақо беайб кишиларни ушлаб келишар, ҳибсга олишар, ўнлаб, юзлаб одамларнинг ҳаётига зомин бўлиб, умрини хазон қилар эдилар.

Гдлян гуруҳида ишлатиладиган жаргон билан айтганда, Усмонхўжаевни «қаттиқ пресслаганлар» уни жуда оддий йўл билан «илинтирганлар», яъни чақириб унга шундай деганлар: «Сен республика КП МК нинг биринчи котибисан, масъулиятли лавозимни эгаллаб келгансан, сени отиб ташлаш учун бир марта пора олганинг ҳам етарли, чунки бу жамият учун ҳаддан ташқари катта хавф солади. Агар яшашни истасанг сенга битта нажот йўли бор, сен шу йўлдан борсанг қутилиб қоласан. «Юқори» га пора берганман деб маълумот ёзасан. Бу порахўрлик «ботқоғи»га мени уларнинг ўзлари тортганлар, деб кўрсатавер. Сен буни ўз хоҳишинг билан қилган эмассан, улар сени пора беришга мажбур қилишган. Агар шундай деб ёзсанг, ўзингга яхши бўлади. Биз қилаётган иш гўё катта бир пиллапоя деб фараз қилинадиган бўлса сен унда биринчи, асосий зина эмас, балки унинг кичик бўлагисан. Шунинг учун мана шу имкониятдан — биз қўлингга тутқазаетган қутқарув «воситасидан» фойдаланиб қол. Шундай қилсанг — даҳшатли жазодан қутилсан». Бошқача қилиб айтганда, Гдлян иш принципини қисқача шундай ифодалаш мумкин: «Айбсизми-айбдорми, барибир,

чўктиравер, уларнинг мурдалари устидан юриб ўзинг сувдан қуруқликка чиқасан». Шунга айтиш керакки, бунақанги «айбни исботлаш» усули кўпинча самарали ишга солинар ва бот-бот ўзининг аччиқ меваларини берар эди.

Афсус ва надоматлар бўлсинки, бу усулнинг қай даражада хавфли эканлигини жуда кўп кишилар ўша вақтда ҳам, ҳозир ҳам тушунмаганлар ва тушунишни истамайдилар. Улар шундай фикр қиладилар: «Хўш, сўроқда қўполлик қилишган бўлса, нима қипти, балки дўқ қилганлари ҳам ростдир, одамларни қонунсиз равишда ҳибсда сақлаган бўлишлари ҳам мумкин. Лекин улар миллион-миллион сўм пулларни давлатга қайтаришга эришдилар. Иш хатосиз бўлмайди».

Йўқ, булар майда гаплар ва оддий хатолар эмас, бу процессуал бандитизм-босқинчиликдир, Гдлян билан Иванов ва улар атрофидаги айрим кишилар «адлия қотиллари»дир». Улар одамлар томонидан қилинмаган жиноятни қилинган деб ёзиб далилларни сохталаштирганлар. Улар одамларнинг бўйнига шундай оғир айблар қўйганларки агар, судда яхшироқ муҳокама қилинмаса, мутлақо гуноҳсиз кишиларга ўлим ҳукми чиқарилиши мумкин эди. Мана, бир қарашда унчалик хавфли бўлиб кўринмаган хатоларнинг даҳшати. Ундан ташқари, ўша хато одамлар тақдиридан, уларнинг фожиасидан вужудга келадиган занжирнинг бошланиши — биринчи ҳалқаси булар эди холос. Буни тушунмаслик бизнинг Гдлян билан, унинг принциплари билан мутлақо келиша олмайганимиз сабабларини тушунмаслик бўлур эди.

Усмонхўжаев Лигачевга пора берганлигини рад этган бўлишига қарамасдан, биз мазкур факт юзасидан тергов ўтказдик. А. Я. Сухарев кўрсатмасига биноан сўроқни асосан Сухаревнинг ўринбосарлари ва катта ёрдамчилари ўтказдилар. Лигачевни Бош прокурор муовини В. И. Кравцев сўроқ қилди. Сўроқ вақтида у ўртага қўйилган барча саволларга ниҳоятда аниқ ва лўнда жавоб берди. Ўзига Усмонхўжаев пора бергани хусусидаги баёнот юзасидан у шундай деди: «Мен Усмонхўжаевнинг менга 60 минг сўм пул бергани тўғрисидаги баёнотини фирт тўхмат ва бўхтон деб ҳисоблайман. Илгари ҳам айтганимдек бундай воқеа ҳеч қачон бўлмаган. Усмонхўжаев нима мақсадда ва нима учун менга тўхмат қилганлигини айта олмайман. У иродаси бўш ва таъсирга тез бериладиган одам. Менга қилинган тўхмат сабаблари тергов чоғида аниқланиши керак, деб ҳисоблайман».

Бу ҳақда юқорида тўхталиб ўтдик. Шу нарсани қўшимча қилмоқчиманки, Егор Кузьмич ушбу сўроқда Усмонхўжаевга

аниқ тавсиф бериб ўтди. Унинг бу гаплари Усмонхўжаевни яхши танийдиган бошқа шахслар томонидан берилган баҳолар ва маълумотларга кўп жиҳатдан мос келади. Масалан, Ўзбекистон КП МК нинг собиқ котибаси Р. Абдуллаева сўроқлардан бирида шундай деган: «Усмонхўжаев амалпараст, қўрқоқ, бетайин ва принципсиз одам. У бугун бир гапни айтса, эртага бошқача гапиради».

1984 йил июнь ойининг охирларида чиндан ҳам Ўзбекистон КП МК пленуми бўлиб ўтган эди. Унинг ишида Е. К. Лигачев, КПСС МК аппаратининг бошқа ходимлари ҳам қатнашган эдилар. Ушбу ходимлар кимлигини биз аниқлаб чиқдик ва уларни сўроқ қилдик. Лигачев Ўзбекистонга борганида қўриқлаб борган соқчилар бошлиғи В. Малишев кечаси ҳам, кундузи ҳам, ҳамиша Лигачевнинг ёнида бўлган. У республика раҳбарлари билан ўтказилган барча учрашувларда иштирок этган. Бундай учрашувлар расмий характерда бўлган. Бухоро, Самарқандда меҳнаткашлар билан ҳам учрашув бўлган.

Лигачевни кўпдан бери яхши танийдиган Малишев уни ҳалол, виждонли одам деб атади. Малишев бутун масъулиятни зиммасига олиб шу нарсани таъкидладики, Егор Кузьмичга совға тарзида келтирилган бирор бир нарса ёки айниқса унинг пул олганлигини ўзи ҳам кўрмаган, соқчилик хизматида бўлган бошқа ходимлардан ҳам бу ҳақда ҳеч нарса эшитмаган. У Гдлян билан Ивановнинг Ўзбекистон КП МК XVI пленумида Лигачевга пора берилганлиги тўғрисидаги баёнотларини «фирт ёлғон» гап деб баҳолади.

Лигачевнинг ёрдамчиси бўлиб ишлайдиган В. Легостаев ҳам Лигачевга пора берилганлиги тўғрисидаги терговчилар баёнотини «курақда турмайдиган ёлғон гап» деб атади. У бутун XVI пленум иши давомида ва ундан кейин ҳам ҳар доим Лигачев ёнида бўлган. Шунинг учун у Егор Кузьмичга аллақандай дипломат берилганлигини рад этди. Лигачев ҳар қачон ҳам совға-саломлар олишга қарши киши эди ва шундай киши бўлиб қолди, деб таъкидлади В. Легостаев.

Лигачевга пора берилганлиги тўғрисидаги гапни бошқа шахслар ҳам, жумладан Егор Кузьмичнинг сафарида унга ҳамроҳ бўлган комендант А. Михайлов, врач А. Таранов ва бошқалар ҳам, «бутунлай нотўғри гап» деб рад этдилар. Шундан кейин Усмонхўжаев берган маълумотлар ва икки терговчининг бу гапни таъкидлашлари ҳар қандай ишонч ва эътибордан маҳрум бўлиб, ҳавода муаллақ осилиб қолди.

1984 йил 9 июлда Е. Лигачев Москвага қайтиб келганидан кейин ўзининг Ўзбекистонга қилган сафари натижалари бўйича КПСС МК аппарати ходимлари олдида сўзга чиқади.

Лигачев Ўзбекистондаги жуда кўп камчиликлар тўғрисида ва социал адолат қонунлари бузилаётганлиги ҳамда булар бари меҳнаткашларнинг ҳақли эътирозларига сабаб бўлаётганлигини айтиб ўтади. Лигачев кўпгина партия қўмиталари раҳбарлари фаолиятида сўз билан иш бирлиги йўқлигини танқид қилади. Ҳуқуқ-тартибот, халқ назорати, молия органларида тасодифий кишилар ҳам ишлаётганлигини мисоллар билан кўрсатади. Хуллас, унинг нутқи билан танишиб чиққач, шундай кишининг майда-чуйда совға-саломларга ва порага сотилмайдиган ҳалол киши эканлигига бизда шубҳа қолмади.

Энди Усмонхўжаевнинг нима сабабдан унга туҳмат қилганини тадқиқ этиш ва текшириб кўриш қолган эди. Биз учун аввало унинг бундай маълумот беришида кимлар ва қай тарзда таъсир ўтказганлигини аниқлаш муҳим эди.

Мана, менинг қўлимда тергов ишларида узоқ йиллардан бери хизмат қилиб келаётган, турли ишларни тергов қилишда катта тажрибага эга бўлган СССР Бош прокурорининг алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчиси А. Г. Исканцев томонидан ёзилган Усмонхўжаевнинг 20 варақдан иборат сўроқ протоколи турибди. Исканцев протоколни машинкада ёзишдан ташқари яна Усмонхўжаев сўроқ бераётган дақиқаларни видеопленкага ҳам ёзиб олган.

Усмонхўжаевга берилган биринчи савол шундай бўлган: «Бизни сизнинг ишингиз юзасидан дастлабки тергов қандай бошлангани қизиқтиради. Сизни қандай вазиятда ушлаб келишган ва қандай сўроқ қилишган? Мана шуларнинг ҳаммасини изоҳлаб, тушунтириб бера оласизми?»

Усмонхўжаев бу саволга жавоб бериш ўрнига ўзининг узундан-узоқ ҳаёт йўлини ҳикоя қила бошлаган. Терговчи бир неча марта уни гапдан тўхтатишга ва берилган саволга аниқ жавоб беришга чақиришга мажбур бўлган. Шахсан мен инсон сифатида Усмонхўжаевнинг аҳволини яхши тушунаман. Ўша пайтда у 12 йилга озодликдан маҳрум этилган бўлиб, озодликда юрган киши билан анчадан бери гаплашмаган эди. У дилида тўпланиб қолган бор гапни гапиргиси, ўзини қийнаётган дардларни айтгиси, ўзини нималарда айблайдую, бошқаларни нимада айблаши тўғрисида сўзлагиси келади.

Қуйида терговчи билан сўроқ қилинаётган киши ўртасида бўлиб ўтган суҳбатни келтираман:

Терговчи: Инъомжон Бузрукович, мен сиздан ҳар ҳолда сизни ушлаб келишларига оид гапларни айтишингизни сўрайман.

Усмонхўжаев: Мен жавоб бермоқчиман — мана сиз ёзиб боринг — шуни айтмоқчиманки, менинг қандайдир йўллар

билан амал пиллапояларидан юқори кўтарилганим тўғрисидаги гаплар ҳаммаси ёлғон... бу ҳаммаси ёлғон. Бу тўқиб чиқарилган гаплар. Бу бизнинг ишимиз бўйича олдиндан тайёрланган ёлғонлар занжирининг қисмларидан биридир.

Терговчи: Хўш, сизнинг фикрингизча, буларни ким тўқиб чиқарган?

Усмонхўжаев: Гдлян, Иванов ва мана бу Каракозовга ўхшаганлар тўқиб чиқарганлар.

Терговчи: Модомики, сиз бу шахсларнинг номларини айтаётган экансиз, улар тўқиб чиқарган гапларнинг моҳияти нимада?

Усмонхўжаев: Биласизми, булар бари олдиндан ўйлаб, олдиндан ёзиб-чишиб кўйилган. Мен ҳали, кейинроқ сизга булар ҳақида ҳам гапириб бераман, ҳозир кўлга олишган пайтини айтмоқчиман...

Шундан кейин яна ҳаёт йўли тўғрисидаги узундан-узоқ ҳикоя бошланиб кетди.

Терговчи: Инъомжон Бузрукович, мен буларнинг ҳаммасини тушунаман, лекин сиз бўлиб ўтган воқеаларга яқинроқ гапларга ўтсангиз бўларди.

Усмонхўжаев: Мен тушунаман. Мен бу гапларни ҳеч қаерда гапирган эмасман, мени бирпас қулоқ бериб эшитишингизни илтимос қиламан. Бу жуда керак.

Менинг А. Исканцевга раҳмим келиб кетди, нега десангиз бундан сал олдинроқ Усмонхўжаевни сўроқ қилган вақтимда ўзим ҳам худди шундай аҳволга тушиб қолган эдим. Унинг маълумотлари ғоят мароқли эди, шунинг учун қуйида уларни муфассалроқ келтираман.

Терговчи: Сиз Гдлян гуруҳига қандай муносабатда бўлгансиз?

Усмонхўжаев: Мен унга яхши муносабатда бўлганман. Унга қаерда нима ёрдам керак бўлса, ҳар доим унга ёрдам кўрсатиб келганмиз.

Терговчи: Гдляннинг ҳеч қандай илтимослари бўлмаганмиди?

Усмонхўжаев: Илтимосларими, бўлган... У менга ўзлари тайёрлаган баъзи ишларни судлар қабул қилмасдан қайтариб юбораётганликларини айтган. «Сиз уларга буйруқ беринг, биз берган ишларни тўхтовсиз ўтказиб юборадиган бўлишсин», деган. Мен унга шундай жавоб берганман: «Мен қанақасига судларга кўрсатма беришим мумкин, ахир судларга кўрсатма беришга менинг ҳаққим йўқ-ку!» Афтидан менинг бу гапим унга унчалик ёқмади. Шундан кейин биз бошқа учрашмадик. Мен унинг жўнаб кетаётганини, яна қайтиб келганини эшитардим. Уни қамаганмиш, буни қамаганмиш, яна алла-

кимларни қамаганмиш деган гаплар юрарди. Кейин эса ҳибсга олишлар оммавий тус олиб кетди... Бир куни Қашқадарёдан бизнинг ҳузуримизга Марказий Комитетга 200—250 нафар киши келди. Улар барча қамоққа олинган маҳбусларнинг қариндош-уруғлари экан. Биз улар билан учрашдик, лекин уларга ҳеч нарса дея олмадик. Улар биздан: «Нима сабабдан қамаб қўйишди, изоҳлаб бера оласизми, тушунтириб бера оласизми?» деб сўрашарди. Бунақанги тўда-тўда бўлиб келувчилар сони кундан кунга кўпайиб борарди. Биз бу масалада Осетров билан маслаҳатлашдик. Мен унга: «Эшитишимча, бизга Москвадан терговчилар келган эмиш, балким улар билан учрашармиз, балким одамларга нима деб жавоб беришимизни улар айтишар»,— дедим. Бизнинг бундан бошқа мақсадимиз йўқ эди. Осетров бу ишни ўз зиммасига олиб: «Мен кўнғироқ қилиб қўяман»,— деди. У ҳойна-ҳой кўнғироқ қилган бўлса керак, орадан бир ёки бир ярим соат вақт ўтганидан кейин менга КПСС МҚдан кўнғироқ қилишди: «Сиз ўз ишларингиз билан машғул бўлаверинг»,— дейишди.

Усмонхўжаев бу ерда рост гапни айтаётган эди. Ҳақиқатан ҳам, Гдлян Узбекистон КП МК га борган ва судьялар устидан шикоят қилган, бевосита процесслар давомида уларни алмаштиришни сўраган. Гдлярнинг сўзига киришни истамаган ақлли ва принципиал судьялар унга ёқмаган. Бундан ташқари республика органига жуда кўплаб фуқаролар муурожаат этиб шикоят қила бошлаганлар.

Терговчи: Хўш, сизга ким кўнғироқ қилди?

Усмонхўжаев: Ташкилий бўлимдан. Ташкилий бўлим мудирин ўринбосари Могильниченко: «Ўз ишингиз билан шуғулланаверинг ва тергов ишларига аралашманг»,— деди. Мана, икки йилдан бери мен ҳибсда ўтирибман ва шу вақт ичида жуда кўп нарсаларни таҳлил қилиб чиқдим. Сунъий тарзда вужудга келтирилган жуда кўп масалалар мавжуд. Пора бериш, пора олиш — бу ҳаммаси тазйиқ остида, дўқ қилиш, кўрқитиш билан одамларнинг бўйнига қўйилмоқда. Хўжалик раҳбарлари, райком, обком орқали пора олиш, пора бериш мумкинлигини кимлардир ўйлаб чиқарган тўқима гаплигига мен қатъий ишонаман. Бу ўзига хос бир зинапоя бўлиб, ундан қандай фойдаланишни Гдлян билан Ивановнинг тергов гуруҳи олдиндан ёзиб, чизиб қўйган бўлса керак.

Терговчи: Сиз бунга қарши норозилик билдирдингизми?

Усмонхўжаев: Норозилик билдирмай бўлар эканми, мен қаерларга бормадим дейсиз. Мен Марказий Комитетда ҳам бўлдим. Уларда менинг хатим бор. Мен у ерда бир неча бор бўлганман. Қараб чиқамиз дейишган. Улар Гдлянга ишо-

нишди, ўшанда бизга ҳеч ким ишонмаган. Бу кишиларга эса эркинлик бериб қўйишган. Ҳамма имкониятлар шу кишиларга яратилган. Улар кўнгилларига нима келса, шуни қилганлар.

Усмонхўжаев мана шу ўзбошимчаликлар, Гдлян ва Иванов жорий этган иш услуби тўғрисида гапирганда ҳақ эди. Бу усул қанчалик оғир оқибатларга олиб келганлигини қанчадан-қанча кишиларнинг бошига оғир кунларни солиб, азоб-уқубатлар келтирганини бугунги кунда ҳамма кўриб турибди. Эндиликда Усмонхўжаев каби бошқа ҳибсга олинган кишилар ҳам терговчиларнинг бундай ўзбошимчалиги олдида ўзларининг ниҳоятда ожиз ва иложсиз қолганликларини сўзлаб беришлари мумкин. Уларнинг кўплари бундай ўзбошимчаликлар ҳақида худди Усмонхўжаев айтган воқеаларга ўхшаш ҳодисаларни бизга ҳикоя қилиб бердилар. Мана, масалан, Навоий вилояти ижроқўми ички ишлар бошқармасининг собиқ бошлиғи, Гдлян айби билан уч йилдан ортиқ ҳибсда ўтирган ва суд томонидан оқлаб юборилган Ҳайитов куйидагиларни ҳикоя қилиб берди: «Гдлян мендан ялиниб-ёлвориб илтимос қилиб сўраган нарса, бу Осетров ва Қахрамоновга, шунингдек, Усмонхўжаевга пора берганман деб айтишим бўлди. У «хоҳласа Усмонхўжаевни, Салимовни, Рекунковни, Соломенцевни қамоққа ташлайман, истасам Лигачевни ва ҳатто хоҳласам Горбачевни ҳам ҳибсга олишим мумкин, деди. Сен биласанми, азизим Тўра, ҳозирги вазиятга мен хўжайинман, мана бу Сухарев, Катусевлар мен учун сариқ чақа, мен сени хоҳласам қамайман, хоҳласам озод қиламан. Мен нимани хоҳласам шу нарса амалга ошади. Ҳозир мен мамлакатда пайдо бўлаётган кўпгина масалаларни ҳал қилмоқдаман. Мана, яқинда менинг ким бўлиб кетишимга сен ўзинг гувоҳ бўласан.

Мен жуда катта одам бўламан. Жамики ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари менинг қўл остимда бўлади. Мен кам деганда бош прокурор бўламан, балки Марказий Комитетга ҳам ўтишим мумкин бўлар», — деган.

Гдляннинг бундай изҳори дил қилиши ёлғиз унгагина хос хусусият бўлиб, у кишини кўп нарсалар тўғрисида мулоҳаза қилиб кўришга ундайди.

Келинг, Усмонхўжаев сўроқ қилинган пайтга қайтайлик.

Терговчининг масалага аниқлик киритувчи бир қатор саволларига жавоб бергач, у масаланинг моҳиятига ўтди. Сўроқ анча қизиқарли ва муайянлаша бошлади. Усмонхўжаев ҳибсга олинганини, сўроқ қилинганини ва сўнгра 604 ёки 609 рақамли тахминан 16 ўринли катта бир камерага қамаб қўйганликларини айтди. У ерда икки киши ўтирган экан. Бирининг исми Михаил экан, фамилиясини унутибди,

иккинчиси эса Озарбайжон пахта тозалаш саноатининг собиқ министри Фарҳод Салмонов экан. У 13 йил озодликдан маҳрум қилишга кесилганидан кейин бу ерда ўтирган экан.

Михаил унга эътибор билан қараган, қамалганига ачинган ва ҳамдардлик билдирган, унга яхшироқ жойни кўрсатган, тўшак топиб келтириб берган. Кейин эса жосус-хоинлик вазифасини бажарган. Эртасига, 20 октябрь куни такрорий сўроқ бўлиб ўтди. Усмонхўжаевнинг хотирлашича, Каракозов дарҳол унга руҳий таъсир кўрсатишга ўтган: «Асосий масала — бу айбни тан олишдир», — деган. Усмонхўжаев: «Мен нимани тан олишим керак? — деган. «Сен пора олгансан, шуни тан олишинг керак», — дейди Каракозов. Шундан кейин у Усмонхўжаевга дўқ қила бошлаган: Узингни отиб ташлаймиз, барча оила аъзоларингни қамаймиз, қариндош-уруғларингни ҳам турмада чиритамиз», — деб А. Каримовни мисол келтиради. Уни отишга ҳукм қилган эдилар. Унинг 20 дан зиёд қариндош-уруғларини қамаб қўйган эдилар. Ундан барча болалари тўғрисида гапириб беришни сўрашган. Болаларнинг бу ишга нима алоқаси бор, уларнинг гуноҳи нима? — деб сўрадим. Бу гаплар жуда узоққа чўзилди ва юрак бағримни эзиб юборди», — дейди Усмонхўжаев.

Терговчи: Сиз ҳақиқатан ҳам болаларингизни қамаб қўйишлари мумкин эканини тасаввур қилиб, шу гапга ишондингизми?

Усмонхўжаев: Албатта, ишондим-да. Мана, масалан, ҳозир сиз нима деётган бўлсангиз мен ҳаммасига ишонаяпман. Уларга ҳам ишонганман. Ахир улар эсли-хушли, катта ёшли одамлар-ку.

Терговчи: Сиз яқин кишиларингиз қамалганлигини билармидингиз?

Усмонхўжаев: Мен бир қанча қариндошларимни қамалишган деб эшитган эдим. Булар одамни шундай ҳолга солишадик, оқибатда ўзинг тўғрингда мутлақо ўйламай қўясан. Бу ерда сенинг оталик, қариндошлик, жигарбандлик ҳиссингни қўзғатадилар, беихтиёр ўзингга яқин кишилар тўғрисида ўйлай бошлайсан... Қолган ҳамма нарса унутилади... Фақат болаларингни, рафиқангни ўйлайсан. Мен ҳам шундай фикрларни ўйлайвериш бошим оғриб кетди, қон босимим ҳам кўтарилиб кетган бўлса керак. Камерага қайтиб келдим. Калламда ҳамон ўша ўйлар. Нима қилишим керак, деб ўртанаман. Михаил ёнимга келиб сўроқда нима гаплар бўлганини сўради. Мен унга «болаларимни ҳибсга олиб қамаб қўйишмоқчи», — дедим.

Михаил: «Ҳа, қамашади», — деди. Салмонов ётган жойида гапга аралашиб: «Мен қамалган кунимнинг эртасигаёқ хотинимни қамоққа олишган». — деди. «Ҳа, — дейди Михаил дарҳол қамайдилар». Мен ундан «Қани ҳақиқат? — дейман. «Э, нималар деяпсан, — бу ерда ҳақиқат нима қилади? Бу ерда ҳамма ёлғон гапиреди. Қанча ёлғон гапирсанг, шунча яхши бўлади», — дейди. Ўтириб чуқур ўйга толаман. Эртага яна ўша терговчилар билан учрашаман. Эртага қандай гаплар бўларкин? Шу тариқа эртанги кун ҳақида ўйга чўмиб кетаман. Шундай ҳолатга тушаманки, бирон нарса ёзиш хаёлимга ҳам келмайди. Лекин Михаил нуқул пилдираб келиб, ёнимдан нари кетмайди. Нуқул қандайдир ариза, қандайдир тан олиш ҳақида гапиреди-ю, мен ҳатто қисқа бир нарсани қандай ёзишни ҳам билмайман, чунки умримда бунақа нарса ёзган эмасманда. Шундан кейин чой ичдик, ўтириб маслаҳатлашдик. Михаил нуқул мени қистайди: «Хўш, нима қиламиз?» — дейди. Мен ҳам бошим қотиб ўша саволни такрорлайман. «Энди нима қиламиз?» «Ҳозир Осетров ҳам қамоқда ўтирибди, яқинда уни отиб ташлашади, унинг номига ҳам икки миллионгача пора тўплашган. Сен нима қиласан, ўзингга жабр қилиб, болаларингни, хотинингни қийнаб нима қиласан?! Ҳаммаларини қамаб қўйишади, — дейди яна Михаил. Мен унга «Бу ишни мен қила олмайман. Виждоним олдида қийналаман. Қандай қилиб кўра-била туриб ёлғон гапириш мумкин?» «Унда — дейди Михаил — пешонангга яшил хол суришади-да, худди ўша жойни мўлжаллаб отиб ташлашади, қарабсанки асфаласофилинга равонасан. Шундан кейин ҳамма ёқда шов-шув бўлишини кўрсанг...» Бу гаплар менинг жонимга тегади. «Бундан қутилишнинг йўли битта — у ҳам бўлса-айбга иқрор бўлиш», — дейди Михаил. Тўхтовсиз қамоққа олишлар, дўқ-пўписалар, қўрқитишлар... болалар ҳақидаги маълумотларни ёзиб олганлари — ҳамма-ҳаммаси юракка фулғула солади. Булар ҳаммаси нима учун керак экан, деб ўйлайман. Мен қаерга тушиб қолдим, қандай қилиб бу ерга келиб қолдим... Охири сабрим чидамади, иқрор бўлишга ўзимча рози бўла бошладим. Михаил эса бу ишни мен учун аллақачон тайёрлаб, оддий қаламда иқрорнома ёзиб бўлган экан. Мен унга битта ҳам сўз қўшмаганман. Бу унинг ижоди, сўзма-сўз ҳаммасини Михаил ёзиб чиққан. «Мана бундай қилиш керак, — деб гап бошлайди у, — қамоқда ўтирган бир неча кишиларнинг номларини бу ерга қўшасан. Кимнинг қанчага қодирлигини ўзинг биласан, айтайлик, 200—250 минг сўмдан олганман деб белгилайсан. Шунда бу терговчилар тинчийди. Бўлмаса ҳозир уларнинг қўлида қандай катта куч тўпланганини кўриб турибсан». Шу пайт мен

Каракозов айтган гапларни эсладим, хаёлимга Орлов, Худойбердиев келди. Михаил икромноманинг бош қисмини, ўзининг ибораси билан айтсак, «шапка»сини ёзиб чиқди. Аввалига гуноҳимни астойдил бўйнимга олишимни ёздик. «Мана шундай қилсак яхши бўлади, мен бу ишларни билиб қолганман. Мана кўрасан, сенга бўлган муносабатлари дарҳол ўзгаради. Кейин рост қанақа бўлганини исбот қилаверасан. Бу гаплардан тонаверасан»,— дейди.

Терговчи: «Исбот қилаверасан» дедими ёки тонаверасан дедими?

Усмонхўжаев: «Тониш ҳам мумкин, исбот қилиш ҳам мумкин. Тузатиб қўйиш ҳам мумкин. Мендан фамилияларни ёзиб қўйишни сўради. Мен эса: «Худойбердиевдан неча пул олганман билмайман»,— дедим.

У эса «Э, ҳозир буни ёзишнинг кераги ҳам йўқ. Сен фақат фамилияларни ёзиб чиққин-да, кейин охирига 200 минг сўм кўрсатиб қўясан. Сен гўё ҳаммаларидан жами шунча пул олгандек бўласан. Фақат фамилияларнинг ўзини ёзиб чиқ»,— дейди. Мен ёздим. Худойбердиевни, яна у айтган икки кишини ёздим. «Бу кам,— дейди у,— бор-йўғи уч киши бўлди. Ахир сен Марказий Комитетнинг биринчи котибисан. Бунга ишонишмайди. Жуда бўлмаганда 6—7 кишини, ҳатто 10 кишини ёзишнинг керак. Ана ўшанда бироз ростга ўхшаб туюлади». Мен яна ўйга толаман «майли нима бўлса бўлди»,— дейман. Кейин: «Кел, Айтмуродовни ёзиб қўямиз»,— дейман.

«Хўш, йирик-йирик обкомлардан кимлар бор?» сўрайди Михаил. «Мисол учун, Қорақалпоғистондан Камолов бор»,— дейман. «Ана, дейди у, кел, шу Камоловни ёзайлик». «Яна пойтахт обкоми — Мусахонов бор, у жуда ҳам яхши одам»,— дейман. Яна хаёлда санай бошлаймак, етти киши бўлибди...

«Бир амаллаб ўн кишига етказгин» — ёлворади «ҳамдард»им. Мен кўнмайман. «Нима сен эсингни едингми? Йўқ, бўлмайди, етарли»,— дейман. Сўнгра ҳозир қанчалиги ҳам эсимда йўқ. 350 минг сўмдан кўпроқ ёки озроқ рақамни ёзиб қўяман. Рақам остига имзо чекишимни биламан. Шу заҳоти у ўзи қоралаган қаламда ёзган қоғозларини йиртиб ахлатга ташлайди. Бундай қарасам кун кеч бўлиб, қоронғи туша бошлабди. Қўлимда соатим йўқ эди, соат неча бўлганини билмайман. Михаил кнопкани босиб одам чақиради. Тўйнуқ очилади ва у менинг аризамни узатиб юборади. «Мана бу иш тўғри бўлди»,— дейди кейин жилмайиб. Эртасига эса яна сўроққа чақиринди. Сўроққа энди тўрт киши баравар келишди. Московцева, Титов, Рац ва Каракозовлар сўроқ қилишди.

Терговчи (Исканцев): Бу вақтда уларнинг қўлида сизнинг аризангиз бормиди?

Усмонхўжаев: Ҳа, аризани олишган экан.— Мана, сиздан ариза тушди дейишди.— Ҳа, шундай ариза бор дедим.

Терговчи: Сиз айбингизга дарҳол иқроор бўла бошладингизми ёки дастлаб айбни рад этдингизми?

Усмонхўжаев: Йўқ, мен рад этмадим. Ахир уларнинг қўлида мен айбимга иқроор бўлган ариза бор эди. Московцева дарҳол машинкага ўтириб протокол ёза бошлади. «Сиз ҳозир шошилмасдан, бир чеккадан гапириб беринг, қачон, қаерда, кимдан неча пул олгансиз?» — дейдилар. Ана энди менинг бошим қотишини кўрсангиз, ўйлаб-ўйлаб ҳар бирига тахминий рақамларни тақсимлаб чиқа бошладим. «Худойбердиевдан бўлиб-бўлиб фалон сўм олганман», — дедим. Шуни ҳам эпломлабман. Ҳисобда янглишиб кетибман, рақамлар кўшиб чиқилганда мен айтган 250 минг ўрнига 260 минг сўм чиқди. Мана, мен қай аҳволда қолган эдим. «Худойбердиевдан 20 минг, Айтмуродовдан 15 минг, Мусахоновдан 40 минг, Орловдан 25 минг, Худойбергановдан 8—10 минг олганман», — деб ёздирдим.

Терговчи: Ўша ерда сизга ҳеч ким дўқ-пўписа қилмади-ми? Мен худди ўша кунни назарда тутяпман.

Усмонхўжаев: 21 октябрь куни бошқа кунлардагига ўхшаш дўқ-пўписалар бўлмади. Асосий вақтимиз вазиятни аниқлашга кетди.

Терговчи: Сиз тергов изолятори камерасига қайтиб келганингиздан кейин Михаил ва Салмоновлар томонидан ҳеч қандай илтимослар бўлмадими? Масалан, улар сиздан ниманидир яна ошириброқ кўрсатишни сўрашдими ёки йўқми?

Усмонхўжаев: 21 октябрда улар кўпроқ иккаласи ўзаро гаплашдилар. Маълум бўлишича, у ерда менга қадар Чимкент вилояти партия комитетининг собиқ биринчи котиби ётган экан. Улар ўша киши тўғрисида гаплашишди, у Кунаев ва бошқаларга қарши гувоҳлик берган экан. Могильниченкога ҳам пора берганини бўйнига олибди. Бошқа шунга ўхшаган масалаларни ҳам муҳокама қилишди. Лекин менинг ўзим 20 октябрдан 21 октябрга ўтар кечаси туни билан деярли ухламай чиқдим. 21-чида ўзимни жуда ёмон ҳис қилдим. Эртасига, 22 октябрда ҳам аҳволим ёмон бўлди.

Терговчи: Сиз 21 октябрда ўзингиз билан қайси терговчи ишлаши кераклигини сўраб Бош прокурор номига нима сабабдан ариза ёздингиз?

Усмонхўжаев: 21 октябрдаги аризани бошидан охиригача Михаил айтиб туриб ёздирган. У мен билан ким ишлаётганини сўради, мен Титов, Рац деб жавоб бердим. У: «Сенга уларнинг нима кераги бор? Сен билан раҳбарнинг ўзи иш олиб бориши керак», — деди. Мен унга «Нима терговчини мен танлар эканманми?» — дедим. «Сен ахир Марказий Комитетнинг биринчи котиби бўлгансан, — деди, — кел, ариза ёзиб кўрамиз». Мен унга: «Шу Гдлян билан учрашишга сира тобим йўқ» — дейман. «Агар ишингни Гдлян шахсан кўриб чиқмаса, сен кўп нарса йўқотасан», — дейди. Мен эса тобора ўзимдан ўзим норози бўла бораман, чунки, қанча ёлғон-яшиқни тукиб ташладим, қанча ноҳақ гапларни айтдим.

Терговчи: Бу гапни сиз қачон, кимга айтдингиз?

Усмонхўжаев: Бу гап камерада бўлган эди. «Бу масалани ҳам Гдлян ҳал қилиб бериши мумкин, — деди Михаил. — Сен унга мурожаат қилишинг, мен хато қилдим деб айтишинг мумкин. Бу масалани ундан бошқа ҳеч ким ҳал қилиб бера олмайди, чунки у гуруҳнинг раҳбари... Сен эса Марказий Комитетнинг биринчи котиби бўлгансан». Мен: «Уни бир мартагина кўрганман холос». — дедим. У мени аврайвериб-аврайвериб ахийри кўндирди. Аризани бошидан охиригача ўз қўли билан ёзиб чиқди. Кейин эса мен унинг ёзганларини ўз қўлим билан кўчириб олдим. Шундан кейин у ўзи ёзган қоғозни майда-майда қилиб йиртди-да, ташлаб юборди.

Терговчи: Сиз мазкур аризада таъкидлашингиз-ча: «Мен ўзим мутлақо ишонадиган ходимларгина менинг ишимни олиб боришини сўрайман. Мен фақат Каракозов, Гдлян, Ивановлар билан самимий гаплашишим мумкин», — деб ёзасиз. Бироқ, иккинчи томондан, Каракозов мени ёлғон гапиришга мажбур қилди, шу жумладан менга дўқ қилиб, мени кўрқитди, дейсиз, у ҳолда нима учун бу аризада унга ишонаман деб ёзгансиз?

Усмонхўжаев: Мен унда ҳали билмаган эдим. Мана шундай бировнинг таъсири остида ариза ёзилиб қолганда. Шундай қилиш лозим деб ўйлаганман.

Терговчи: Худди шу ерда яна «Бошқа ходимларга ҳеч қандай жиддий маълумотлар бермайман!» — деб ёзгансиз.

Усмонхўжаев: Мен Михаилга: «Нима учун бундай дейиш керак», — десам, у «шундай қилинса, ёзганларинг яна ҳам ишончлироқ бўлади», — деди. Кейин унинг гапига кириб, шундай ариза жўнатдим.

Терговчи: Шундан кейин сизни ким сўроққа чақирди? Аризангиз 23 октябрда ёзилганмиди? Ёки 23 октябрда ариза жўнатилганидан кейин сизни сўроққа чақиришганмиди?

Усмонхўжаев: Ҳа, албатта. Бу ариза сўроқ вақтида ёзилган эди. Бу аризани менга айтиб туриб ёздиришган эди.

Терговчи: Сизга ким буни айтиб туриб ёздирган?

Усмонхўжаев: Гдлян.

Терговчи: Хўш, у қандай вазиятда сизга айтиб ёздирган?

Усмонхўжаев: Бизнинг аризамиз жўнатиб бўлинган эди. Бу 23 октябрь, якшанба куни эди. Ўшанда мени тўсатдан чақириб қолишди. Менимча ҳовлига, очиқ ҳавога чиққан эдим, ҳозир аниқ эсимда йўқ. Хонага кирсам... Гдлян билан Московцева ўтиришибди.

Терговчи: Хўш, ўшанда ўртангизда қандай суҳбат бўлиб ўтди?

Усмонхўжаев: Гап дарҳол руҳий ҳужумдан бошланди. Мана, мен кириб келдим. У типпа-тик турибди. «Мен, — дейди у, — сиз билан бўладиган мана шу учрашувни тўрт йил кутдим. Ҳа, сиз билан шу ерда турмада учрашмоқчи эдим. Хўш, ўша пайтда — мен сизнинг кабинетингизга кирган вақтимда, — дейди у, — шу ҳақда ўйлаган эдим. Бу одам турмада ўзини қандай тутаркин, деган гаплар хаёлимдан ўтган эди. Шундан кейин мен ўзимни қандай тутишим кераклиги тўғрисида насиҳатлар бошланиб кетди.

Терговчи: У бир ўзимиди?

Усмонхўжаев: Йўқ, Московцева билан бирга эди. Улар иккаласи бир одам деса ҳам бўлади. «Сизлар республикани жар ёқасига келтириб қўйибсизлар. Миллионларни, миллиардларни талон-торож қилдингизлар» — дейишди. Уларнинг гапича гўё мен кимларгадир нотўғри ахборот берибман. Аслида, кейинги тўрт йил давомида пора ҳисобига яшаган эмишман. Москвадаги ҳомийларим мени қўллаб-қувватлаб турган эмиш. «Москвадаги ҳомийларингизнинг ўзлари ҳам порахўрлар» — дейди Гдлян. Мен унга: «Бундай деманг, буларнинг бари бўлмағур гаплар», — дедим. «Биз ҳаммасини биламиз, — дейди у, — ҳаммасини ипидан-игнасигача биламиз. Сизнинг ҳар бир қадамингизни кузатиб юрганмиз. Мана, масалан, Московцева уч йил биринчи котиб лавозимини эгаллаб турган вақтингизда сиз билан шуғулланган. Сизнинг келиб чиқишингизни, авлоди-аждодларингиз ким эканини — ҳамма-ҳаммасини биламиз. Биз ҳатто ўзингизга тегишли бўлган бойликларни қаёққа олиб бориб, яшириб қўйганингизни ҳам биламиз. Масалан, охирги сафарингизда... Москвадан нима олиб кетгансиз, шуни ҳам биламиз. Ҳар бир босган қадамингизни биламиз. Қаерга кирганингиз, кимлар билан учрашганингиз ҳам бизга яхши маълум». Мен унга: «Мен қариндошларимникида бўлганман», — дедим. «Булар-

нинг ҳаммасини биламиз. Сиз бизнинг қўлимизга тушган охирги жиноятчи ҳам эмассиз. Ҳатто энг ашаддий жиноятчи ҳам бизнинг қўлимизга тушганида: «Начальник, бу гал сен ютинг, мен айбимни бўйнимга оламан»,— дейди. Мана, ҳозир Сиз ҳам худди ана шундай ҳолатдасиз. Бу ерда бошқа йўл йўқ» — деди Гдлян. Мен унга: «Мен нима керак бўлса ҳаммасини ёзиб бердим»,— дедим. «Булар денгиздан томчи, холос. Сенинг хотининг — ашаддий порахўр. Биз уни исталган куни, исталган соатда қамоққа олишимиз мумкин...» Мен унга: «У қандай қилиб порахўр бўлиши мумкин»,— дейман. «У кадрлар билан шуғулланган дейди,— сизда эса кадрлар пулсиз ишга тайинланмайди. Мана энди икки йўлдан бирини танланг дейди. Ё гапириб берасиз, ё худди Каримовдай отишга ҳукм қилинасиз. Сизга ҳеч ким ёрдам бермайди. Каримовга биз ёрдам бердик, чунки у бизга кўп нарсаларни гапириб берди. Юқоридаги кишиларга тааллуқли жуда кўп гапни бизга айтиб берди. Сизга эса ҳеч ким ёрдам бермайди... Кейин у асабийлашиб сенсирашга ўтиб кетади: «Сен асфаласофилинга кетасан. Тўплаган 5—7 миллионинг муаллақ осилиб қолаверади, яна такрор айтаманки, сенга ҳеч ким — на сиёсий бюро, на бошқаси ёрдам бера олади. Бу ерда масалани фақат тергов ҳал қилади. Агар муомалага кўнмасанг, тергов йўлидан бир қарич четга чиқадиган бўлсанг, ҳалок бўласан. Ҳозир мен истасам бўйнингга 5 миллион ёзаман, истасам 7 миллион ёзаман. Истасам бу ишни бутун ер юзига дўмбира қилиб чаламан»,— дейди. Мен унга: «Сиз бу ишни газеталарда, ўз нутқларингизда жуда муболаға қилиб юбордингиз»,— дейман. «Бу ёзганларим ҳаммаси тўғри дейди,— башарти сен ўзингни одамдай тутиб, бизга рост гапирмасанг қилган гуноҳларингни бўйнингга олмасанг, у ҳолда 50 кишини — сенинг бутун авлод-аждодингни йўқ қилиб ташлаймиз. Мен ҳозир шундай катта кучга эгаманки, 200 нафар терговчи оғзимга қараб турибди. Битта тугмачани боссам, масаланг ҳал бўлади. Шунинг учун тезроқ бир қарорга кел». Мен унга: «Мана, мен ариза ёзиб бердим»,— дейман. «Э, булар ҳаммаси ҳали ҳеч нарса эмас. Мана, масалан, Марказий Комитетга сени бирор киши чақирганми?» Мен унга: «Мен партия контроли Комитетида бўлганман»,— дедим. «Хўш, у ерга нима деб ёзишибди?» — Мен унга: «Гўё мен 2 миллион сўм олганимни ёзишибди»,— дейман. «Бу,— дейди у,— сен олган пулларнинг учдан бири, холос. Ҳозир Ўзбекистонга яна 100 кишини жўнатаман. Улар менга яна бир неча миллион топиб келишади. Шунинг учун сен бизнинг ҳужжатларимизга қараб иш тутгин». Хуллас, Гдлян мана шу икки миллион сўмни менинг бўйнимга

күймоқчи бўлди. Пора олиш тўғрисида гапирди-ю, лекин пора бериш тўғрисида гапирмади. Чурбановга, Соломенцовга қанча пора берганим хусусида ҳеч нима демади. Мен унга: «Юрагим безовта қиляпти, бироз дам олишга имкон беринглар,» — дедим. Бир кун бурун мени Титов чақирган эди. Менинг ахволимни кўриб. «Нима, мазангиз қочдимми?» — деб сўради. Мен унга: «Бироз мазам йўк, озгина дам олиб ўзимга келиб олай», — деб ижозат сўрадим. «Йўк — дейди Гдлян, — сен муғомбирлик қиляпсан. Мен сени бу ерга олиб келиш учун 3 йил тер тўкканман».

Мана шунақа даҳшатли гапларни гапириб, юракка ваҳима солади. Нуқул шовқин-сурон кўтариб кўнгилни хун қилади. «Мана, масалан, тўртинчи қаватда бир аппарат бор, — дейди у, — биз шу аппарат орқали ҳатто сен хонада нима қилаётганингни ҳам кўриб турамиз. Башарти, гуноҳларингни бўйнингга олмасанг, ҳозиргидай гапирмай тураверсанг, хотинингни қамоққа оламан, — деб дўқ қилди.

Терговчи: Сиз Гдляннинг росмана кучи ва имкониятлари борлигини ёки аксинча, у қуруқ дўқ-пўписа қилаётганлигини қандай ҳис қилдингиз?

Усмонхўжаев: У шундай шовқин-сурон кўтариб қатъият билан гапирардики, унда росмана куч бор деб ишониб қоларди, одам. Биласизми, у ҳамма гапни айлантириб шунга олиб келдики, мен ниҳоят чиндан ҳам булар эртага бориб хотинимни қамоққа оладилар, деб ўйлай бошладим. «Сен ўзинг Қолимага борасан», — деди у. Шундай қилиб, тобора кўпроқ қийнаб руҳий азоб беради. Мен: «Соғлигим ёмон, қўйиб юборинг», — дейман. «Йўк, — дейди у, — баҳонанг кетмайди, қани ёз». Мен унга: «Нимани ёзай», — дейман. «Ёзавер, — дейди у, — шу ерда ўтирган кишилардан истаган биттасини ёзавер». Мен унга: «Мана мен етти кишини ёзиб бердим», — дейман. «Бу ҳали ҳеч нима эмас, 5—7 миллионга етса — бу бошқа гап. Сенинг даражанг 60—70 киши. Шунча одам сенга пора беради. Сен пора берадиган юқоридаги кишилар сони эса 30—40 киши бўлиши керак. Обкомнинг биринчи котиблари учун одатда 40—50 киши белгиланади. Агар мана шу айтганларим бўлмаса, у ҳолда сенга нормани икки ҳисса ошириб кўямиз, яна ҳам кўпроқ таъмагир бўласан», — дейди.

Терговчи: Сиз шундан кейин ҳам Гдляннинг фикрларига кўшилишга, рози бўлдингизми?

Усмонхўжаев: Нима қилиш керак? Бошқа илож йўк, мен озгина бўлса ҳам дам олишни истар эдим, «Кел, ёз» — дейди. Мен: «Нимани ёзай», — дейман. «Ёзавер, — дейди. — Қамоқда ўтирганлардан қайси бирини ёзсанг ҳам хато қил-

майсан». Ниҳоят, мен кимнидир ёзган эдим-ку, шу қамоқда ўтирганлардан биттаси эди. Ҳозир кимни ёзишни билмайман» — дедим. «Хўш, масалан, — дейди у, — нима учун Каримовни ёзиб бермайсан?» — Мен унга: «Қанақа Каримовни?» дейман. У: «Бухороники» — дейди. «Мен ундан ҳеч нима олган эмасман», — дейман. «Сен ундан 70 минг сўм пул олгансан. У бу гапни судда ҳам тасдиқлаган. Бу гап ҳукмда ҳам бор», — дейди. «Мен бу ҳақда ҳеч нима билмайман», — дедим. «Теребиллов — сенинг дўстинг, сенга наҳотки бу ҳақда ҳеч нима демаган бўлса. У суд жараёни қандай бораётганини бизга ҳар куни айтиб турган эди», дейди. Мен: «Суд жараёни қандай бораётгани тўғрисида мен ҳеч нарса билмаганман», — дейман.

Терговчи: Бошқа шахслар билан шундай бўлганмиди?

Усмонхўжаев: «Хўш, кейин собиқ Қашқадарё биринчи котиби — Ғойипов», — деб гапга оғиз жуфтлашим билан у «Ғойиповнинг ўғли сенга самолётда пора берган. Сен ундан самолётда 100 минг сўм олгансан», — дейди. «Мен олмаганман», — дейман. «Э, сен нималар деяпсан! Биз бутун экипажни, юзлаб гувоҳларни сўроқ қилдик. Нима, шарманда бўлмоқчимисан? Бу ёғи қизиқ иш бўладику. Яхшиси, рози бўлгин», — дейди. Мен: «Назаримда уни самолётда кўргандай бўлганман, лекин ҳеч қанақа дипломатни билмайман», — дейман. Шу тариқа 100 минг сўмни ҳам бўйнимга мажбуран қўйдилар. Мен ўтириб ўйлай бошладим. Бу одамдан қутилиш учун ўша 2 миллионни тўплаш керакка ўхшайди. Қутилишнинг бошқа йўли йўққа ўхшаб туюлди. «Яҳёев сенга пора берганми?» — дейди. «Йўқ», — дейман. «Мана, — дейди у, — ҳозир суд кетяпти. У сенинг номингни биринчи бўлиб тилга олди». Мен унга: «Яҳёевга қарши ўзим чора кўрганман. У қандай қилиб бундай дейиши мумкин?» — дейман. «Бунинг ҳеч қандай фарқи йўқ», — дейди у.

Терговчи: Шундай қилиб, бошқаларнинг номини ҳам Гдлян айтиб турдими? Ёки ўзингиз айтдингизми?

Усмонхўжаев: Мен ўтирган жойимда хаёлга чўмаман, нима қилишимни, нима дейишимни билмайман, шунда Гдлян менга қараб бундай дейди: «Кел, минтақалар бўйлаб хаёлан бир кезиб чиқамиз. Яна кимлар қолганини, кимлар ҳибсда ўтирганини, бир-бир ўйлаб кўр». Мен «Хўш, яна кимлар қолди экан», — деб хаёл сураман. Хаёлимга битта райком котиби келади. «Мана кўрдингми?» — дейди у — энди минтақалар бўйича юрамиз. Андижонда ишлагансан. Ана шу ишлаган вақтингда қанча пора олгансан?» — деб сўрайди. «Олмаганман», — дейман. «Ҳамма биринчи котиблар пора беришган, — дейди у. Ана ўшаларни ёз, мен айтган миқдорга етказ».

Мен яна ўйлаб хаёлга чўмаман. Биринчи котиблар бир-бир кўз ўнгимдан ўтади. Мен улар билан бирга ишлаганман. Энди биридан 1,5 минг, бошқасидан 2 минг, кимдандир 4 минг, яна бошқасидан 3 минг олганман, деб ёза бошладим. Андижонни хаёлан айланиб бўлдим. Яна нима қилиш мумкин? Ўзимча хомчўт қиламан. Яна бир таниш киши кўз олдимга келади. У ҳам райкомнинг биринчи котиби ёки бошқаларни ёзаман... Хўш, ким қолди? «Хўжалик раҳбарларидан-чи?» Мен бир колхоз раисини ёзиб бердим. «Республика фаоллари-чи?» Мен унга жавобан: «Республика фаоллари дейсизми... Мен улардан ҳеч пора олган эмасман, уларга ҳеч нима берган ҳам эмасман. Нима учун мен уларга тухмат қилишим керак. Кейин уларнинг ҳоли нима кечади? Ахир сиз эртага уларни чақиртириб келасиз, сўроқ қиласиз, тўғрими? дейман. «Йўқ,— дейди у,— ҳеч нима бўлмайди. Улар қандай ишда ишлаган бўлсалар, шундай ишлаб юраверадилар. Мен бунга ваъда бераман. Уларга ҳеч нима бўлмайди. Сен мана бу рўйхатни тўлдириб берсанг, бас. Республика миқёсидаги кишилардан икки кишини ёз».

Терговчи: Шундай қилиб, сиз ҳаммаси бўлиб неча кишини ёзиб бердингиз?

Усмонхўжаев: Икки бор уриниб, тахминан 50 нафарга яқин кишини ёздим. Бу 23 ва 25 октябрь кунлари орасида бўлган эди. Кейин қоронғу тушгач, Гдлян менга топшириқ берди. «Энди навбат аризага», — деди. Шу вақтгача ёзганларимиз хомаки ёзувлар эди. У бир неча бор менга яқинлашиб келди, кўлини столга уриб тақиллатди.

Терговчи: Лекин жисмоний жиҳатдан у сизга бирон-бир шикаст етказдими?

Усмонхўжаев: Йўқ, лекин бундан кўра менга жисмоний таъсир кўрсатгани яхши эди. Ўшанда мен ҳозиргидек аянчли аҳволга тушиб қолмаган бўлар эдим. У менинг оталик ҳис-туйғуларимни поймол қилиб, мени шу кўйга солди. Мен энди ҳаммаси тамом бўлди, деб ўйладим. Мен-ку ҳалок бўламан, лекин уларни сақлаб қолишим керак, деб ўйладим. У мени шундай чув туширди. «Каримовга тегишли қанча одамни қамоққа олганимизни билсанг керак-а?» — дейди,— сенга тегишли 50 кишини қамоққа оламиз.

Терговчи: У шу ишни ҳақиқатан ҳам амалга ошириши мумкинлигига ишондингизми?

Усмонхўжаев: Ахир айтганини қилди-ку. Гарчи менинг ёрдамим билан бўлса ҳам бу ишни қилди. Анчагина кишини қамади.

Терговчи: Охир-оқибатда сизнинг қариндош-уруғларингиздан ҳаммаси бўлиб неча киши қамалди?

Усмонхўжаев: Тўққиз киши қамалди. Кўп кишиларни 2—3 кун қамаб, кейин қўйиб юборишган. Шу вақт ичида уларни сўроқ қилиб ҳамма ниятларига етиб олганлар. Баъзи бировлари тўққиз ойга яқин қамалиб ётишган. Хотиним, масалан, 5 ойдан кўп қамоқда ётди: ўғлим ҳам анча ётди... «Бу ерда ҳамма ишни мен ҳал қиламан,— дер эди Гдлян.— Бу ерда мен ва менинг гуруҳим ҳамма ишни ҳал қилади. Мен бу ерда хўжайинман, бир ўзим хўжайинман».

Терговчи: Сизга ўз қариндош-уруғларингизга қилинган мурожаатингизни видеоплёнкага ёздиришни ким маслаҳат берган?

Усмонхўжаев: Михаил. «Агар мурожаат қилсанг,— деган у,— ҳамма иш жойида бўлади».

Терговчи: Хўш, 4,5 миллион сўмни-чи? Бу рақамни биринчи бўлиб ким айтган?

Усмонхўжаев: Гдлян айтган. У ҳатто 5 миллион деган эди. Тушлик танаффус вақти эди. «Мана ҳозир тушлик овқат вақти бўлди, бориб бир ўйлаб кўр»,— деган. «Менда ҳеч қандай миллионлар йўқ», деганман. У эса: «Агар бугун шуни ҳал қилмасанг, эртага 6 миллион бўлади. Сен 5 миллион баҳолангансан. Раҳбарлик шунча баҳолаган» — деган. У айнан шу «раҳбарлик» деган сўзни ишлатган. Мен қанақа «раҳбарлик» ҳақида гап кетаётганини сўрамаганман. «Мен ҳеч нарса қила олмайман,— деган у — бугун 5 миллион тўғрисида ариза бўлмас экан, эртага бу рақам 6 миллион бўлади».

Терговчи: Айтинг-чи, қандай қилиб сиз Лигачев, Кузнецов, Бутурлин ва бошқаларнинг номини тилга олгансиз?

Усмонхўжаев: Бу шахсларни Гдлян тилга олган. У Лигачев номини 23 октябрдаёқ тилга олган эди. Аввалига мен унинг номини ёзмасликка роса ҳаракат қилдим.

Терговчи: 25 октябрда эса унинг номини ёзиб беришга рози бўлгансиз, тўғрими?

Усмонхўжаев: Яна мени сиқувга олиб мажбур қилишган. Лукьяновнинг номини ҳам айтган. Бу киши масаласида у жуда кўп зуғум қилган. У менга қараб: «Хўш, Олий Совет Президиуми Раисининг биринчи ўринбосари ким?»— деган. Мен: «Лукьянов» деб жавоб берганман». У: «Худди ана шу кишини ёз!»— деган. Мен: «Йўқ»,— деганман.

Терговчи: У сиздан Лигачев билан Лукьяновдан ташқари яна сиёсий бюро аъзоларидан ҳеч кимни тилга олишни талаб қилмаганми?

Усмонхўжаев: Йўқ, менга Лукьяновни ҳам ёз деган, мен ёзиб бермадим.

Терговчи: Сиз секретарга, президиум раисига тухмат қилишингизни, яъни биринчи шахсларни ҳам ёзинг деб талаб қилмаганми?

Усмонхўжаев: Йўқ, лекин шунга ишора қилинган, очикдан-очик гап бўлмаган.

Терговчи: Хўш, ишора қай хилда бўлган?

Усмонхўжаев: «Пастдан юқоригача ҳаммаси порахўрлар, хоҳлаганингни ёзиб беришинг мумкин». — деган. Лекин Анатолий Иванович Лукьяновни ёзиб беришимни талаб этиб зуғум қилишган.

Терговчи: Айтинг-чи, сизнинг деярли ҳар икки кунда биттадан ариза ёзишингизга нима сабаб бўлган? Буни қандай изоҳлайсиз?

Усмонхўжаев: Бундай аризалар ёзишни менга терговчилар айтишган, Иванов айтган, бошқалари ҳам айтишган. Мабодо мен бундай аризаларни ҳар икки кунда янгисини ёзиб турмасам, учинчи куни менинг барча қариндош-уруғларимни қамоққа олишларини айтишган. Мана шундан кейин мен кетма-кет ёзаверганман. Очикқа чиқишни истардим, ўзимга яқин кишилар аҳволи не кечаётганини билгим келарди. Менинг биринчи саволим ҳам: «Уйдагилар, қариндош-уруғлар тинчми?» деган гап бўларди. Қамоқда қандай бўлмасин, мана шу камерадан чиқиб кетсам деб ўйлайсан киши. Бир кун ўтади — чидайсан, иккинчи кун ўтади, учинчи куни эса чидаб бўлмайди. Фазабинг қайнаб тошади, ташвишинг ортади. Эҳтимол ҳозир уйдагиларни қамоққа олгани кетишгандир, деб ўйлай бошлайсан... Шундан кейин эса ёзишга мажбур бўласан. Кейин уйдагиларни, қариндош-уруғларнинг аҳволини билиш учун «чақиртиринглар» деб илтимос қиламан.

Терговчи: Хўш, терговчилар сизга нима деб жавоб беришар эди?

Усмонхўжаев: «Агар ҳозиргидек маҳкам туриб берсангиз, ўзингизга яхши дейишарди улар. — Ариза ёзинг, иқрорнома ёзинг, ҳамма ишлар жойида бўлади».

Терговчи: Шундан кейин сиз оилам энди тинч бўлади, деб хотиржам бўлармидингиз?

Усмонхўжаев: Ҳа, мана масалан Гдлян ҳар сафар Худойберганов тўғрисида гапириб берарди: «Мен бу киши билан учрашганимда кучоқлашиб, ўпишиб кўришаман, — дер эди у. — Бу киши 4,6 миллион тўғрисида кўрсатма ёзиб берди. Тезда уйга кетади». Шундан кейин мен ўзимча ўйлар эдим. «Бу ердан қутилиб чиқиш учун пора олган бўлишинг керак экан. Нега энди мен ҳам унга ўхшаб «миллионлаб» пора олишим мумкин бўлмасин?» — Худойберганов менинг назаримда қаҳрамондай эди. Иванов ҳам уни мақтар: «Мана

буни инсон деса бўлади. Шунча пулни топиб берди-я», — деб қўяр эди.

Албатта, Усмонхўжаевнинг сўроқ протоколидан иқтибос тарзида келтирилган юқоридаги парчалар бу иш ҳақида чуқур ўйлаб кўриш, мунозара қилиш ва баҳслашиш учун етарли ахборот бермайди. Лекин бу ерда энг муҳим ва асосий масала — Усмонхўжаев айтган гапларнинг қай даражада ростлигидадир. У ўзини-ўзи оқлайди ҳамда маълумот олиш учун, гувоҳлик олиш учун кишини қонунга хилоф равишда азоблаш усуллари қўлланиб келганлигини қоралайди. Шунинг учун у айтган барча гаплар ҳар томонлама таҳлил этилиб, пухта текшириб кўришни талаб қилар эди. Сўроққача ва ундан кейинги воқеалар, сўроқ қилинаётган киши шахси бошқа маълумотларга қўшиб таҳлил қилинишини тақозо этар эди.

Кимдадир шубҳа туғилиши мумкин. Кимдир «Булар бари порохўрлар, уларга ишониб бўлмайди. Агар Усмонхўжаев айбдор бўлмаганда ўзига ва ўзгаларга шунча айбни осонликча тўнкармиди?» — дейиши мумкин. Ҳа, албатта, шубҳаланиш мумкин, лекин шуни ҳам унутмаслик керакки, Усмонхўжаев қамоққа олингунига қадар унинг иродаси букиб қўйилган эди. Партия контроли комитетида уни СССР Прокуратураси ахбороти билан таништиришган эди. Ўша ахборотда унга ўзи ишлаган давр мобайнида сўроқ қилинган кишилар берган маълумотлар бўйича камида 2 миллион сўм «пора берилган» эди. Менинг бу ахборотдан хабарим бор. У 1988 йил апрелида Гдьяннинг маълумотлари бўйича ва унинг иштирокида ёзилган эди.

Усмонхўжаев ўзи ишдан кетишининг ҳақиқий сабабларини ҳам яхши билар эди. Булардан ташқари унинг кўз олдидан бўлиб ўтган бир қанча суд жараёнлари, хусусан, ўлим жазосига ҳукм қилинган Каримов, Музаффаровларни айблаш бўйича суд жараёнлари ўтади. Ҳеч қандай айби бўлмаган кишилар, бутун-бутун оилалар оммавий равишда қамоққа ташланаётгани унга маълум эди. Бундай кўргиликдан Усмонхўжаевнинг оиласи ҳам, хусусан, унинг хотини, болалари, синглиси ҳам қочиб қутила олмадилар. Бу ерда руҳий-маиший муҳитнинг кескин даражада ўзгариб қолганлигини ҳам ҳисобга олиш керак: яъни озодликда юрган, қаерга борса иззат-ҳурматга сазовор бўлиб, барча қулайликлардан баҳраманд бўлиб юрган одам бирдан авахтага ташлаб қўйилди. Яна бошқа бир гапни ҳам айтмоқчиман — оғир вазиятга тушиб қолганда ўзини ҳаммиша ҳам бир хил тутадиган кишилар бўлмайди.

Усмонхўжаевнинг шахсий сифатлари тўғрисида биз юқорида айтиб ўтган эдик. Ҳеч шубҳасиз, бу сифатлар

у берган маълумотларда ҳам ҳал қилувчи роль ўйнаган. У терговчиларнинг қийноқларига ва дўқ-пўписаларига дош бера олмади. Осетров ва Иззатов, Тожихонов ва Муҳаммадиевлар бундай қийноқларга чидадилар, лекин Усмонхўжаев уларга нисбатан ожизроқ экан, чидай олмади. У берган маълумотларида Иванов терговда ўзини яхши тутгани учун мақтаган Худойбергановнинг номини тилга олади. Ҳолбуки, Худойберганов тўғрисида Усмонхўжаевда оғир ва энг нохуш хотиралар қолган эди, чунки у рост билан ёлгонни аралаштириб юбориб, унга ва бошқа бир қанча айбсиз кишиларга туҳмат қилди. Р. Абдуллаева ҳам Худойбергановни яхши сўзлар билан эсламайди, чунки Худойбергановнинг сўзлари унинг тақдирини ҳал қилишда салбий роль ўйнаган эди. Худди шунга ўхшаш Усмонхўжаевнинг қилган туҳмат ва бўҳтонларидан Лигачев ва Соломенцев, Теребиллов ва Рекунковлар ҳам азият чекиб, ундан қаттиқ хафа бўлдилар.

Энди бу гапларнинг ҳаммасини бир чеккага қўйиб турайлик. Бизни ҳозирги терговда «Михаил» деган шахс ҳам кам даражада қизиқтирмаётган эди. Умуман, шунақа одам бўлганми — йўқми? Агар бўлган бўлса, у ким эди?

Усмонхўжаевнинг гапларига қараганда, «Михаил» камерада изолятор маъмуриятининг муайян топшириқларини бажарган, маъмуриятнинг ёрдамчиси бўлган. Оператив ходимлар, одатда, ўз ёрдамчиларининг кимлигини айтмайдилар ва умуман, уларни турли баҳоналар билан махфий тутишга ҳаракат қиладилар.

Лекин бизнинг сўровимизга изолятор бошлиғидан жавоб келди. Унда Усмонхўжаев кўпроқ сўроқ қилинган 1988 йил 19 октябридан 26 октябргача Михаил Анатольевич Т. у билан бир камерада бўлганлиги айтилган. Маълум сабабларга кўра мен бу ерда унинг фамилиясини айтмайман. У Москва шаҳридаги район судларидан бирида фирибгарлик ва порахўрлик қилгани учун 11 йил озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилган экан. Шундан кейин жавоб хатида: «... РСФСР Олий Совети Президиумининг авф этиш тўғрисидаги Фармонини бажариш ҳақидаги кўрсатма бўйича Михаил Т.-1988 йил 26 октябрда озод қилинган»,— деган сўзлар ёзилган эди. Демак, «Михаил» бор экан, у терговдан ўтган, суд нималигини бошидан кечирган киши экан. Мен бу ерда шунини айтмоқчиманки, ишни текшириш жараёнида биз маълум топшириқни бажариб бўлганидан кейин озодликка чиқариб юборилган бундай «ёрдамчи»лардан яна бир қанчасига дуч келдик. Кейинроқ, мавруди билан бундай мисолларни келтираман.

Камерада СССР Олий Суди томонидан 12 йилга кесилган Озарбайжон ССР Пахта тозалаш саноатининг собиқ министри Салмонов Ф. Р. Усмонхўжаев билан бирга бўлганлиги ҳам тасдиқланди.

Михаил сўроқ вақтида ўзини вазминлик билан ва эҳтиёткорлик билан тутди. Унинг ахборотлари жуда чекланган эди. У: «Мен иш қоидаларини етарли даражада яхши биламан ва хатога йўл қўймаганман»,— дейди.

«... Мен фақат Усмонхўжаев билан эмас, балки бошқа шахслар билан ҳам иш олиб борганман. Мен Усмонхўжаев билан жуда яхши алоқа ўрнатдим муносабатларимиз яхши бўлганлиги учун ҳам у мен билан очиқ-ойдин гаплашган. Биринчи кун биз у билан деярли ҳеч нарса тўғрисида гаплашмаганмиз, фақат танишганмиз, чунки уни камерага соат 22 ларга яқин олиб келишган. Ўша кун у кечаси билан деярли ухламаган, кўп чеккан. Эртасига уни сўроққа олиб чиқиб кетишди ва қарийб кун бўйи сўроқ қилишди. Камерага қайтиб келганидан кейин унинг ўзи мен билан гаплашишга уринди ва мен ҳам, албатта жон деб рози бўлдим... Мен унга маслаҳатлар бердим».

Мана шу озгина маълумотлардан ҳам биз учун кўп нарсалар аён бўлди. Шундан кейин биз билан анча очиқ гаплашган яна бошқа «ёрдамчи»ларни ҳам сўроқ қилдик. Шулардан бири Игорь Матвеевич қуйидагиларни ҳикоя қилиб берди: «Аввалига мен Т. Х. Гдлян, Н. В. Иванов ва А. Б. Ревека томонидан терговнинг ниҳоятда қаттиқ олиб борилаётганини асосланган ва шундай қилиниши зарур бўлган иш деб ҳисоблаганман. Акс ҳолда Ўзбекистондаги юқори мансабни эгаллаб келган жиноятчилар ҳеч қачон ўз айбларини бўйинларига олмайдилар ва табиий равишда қонунсиз йўллар билан тўплаган бойликларидан ажралиб қолишни истамайдилар, деб ўйлаганман. Бирок, бора-бора мен шу нарсага ишонч ҳосил қилдимки, юқорида номлари тилга олинган терговчилар томонидан руҳий таъсир ўтказиш ва зўравонлик натижасида айбланувчилар ҳатто аслида бўлмаган ишларни ҳам бўлган деб тан олар ва терговчиларга керак бўлган маълумотларни беришар экан. Аслида бу сохталаштирилган маълумотлар бўларди».

Шундан кейин терговчиларнинг камерада ишлайдиган «ёрдамчиси» ўз сўзини давом эттириб бундай деди: «Хўш, тергов изолятори ишида вужудга келган бундай аҳволнинг иллати қаерда деб ўйлайсиз?! Шахсан мен бунинг иллати энг аввало Гдлян тергов гуруҳининг иш фаолияти усулларида деб ўйлайман. Ўзбекистондаги ҳар бир юқори лавозимда ишлаб келган шахсга кўпинча кўр-кўрона ва ҳеч қандай асос

бўлмагани ҳолда «миллионер» деган тамға босилаверади. Терговдаги ҳар бир кишининг бўйнига ҳеч қандай далил-исботларсиз ақл бовар қилмас суммалар қўйилиб, уларни терговга қайтариш талаб қилинарди. Бу ишлар ахлоқсизлик билан амалга ошириларди. Мамлакат раҳбарларига, СССР Прокуратурасига ва матбуотга шов-шувга тўла ҳисоботлар тақдим қилинар, гўё «қонунсиз йўллар билан тўпланган бойликлар тўғрисидаги» рақамлар қалаштириб ташланарди. Тергов пайтида тергов қилинаётган кишининг ҳаётига ва унинг оиласи тинчлигига тўғридан-тўғри хавф солиш, инсон руҳига таъсир кўрсатишнинг рухсат этилмаган усуллари қўлланиларди».

Бундай ёрдамчиларнинг берган маълумотлари биз учун фоят катта қимматга эга эди, чунки улар тергов қилинган кишиларнинг сўроқдан кейинги ҳолатини кўра олган ягона гувоҳлар эдилар. Булар сўроқ қилинган кишиларнинг хулқ-атворини, уларнинг изтироб чекишларини, тавба-тазарруларини, иродаси бўшашган дақиқаларни ва улар қаҳр-ғазабга тўлган онларни кузатган кишилар. Улар тегишли топшириқлар олишар, лекин кўпинча топшириқни бажариш ўрнига мен юқорида айтиб ўтган гапларни олиб келишарди. Биз сўроқ қилган кишиларнинг ҳаммаси ҳам, албатта ўз иш усуллари тўғрисида очиқ гапириб бермадилар, ўзлари ўтказган зулм ва тазйиқлар ҳақида гапирмадилар, лекин баъзан улар орасида бор гапни очиқ-ойдин берадиганлари ҳам чиқиб қолар эди.

Масалан, Феликс деган бир киши топшириқ олган вақтида ўзини огоҳлантириб қўйганликларини, Ўзбекистондан келган «катталар» билан ишлаганда ниҳоятда эҳтиёткор бўлишни ва уларга ҳеч қачон қўл кўтармаслик, муштни ишлатмасликни тайинлаб қўйганларини сўзлаб берди. У маъмуриятга узоқ вақтлардан бери ёрдам бериб келаётганлигини изоҳлаб, камерада камдан-кам ҳолларда маҳбусларни урганлигини, у урган кишилар бармоқ билан санарли даражада оз эканлигини айтди. «Кейинги вақтларда маҳбусларни урмайдиган бўлдим,— дейди у.— Нега десангиз, менинг ҳаётий тажрибам бу ишларни жисмоний куч ишлатмасдан бажариш учун ҳам етарли бўлиб қолган эди».

Мана, кўрдингизми, қандай ошкора гапиришади.

Бундай «ёрдамчилар» масаласига биз ҳали яна қайтамыз. Улар берган маълумотлар биз учун жуда қимматли аҳамият касб этиб, терговнинг рухсат этилмаган усуллар билан олиб борилганлиги, ҳибсга олинган кишилар ҳақорат қилиниб, уларга азоб берилганлиги, кўплаб ҳалол кишиларга тухмат ва бўҳтонлар қилингани тўғрисидаги фикрларимизни яна бир марта тасдиқлади.

Республика партия ташкилоти Марказий Комитетининг биринчи котиби бўлган одам нима сабабдан республика прокурори Бутурлинга пора берганлиги сира ақлга сиғмайдиган иш эмасми? Рекунковга пора берилгани-чи? Усмонхўжаевнинг дастлабки берган маълумотлари бўйича, у дастлабки 30 минг сўм пулни Рекунковга Болтиқ бўйидаги санаторияда тасодифан учрашиб қолган вақтларида берган эмиш. Рекунков велосипедда сайр этиб юрган экан, Усмонхўжаев эса йўлка бўйлаб пиёда айланиб юрган экан. Учрашиб қолган вақтларида иккаласи ҳам тўхташибди, бир оз гаплашиб туришганидан кейин Усмонхўжаев унга 30 минг сўм берган эмиш. Албатта, бу сира ақлга сиғмайдиган бемаъни гап. Гўё Усмонхўжаев ҳар сафар ҳовлига сайр қилгани чиққанида нимага ишлатишни билмай ўзи билан 30—50 минг сўмдаб пул олиб чиқар эмиш.

Бу ерда гап шундаки, обдон қийнаб, тинкаси қуритилган маҳбус сўроқлар азоби жонидан ўтиб кетгач, бир оз ростга ўхшатиб ёлғонлар тўқий бошлаган. Бунинг устига терговчилар ўзларини қизиқтирган одам билан у қаерда учрашганлигини, қачон учрашганлигини аниқ айтишни талаб қилаверганлар. Шундан кейин маҳбус жойни, тахминий вақтни ўйлаб топган. Рекунковга «пора бериш» ҳам шундай бўлган, Лигачев билан ҳам ва бошқа жуда кўп кишилар билан ҳам шундай йўл тутилган.

Лигачев ва бошқаларнинг иши юзасидан якуний хулоса чиқариш учун биз яна бир исбот-далиллар манбаига, яъни тергов гуруҳида иш олиб борган терговчилар берган маълумотларга мурожаат қилишимиз керак. Албатта, биз уларнинг ҳаммаси мутлақо рост гапиришига, айниқса, Гдлянга яқин бўлган кишилар бизга ҳамма гапни рўй-рост айтадилар, деб ишонган эмасмиз. Биз ҳалол ва заҳматкаш ходимларнинг, жуда кўп иш қилса-да, панада қолган виждонли терговчиларнинг мададидан умидвор эдик. Биз чиндан ҳам ҳалоллик билан маълумот тўплаган ва далилларга тўғри баҳо берган терговчиларнинг ёрдамига ишонган эдик.

Шуни ҳам айтиб қўйиш керакки, бундай ҳалол терговчиларни гуруҳда «қуллар» дея камситишар эди. Улар гуруҳда қилинаётган айёрликлар ва сохтакорликларни ҳар доим ҳам билавермас эдилар. Лекин улар ўз иш участкаларини, у ерда нималар бўлаётганини яхши билишар эди. Деярли ҳар куни гдлянча иш усулига қарши норозилик билдиришар, қонунсизлик бўлаётганлиги тўғрисида раҳбарларнинг юзига айтишарди, Каракозов ва ундан юқорироқдаги раҳбарларга маълум қилишарди, лекин ҳамма уринишлари худди қумга синган сувдек изсиз кетарди. Ўжарлик қилганларни эса

гуруҳдан, баъзан эса прокуратурадан бутунлай ҳайдаб юборишарди.

Юрий Михайлович Писаревский гуруҳда узоқ ишлаган жуда катта ҳаётӣй ва терговчилик таҷрибасига эга бўлган ва ҳаётда кўл воқеа-ҳодисаларга дуч келган киши. Ҳатто шундай инсон ҳам Ўзбекистонда Гдлян қилган ишларни кўриб ҳайратдан ёқа ушлади. Одамлардан пул ва бойликларни тортиб олишдаги ўзбошимчаликлар, терговчиларнинг интизомсизлиги ва масъулиятсизлиги, одамларга шафқатсизлик билан муносабатда бўлишаётгани унинг ғазабини келтирди. У бундай адолатсизликнинг мисоли сифатида Ғойипов Одилбекни ушлаб келиш ва қамаб қўйиш воқеасини келтиради. Ғойиповнинг иш маълумотларига мутлақо алоқаси йўқ эди. У ўзига қўйилган айбларни рад этади, ўзини ҳимоя қилиш учун далиллар келтиради, лекин ҳеч ким унинг гапларига ишонмайди. Исбот-далиллар йўқлигига қарамасдан уни бир неча ой мобайнида қамоқда сақлайдилар. Азоблаб, қийноқларга солиб сўроқ қиладилар. Хуллас, Ғойиповнинг жонини ҳалқумига келтирадилар. У йиғлаб ёлборади, саломатлиги ёмонлашиб қолганлигидан шикоят қилади. Зеро, унинг ошқозонида яраси бор эди. Бу етмаганидек, суяклари қақшаб оғрийдиган бўлиб қолди. Шунга қарамай, Гдлян уни зудлик билан озод қилиш ва стационарда даволашга ўтказиш тўғрисидаги барча таклифларни рад қилди.

Ю. Писаревский бу воқеаларни хотирлаб шундай дейди: «Менинг қўлимда мавжуд бўлган «далиллар», шахсан ўзимнинг фикримча, Ғойипов Одилбекнинг пора олганлигини исбот қила олмас эди. Мен бу тўғрида Гдлянга айтдим ва унинг касаллиги, саломатлиги ёмонлашиб бораётганлиги муносабати билан уни қўйиб юборишни талаб қилдим. Мен Гдлянга ҳар куни бир хил давом этадиган бундай сўроқларни ҳар ким ҳам, ҳатто катта ёшли соғлом кишилар ҳам кўтара олмаслигини айтдим. Бу сўроқлардан киши ё ақлдан озиши, ё ўз жонига қасд қилиши мумкин, — дедим. Ғойипов эса фақат йиғлар, Гдлян хузурига сўроққа бора олмаслигини айтар эди».

Бу айтилган гапларга ҳеч қандай изоҳнинг ҳожати йўқ: Ғойиповни уч йилдан ортиқ қамоқда сақлайдилар, кейин эса суд уни тўла оқлаб қамоқдан чиқариб юборади.

Терговчи В. Млинарский бизнинг сўроқ вақтида одамларга зўрлик қилиш, куч ишлатиш усуллари қўлланилганми? — деган саволимизга шахсан ўзи бундай зўравонликни кўрмаганлигини айтди. Лекин: «... баъзан кабинетдан чиқиб ЎзССР ДХК биносига кириб кетаётганимда учинчи қаватда Гдлян билан Ивановнинг кабинетларида бор овоз билан

... эшигданман, лекин ўша вақтларда шундан бақириқ-чақириқларга унчалик аҳамият берган эмасман. Аслида, улар сўроқ қилинаётган кишиларга бақираётганлиги шундоқ ҳам билиниб турарди», — дейди.

Бу ерда бир нарсани тушунтириб ўтиш керак. Келишувга биноан ЎзССР ДХК биноси учинчи қаватининг ўнг қаноти, шунингдек, биринчи қават тўлалигича Гдлян терговчилари ихтиёрига бериб қўйилган эди.

Аммо, Млинарский ҳам, ҳойнаҳой бизга ҳамма гапни очгани йўқ, унинг сўзларини тергов участкаларидан бирининг раҳбари бўлиб ишлаган терговчи Бош тўлдирди. У 1984 йилда Млинарскийни Бухорога юборади, зеро, Гдлян гуруҳининг қонунсизлик ҳаракатлари айни мана шу ерда — Бухорода туғилади ва кучга кира бошлайди. Бухородек шариф замин «Совет криминалистикасидаги янгича усуллар», аниқроғи эса уни шарманда қилган усуллар учун дастлабки синов майдони бўлган эди.

Млинарский у ерда унчалик кўп бўлмади ва тез орада Тошкентга қайтиб келади. Бош унга танбеҳ бериб, нима сабабдан топшириқни бажармай қайтиб келганлигини сўраган вақтда, у Гдлян ва унинг гуруҳи олиб бораётган тергов усулларини таърифлаб бундай деди: «Шеф, мен авахтага тушишни хоҳламайман, бизнинг Украинада бундай ишлар учун қамайдилар». — Орадан сал вақт ўтмай Млинарскийни Ўзбекистондан ўз юртига қайтариб юборадилар.

Собиқ терговчи, кейинчалик СССР Прокуратураси тергов ходимлари малакасини ошириш институтининг ўқитувчиси бўлиб ишлаган Б. Северцев ҳам Гдляннинг хатти-ҳаракатларини ўзига хос тарзда баҳолайди. У бундай деган: «1986 йил 13 январда Гдлян мен билан биргаликда И. Сатторовни сўроқ қилгани келган. Уни жуда кўпол ҳақорат қилган. Хотинингни, болаларингни, қариндош-уруғларингни жиноий жавобгарликка тортамиз деб уни кўрқитиб, унинг бир қатор мансабдор шахслар устидан маълумот беришига эришган». Б. Северцев Гдляннинг бундай хатти-ҳаракатларини РСФСР Жиноят кодексининг 179-моддаси билан жазоланишга лойиқ жиноятдир, деб атайди. Гдлян Москва шаҳридаги тергов изоляторида ҳам И. Сатторовни маълумот беришга мажбур қилиб, унга тазйиқ ўтказган.

Терговчилар учун зарур бўлган кўрсатувларни ёздириб олишнинг бундай найранг билан амалга оширилган усуллари ни ишончли далиллар билан очиб берган терговчиларнинг кўрсатувларидан яна кўплаб келтириш мумкин. Лекин ҳозирча шу мисолларнинг ўзи ҳам етарли бўлса керак, деб

ўйлайман. Бу масалага биз бошқа жабҳалар муносабати билан яна қайтамыз.

Бизга шу нарса аён бўлдики, келтириб ўтилган жиноят ишининг ҳужжатлари ва бошқа маълумотларни ҳисобга олиб ҳулоса чиқарадиган бўлсак, Усмонхўжаев қатъий тазйиқлар остида кўрсатув беришга мажбур қилинган. У Гдлян билан Иванов тасавурида қурилган пиллапояннинг юқори қисми бўлса ҳам, лекин унинг чўққиси эмас эди. Мазкур пиллапояннинг энг сўнгги тоши — унинг чўққиси Лигачевнинг айбланиши бўлиши керак эди. Бироқ, бунинг иложи бўлмаган ва ҳеч қандай заминга эга бўлмаганлиги, нуқул тўқиб чиқарилган кўпол хаёлпарастликдан иборат бўлиб қолаверганлигидан бу мўлжалнинг амалга оширилиши мумкин эмас эди.

1989 йилнинг 4 сентябрида СССР Бош Прокурорининг ёрдамчиси В. С. Галкин Гдлян билан Ивановнинг шов-шувга сабаб бўлган сафсатабозлигига чек қўйди. У Е. К. Лигачевга нисбатан кўзғатилган ишни унда жиноят аломатлари бўлмаганлиги учун тўхтатиш тўғрисида қарор чиқаради.

Съезд комиссияси ҳам барча материалларни ўрганиб чиқади. Комиссия томонидан тайёрлаган ҳисоботда шундай деб ёзилади: «Маълумки, Сиёсий Бюро аъзоси Е. К. Лигачевга қўйилган айбларга жамоатчиликнинг алоҳида эътибори қаратилган эди. Тез орада шу нарса аён бўлдики, бу айбнома Ўзбекистон КП МК собиқ биринчи котиби И. Б. Усмонхўжаев Гдлян билан терговчи Московцеваларга 1988 йил 23 октябрдаги сўроқ вақтида берган баёнотига ҳамда унинг 25 октябрда Московцева ва СССР Бош прокурори номига ёзган аризасида такрорланган фикрларга асосланган экан. Ушбу баёнотда таъкидланишича, Усмонхўжаев Сиёсий Бюро аъзоси Е. К. Лигачевга икки марта ҳар бири 30 минг сўмдан — ҳаммаси бўлиб 60 минг сўм «пора берган». Усмонхўжаев ушбу фактни тасдиқлайдиган ҳеч қандай далил келтирмаган. Бизнинг комиссиямиз Усмонхўжаевнинг жиноят ишида ҳам бошқа шахсларнинг жиноят ишларида ҳам Е. К. Лигачевнинг фаолиятида қандайдир қонунга қарши қилинган ҳаракатларни исботловчи далиллар йўқ эканлигини таъкидлайди».

Бир қатор айбланувчиларнинг берган маълумотларида Гдлян билан Иванов Ш. Р. Рашидов обрўсини туширадиган маълумотлар беришни талаб қилганликлари эслатиб ўтилади. Бу ҳам, афтидан тасодифий бўлмаса керак, чунки ҳар иккала терговчи ҳам муттасил равишда Рашидовни порахўрликда айблаб, уни кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда нотўғри йўл тутган деб ҳисоблайдилар ва бошқа кўп гуноҳларни унинг устига афдариб гапирганлар ва ёзганлар.

Ш. Р. Рашидов оламдан ўтган, у ўзи ҳақида айтилган бу гапларни на тасдиқлаши, на рад этиши мумкин эмас. Лекин келинг, очиқчасига гаплашайлик, агар ҳозир Ш. Р. Рашидов ҳаёт бўлган тақдирда ҳам Ўзбекистонда аниқланган барча салбий ишларга қарамай, Гдлян Ш. Р. Рашидовни айблай олмас эди. Уни айблаш учун бу «қаҳрамон терговчилар» рад этиб бўлмайдиган тергов ҳужжатларини ўша вақтларда ҳам тўплай олган эмас, ҳозир ҳам унинг қўлида етарли маълумотлар йўқ. Бироқ, Гдлян ҳар сафаргидек, ўз олди-га Ш. Рашидовни айблашни мақсад қилиб қўйди ва бу ҳақда ҳаммага эшиттириб бақариб, чақариб юрди. Мана шунинг учун ҳам Гдлян ва Иванов ҳибсга олинган барча партия, совет ходимларига Рашидовни пора олганликда айблайдиган маълумотлар бериш тўғрисидаги фикрни зўрлаб ўтказмоқчи бўлдилар. Улар бунинг таклиф қилибгина қолмай, балки махбусларни, уларнинг қариндош-уруғларини қийноққа солиб қўрқитиш йўли билан талаб қилдилар.

Ш. Рашидовни «фош» қилиш учун Қорақалпоғистон вилоят партия комитетининг биринчи котиби Қаллибек Камоловдан айниқса кўпроқ фойдаланмоқчи бўлишган. Мен юқорида уларнинг бир-бирига қуда бўлишганини айтиб ўтган эдим. Рашидовнинг ўғли Владимир Камоловнинг қизи Светланага уйланган эди. Шуни ҳам айтиб ўтмоқчиманки, бу никоҳ унчалик мустаҳкам бўлиб чиқмади ва Рашидов вафотидан кейин орадан кўп вақт ўтмай бузилди.

Гдляннинг тахмини бўйича гўё Рашидов вафотидан сал олдин ўзининг афсонавий миллионларини, олтин ёмбиларини қудасига бериб қўйган эмиш. У эса бу бойликларни ишончли жойга беркитиб қўйган эмиш. Бу бир кишининг калласидан чиққан шунчаки фараз — ҳаёлий гап бўлиб, уни ҳақиқий воқеликка айлантириш учун кўп уринадилар. Уни ҳақиқатга айлантиришни истаб, бунинг учун турли воситалар қидирадилар, охири топадилар ҳам.

1987 йилнинг 16 ноябрида СССР Олий Суди Худойбергенов Отауллани пора олгани ва пора бергани учун тўрт йил озодликдан маҳрум қилиш тўғрисида ҳукм чиқаради. Бу киши 1975 йилдан бошлаб то 1984 йилга қадар Қорақалпоғистон пахта тайёрлаш саноатининг бошлиғи бўлиб ишлаб келган эди. Худойбергенов ўзининг пора олгани ва пора берганлигини осонлик билан бўйнига олади. Шу билан у бошқаларни ҳам, шу жумладан СССР Енгил саноат вазирлигидаги масъул ходимларни ҳам «фош қилиб» ташлайди.

Бу пораларнинг миқдори унча катта бўлмаганлиги сабабли унга бериладиган жазо ҳам унчалик қаттиқ эмасди.

Унинг уйи тинтув қилинган вақтда ҳам пичоққа илинадиган бирон-бир нарса топа олмайдилар.

Худойберганов ишини тергов қилишга Гдлян гуруҳининг ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Бу ишни бошқа терговчилар текширган ва суд ҳукми ҳам чиқиб бўлган эди. Лекин шунга қарамай суд ҳукми эълон қилиниши билан Гдлян бу ишдан ҳам ўз манфаати йўлида фойдаланишга уриниб кўрди. У пахта пунктларининг, пахта тайёрлаш идораларининг ва пахта тайёрлаш саноатининг раҳбарлари пахтани қўшиб ёзиш ҳисобига «миллионлаб сўм пулга эга бўлаётганликлари»ни эшитган ва мана шу кишилар «Ўзбекистоннинг энг катта пулдорлари, улар қоп-қоп пуллар устида ухлашади», деб ўйларди. Гдлян афтидан, Худойберганов жуда катта «бойликларини яшириб қўйганлиги» тўғрисида изолятордаги оператив ходимлардан тузуккина ахборот олган бўлса керак. Шунинг учун у СССР Прокуратураси раҳбарларига мурожаат қилиб, Худойбергановни гувоҳ сифатида бошқа ишларни очиш учун тергов изоляторида қолдиришга рухсат беришларини сўрайди. 1984 йил 7 декабрда бундай рухсатнома олинади.

Табиийки, амалда ҳеч қандай гувоҳлик йўқ эди. Худойбергановдан улар жуда катта ўйин учун фойдаланиб кенг миқёсли олди-берди ишларини бошлаб юборадилар.

1988 йил 8 январда Худойберганов СССР Бош прокурори номига ўзининг биринчи аризасини ёзиб беради. Мазкур аризасида у айбларини бўйнига олиб, ўз гуноҳини чуқур англаб етганини, совет суди одил суд эканлигига чуқур ишонч ҳосил қилганлигини баён этади: «Шунинг учун, — деб ёзади у, — мен ихтиёрий равишда, тергов органлари ходимларининг ҳеч қандай аралашувисиз, ўз шахсий ташаббусим билан ўзим сақлаб қўйган 3 миллион сўмга яқин пул, тилла, облигацияларни давлат фойдасига қайтариб беришни истаيمان. Эҳтимол, пул ва бойликлар бундан бироз кўпроқ чиқар».

1988 йил 9 январда у такрорий аризасини ёзади. Бунда у 5 миллион сўм пул сақлаётганлигини хабар қилади ва бу пулларнинг ҳаммаси обкомнинг биринчи котиби Камоловники эканлигини қўшиб қўяди. Ариза рўйхатга ҳам олинмайди, изоляторнинг махсус қисми орқали ҳам ўтказилмайди. Худди шу куни соат 11 дан 30 минут ўтганидан то 19 га қадар Гдлян билан Иванов Худойбергановни сўроқ қиладилар. Протоколга ёзилган маълумотлардан шу нарса аён бўладики, гўё 1984 йил баҳорида Камолов Худойбергановга иккита жомадон ва битта қимматбаҳо буюмлар солинган хўжалик сумкаси беради. «Ҳозир вақт алғов-далғов бўлиб турибди», — деб шу нарсаларни сақлаб қўйишни илтимос қилади. Жомадонлар

билан сумка унинг уйида икки ҳафта туради, кейин эса хотини у нарсаларни кичкина-кичкина тугунчаларга солиб боғлайди ва уларни қариндош-уруғлариникига тарқатади. Хужжатда улар кимларникига бўғча берган бўлсалар, ҳаммасининг фамилиялари келтирилган. Протокол охирига икки қатор изоҳловчи гап ҳам ёзиб қўйилади. Қ. Камоловнинг айтишига қараганда, мана шу бойликларнинг ҳаммаси Ш. Рашидовники эканлиги унга маълум эмиш. Булар бари масаланинг ташқи томонидир. Хўш, унинг ички томони, яъни мазмуни қандай? Бу маълумотлар қаердан пайдо бўлган?

Бу сиру асрорларни ҳам Худойбергановнинг ўзи бироз очиб қўйди. У 1989 йил 26 августда қилинган сўроқ вақтида, мени суд қилиб кесиб юборишганидан кейин Москва шаҳридаги тергов изоляторидида қолдирдилар, деб изоҳ берди. Унинг айтишича бир кун кутилмаганда уни Гдлян билан Иванов сўроққа чақирадилар. Сўроқ узоқ вақт давом этади. Биринчи сўроқдан кейин иккинчиси, учинчиси, ундан кейин яна тўхтовсиз сўроқлар бошланиб кетади. Терговчилар гўё Қ. Камоловга Худойберганов пора берган, Камолов эса бошқа шахсларга пора берган ва Камоловга тегишли миллионларни сақлаб қўйган эмиш, дейдилар. Худойберганов пора берганлигини ва Камоловнинг пулларини сақлаб қўйганлигини мутлақо бўйнига олмайди.

«Ўшанда,— деб тушунтиради Худойберганов,— Гдлян билан Иванов менинг олдимга шарт қўйдилар: ё мен Камоловга пора бериш фактини бўйнимга оламан, ё бўлмаса улар менинг барча қариндош-уруғларимни ҳибсга оладилар ва «йўқ қилиб юборадилар». Гдлян ва Иванов мен билан бир неча кун мобайнида худди шундай мазмунда гаплашавердилар, лекин сўроқ протоколи тузиб бормадилар. Мен қариндош-уруғларимнинг ҳаёти хавф остида қолганлиги учун уларнинг шартига кўнишга мажбур бўлганман. Зеро, агар мен улар айтган шартларга рози бўлсам, мени дарҳол бўшатиб юборишга ваъда бердилар. Бундан ташқари, улар мендан гўё Айтмурадовга (Қорақалпоғистон АССР Вазирлар Кенгашининг собиқ раиси), Тўрткўл туман партия комитетининг биринчи котиби Нуримбетовга «пора берганлигим» тўғрисида кўрсатма ёзиб беришимни талаб қилдилар. Мен уларнинг таклифларига рози бўлганимдан кейин, Иванов менга айтиб туриб, юқорида номлари келтирилган шахсларга пора берганим ҳамда Камоловнинг бойликлари менда «сақланаётганлиги» тўғрисида Бош прокурор номига ариза ёздирди. Бир неча кун мобайнида биз худди бозорда нарх талашгандек рақам талашдик. Улар мендан 6 миллион сўм кўрсатишни талаб қилдилар, мен эса 1 миллион сўм

ёзиб беравердим. Гдлян билан Иванов бундай аризани қабул қилмадилар. Шундан кейин мен 2 миллион кўрсатиб бошқа ариза ёзиб бердим. Бу аризани ҳам қабул қилмай, «яна бир ўйлаб кўринг»,— деб мени қайтариб юбордилар. Хуллас, 3 миллион сўмга келишдик».

А. Худойберганов бу ишда ҳеч қандай ихтиёрийлик бўлмаганлиги тўғрисида рост гапларни айтади. Унинг ҳузурига ҳақиқатан ҳам бир неча бор келишган ва протоколлар ёзмасдан уни сўроқ қилишган. Биз изоляторда Худойберганов сўроққа чақирилган ҳужжатларни текшириб чиқдик. Биринчи ариза ёзилганича уни бир неча бор сўроқ қилганлар. Улар ҳеч қурса 1988 йил 6—7 январда қилинган сўроқни ҳам протокол қилиб ишга тикиб қўймаганлар. Лекин бу асосий масала эмас. Терговчилар Худойбергановнинг мабодо уларнинг шартини қабул қилмайдиган бўлса, жиноий йўллар билан топилган миллионлар учун отилиши муқаррарлигини жуда яхши тушунишарди. Зеро, ёзилган маблағ чиндан ҳам жуда катта эди. Бироқ терговчиларнинг ўзлари унинг ҳаётини сақлаб қолиш имкониятини айтдилар, яъни «бу миллионлар меники эмас, Ш. Рашидов билан Қ. Камоловники»,— деб кўрсатасан, дейишди. Ҳақиқатда эса, бу миллионлар умуман мавжуд эмас эди. Шундай қилиб, даҳшатли, ўта хавфли ўйин бошланди. Бу ўйинда иштирок этаётганлардан бири ўз ҳаётини сақлаб қолиш учун бошқа бир кишининг ҳаётини ўлим хавфи остида қолдирарди. Терговчилар эса бу ўйинни совуққонлик билан бошқарар эканлар, нуқул бир ўқ билан икки қуённи уриш пайдидан бўлар эдилар: биринчидан, Худойбергановнинг пулларини тортиб олиб, Камоловнинг айбини бўйнига қўяр эдилар, айна маҳалда Рашидовнинг «жиноий» фаолиятини «исбот қилмоқчи» бўлар эдилар.

1988 йил 27 январда Худойбергановни Хоразм вилояти ижрокомининг ички ишлар бошқармаси тергов изоляторига кўчирадилар. Бу ерда ҳам у билан «кимга неча пул бергани» хусусида иш олиб борадилар. Орадан сал вақт ўтгач, унинг қариндош-уруғларидан ҳамда у айтган, кўрсатиб берган жойлардан 5 миллион 800 минг сўм пул, облигациялар ва қимматли буюмларни тортиб оладилар.

Гдлян билан Иванов ва яна бошқа бир қанча терговчилар СССР Бош прокуроридан навбатдаги пул мукофотларини, янги-янги унвонларни оладилар. Бундай катта миқдордаги пулни топиб берганлиги учун, албатта мукофотлаш лозимда. Бироқ, агар Бош прокурор «терговчиларнинг Худойберганов билан тил бириктиришгани»ни ўз вақтида билганида эди, терговчиларни мукофотлашга бунчалик ошиқмаган бўлар

эди. Уларнинг бундай фитнаси ҳатто амалга оширилиши ҳам мумкин эди, лекин ишнинг бошқа терговчиларга олиб берилиши бунга халал бериб қолди. Шу нарса таажоубланарлики, тортиб олинган миллионлар хусусида Камолов билдирган фикр-мулоҳазалар Гдлян билан Ивановни мутлақо қизиқтирмас эди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам 1986 йилдан бери қамалиб ётган Камолов улар нимани айтиб туриб ёздирсалар, ўшани тасдиқлайди ва такрорлайди, — деб ишонар эдилар. Чиндан ҳам 1988 йилга келиб Қ. Камоловнинг иродаси мутлақо букиб олинган, руҳи синдирилган бўлиб, терговчиларнинг барча талабларини ҳеч қандай қаршилик қилмасдан бажарар эди. У аслида ҳеч қачон қилмаган ишларини ҳам бўйнига олаверар эди.

Кейинчалик у шундай сўзлаб беради: «Мен шу нарсани таъкидлаб ўтишни истаيمانки, Гдлян билан Иванов гўё мен пора олган кишиларнинг рўйхатини, шунингдек мендан юқори лавозимдаги раҳбарлар орасидан, мендан пора олган шахслар рўйхатини қўлимга тутқаздилар. Гдлян агар мен унга керак бўлган маълумотларни бермайдиган бўлсам, отиб ташлашини, қариндош-уруғларимни ҳибсга олиб, бутун авлодимни йўқ қилиб ташлашини айтиб кўрқитди. Менинг қон босим касалим бор, қамоқ шароити, бундай руҳий зулм ўтказишлар натижасида саломатлигим янада оғирлашиб қолди. Гдлян менга тиббий ёрдам кўрсатишни рад этди. Терговчига зарур бўлган маълумотларни ёзиб бермагунимча мен ҳеч қандай тиббий ёрдам ололмадим».

Ундан Лигачевга, Капитоновга, Долгихга, Соломенцевга, Теребиловга, Рекунковга пора берганлиги тўғрисида маълумот беришни талаб қилдилар. Шунингдек, Ш. Р. Рашидовга «тегишли бўлган пулларни» — аввалига 20 миллион, кейинроқ эса 31 миллион сўмни толиб беришни талаб қилдилар. Камерада у билан бирга ётган яна икки киши ҳам ундан худди шу нарсаларни талаб қилдилар. Бу кишилар уни доим уришар, бўғиб қийнашар, ўлдирамиз деб кўрқитар эдилар. Терговчилар фақат дўқ-пўписа қилиш билан чекланмай, унинг хотини Камолова Любовь Семёновнани, ўғлини, укасини — ҳаммаси бўлиб 8 нафар қариндош-уруғларини қонунсиз равишда ҳибсга оладилар. Уларнинг ҳар бири 9 ойдан камерада қамалиб ётади. Камолов уларнинг қамалганлигини билар эди, бу ҳақда унга доимо эслатиб туришарди, ондасонда тергов изоляторларида қариндош-уруғларини бир кўрсатиб қўйишарди. Қамоқдаги оғир ҳаёт, азоб-уқубат ва хўрликлар унинг иродасини букиб ташлайди. Ўзининг ва Рашидовнинг «миллионлари» борлигини ҳам, пора олганини

ҳам тан олади. Кейин эса унинг ўзи ва суд томонидан бу фактлар рад этилади.

Худойберганов терговчилар билан мурасага келгани учун чиндан ҳам озодликка чиқади. Урганч шаҳар халқ суди 1988 йил 2 июнда тергов изолятори биносида изолятор маъмурияти тақдимномасини кўриб чиқиб, Худойбергановни муддатидан олдин шартли равишда қамоқдан озод қилиш тўғрисида ажрим чиқаради. Вужудга келтирилган вазиятда маҳбусни бу хилда шартли — муддатидан олдин чиқариб юборилиши тўғрисидаги суд қарори қонунга тўғри келмаса ҳам, лекин Гдлян ўз ваъдасининг устидан чиқди. Бунинг учун Гдлян ўз топшириқларини қулоқ қоқмай бажарадиган қонунбузар гумаштаси, Хоразм вилоят прокурорининг ўринбосари А. Титаренко орқали ҳаракат қилди. А. Титаренко изолятор бошлиғига Худойбергановни озод қилиш тўғрисида хужжатларни тайёрлашга буйруқ беради. «Худойберганов очикда юра берсин, керак бўлганида Камоловнинг судига ўзи келади»,— дейди. Тўғри, бу ерда Худойберганов суд бўлмасиданоқ ўзи ёзиб берган ёлғон кўрсатувларнинг кўпини рад этганлигини ҳам эътироф этмоқ жоиз. Суд Қ. Камоловни адолатли ва холис жазолайди. Уни фақат қилган гуноҳлари учунгина жазолайди, ўйлаб чиқарилган, сохталаштирилган ва ўз исботини топмаган барча маълумотларни эса инobatга олмасдан иш таркибидан чиқариб ташлайди. А. Худойбергановнинг миллионлари эса янги тергов гуруҳи узоқ вақт чидам билан пухта текшириш ишларини олиб борганидан кейин давлатга қайтарилади.

Мен яна Абдуллаеванинг Горбачев номига Ўзбекистон партия, давлат кадрларини ҳимоя қилишда ёрдам беришини сўраб ёзган мактубини эсга олмоқчиман. У Гдлян ҳеч қандай назоратсиз иш олиб бораётганлигидан фойдаланиб худди 30- йиллардаги каби энг яхши кишиларни ўзбошимчалик билан «ов қилаётгани» тўғрисида ёзади. Бу борада албатта Абдуллаевага эътироз билдириш қийин, чунки кейинги терговларда ва суд муҳокамаларида Гдляннинг тергов маълумотлари бўйича ҳибсга олинган 15 нафар партия ходими айбсиз деб топilib, тўла оқланади. Улар 9 ойдан 3 йилгача ва ундан ҳам кўпроқ муддат турмада ётишади. Улар орасида КПСС Марказий Комитети аппаратининг ходими, Ўзбекистон КП МКнинг икки котиби, 6 нафар вилоят партия комитетларининг биринчи котиблари ва район даражасидаги котиб бор эди.

Ўзбекистон КП МКнинг иккинчи котиби Т. Н. Осетровнинг бошига оғир кунлар тушади. Уни 1986 йил 13 декабрда қамоққа оладилар ва орадан 2 йилу 5 ой ва яна 16 кун

ўтганидан кейингина ҳаракатларида жиноят аломатлари йўқлиги учун озодликка чиқаришади.

Осетров барча азоб-уқубатларга чидаб берган, лекин иродаси букилмаган кишилар сирасига киради. У барча дўқ-пўписалар, кўрқитишлар ва ёлғон-бўхтонларга мардона дош беради. Ўзига қилинган туҳматларни фош этади ва ўзи ҳеч кимга туҳмат қилмайди. Ҳолбуки, Гдлян ўз ихтиёридаги барча қонунсизлик қуроллари унинг устига ёғдиради. Гдлян ўзининг муғомбирлигини шу даражага етказадикки, ҳатто бунинг учун ўша вақтларда ҳибсда сақланаётган Ўзбекистоннинг собиқ ички ишлар вазири Яҳёевдан ҳам фойдаланмоқчи бўлади. Яҳёев, афтидан Осетровни маълумот беришга кўндиришга «уриниши» лозим эди. Бунинг учун Каракозов билан Гдлян Яҳёевга унинг устига қўйилган жиддий айбларни, шу жумладан, садизм билан боғлиқ бўлган айбларни унга тўнкамасликка ваъда берадилар.

1987 йил февраль ойининг охири — март ойининг бошларида Осетров билан Яҳёевни 4 марта юзлаштирадilar. Илгари Яҳёевни Осетров масаласида сўроқ қилмаган эдилар, Яҳёев ҳам унга «пора берганлиги»ни бўйнига олмаган эди. Худди шунингдек, Осетров ҳам Яҳёев тўғрисида сўроқ қилинмаган эди. Жиноят процессуал норма талабларига биноан бир хилдаги воқеа — вазиятлар юзасидан сўроқ қилинган шахсларнинг кўрсатувларида жиддий зиддиятлар мавжуд бўлгандагина бундай юзлаштириш тадбирлари ўтказилади. Бу ерда эса ҳеч қандай зиддият мавжуд эмас эди, негаки сўроқнинг ўзи бўлмаган эди. Ҳолбуки, шундай экан, юзлаштирув ўтказиш учун ҳам ҳеч қандай асос йўқ эди. Хўш, у ҳолда нима мақсадда Яҳёев билан Осетровни юзлаштирдилар?

Аслини олганда бундай «юзма-юз учрашувлар» вақтида Яҳёев Осетровга қарши ҳеч қандай аниқ фактлар ва далилларни келтирмайди, чунки унинг қўлида бундай исбот, далиллар ва фактларнинг ўзи йўқ эди. Шунга қарамай, у Осетровни ҳибсга олинган шахслар билан жинойий алоқага киришганликда айбламқчи бўлади. Бундай усулнинг қўлланиси маълумот олиш қонунининг кўпол равишда бузилишидир, жинойий жавобгарликка тортиш билан кўрқитиб, гувоҳлик талаб қилиш қонун томонидан ман этилган усулдир. Гдлян бу усулни қўллаб — муваффақият қозонишдан умидвор бўлган эди, лекин у қаттиқ панд еди. Осетров жуда усталик билан терговнинг суст олиб борилаётганини, терговчилар заифлигини, ўзига нисбатан бирорта ҳам объектив айб қўйилмаганлигини яна бир марта таъкидлаб ўтади. Қўйилмоқчи бўлган айблар сохталигини айтади.

Терговнинг ноҳолис тарзда олиб борилаётганлигига яна бир марта ишонч ҳосил қилган Осетров бундан буён ҳеч қандай кўрсатув бермаслигини ва тергов ҳаракатларида иштирок этмаслигини айтади.

Яна бир партия ходими Н. Туроповнинг бошига ҳам шундай оғир кунлар тушади. У 1976 йил августидан 1984 йил февралига қадар Сурхондарё вилояти ижрокомининг раиси, кейин эса 1986 йил декабригача Қашқадарё вилояти партия комитетининг биринчи котиби бўлиб ишлаган эди.

1990 йил 16 мартда Тожикистон Олий суди Н. Туроповнинг пора олишда айблануви бўйича ишни очиқ суд мажлисида кўриб чиқиб, уни тўла оқлайди. Бу ишни СССР Олий суди ҳам текшириб чиқади ва Тожикистон судининг қарорини тўғри деб топади. То тўла оқланиб чиққунига қадар Туропов тергов изоляторларида 2 йилу 29 кун ётади.

Афтидан бу ерда Гдляннинг тергов қилиш усулига хос бўлган гапларни такрорлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Туроповни ҳам ўша усул билан сўроқ қиладилар, яъни уни ҳам «пешонанга яшил хол кўямиз» деб кўрқитадилар. Уни ҳам «турмада чиритмоқчи» ва «барча қариндошларини қамаб қўймоқчи» бўладилар. Унга ҳам маънавий ва жисмоний тазйиқ ўтказадилар. Мен бу ерда Туропов ишининг айрим ўзига хос хусусиятлари тўғрисида ҳамда унинг айбсиз эканлигини тасдиқлайдиган фактлар хусусида тўхталиб ўтаман.

Туропов ўзининг қамоққа тушишига сабабчи бўлган воқеаларни яхши эслаб қолган. У 1987 йил январь ойидан бошлаб Ўзбекистон ССР Агросаноатига қарашли ғалла ишлаб чиқариш бошқармасининг бошлиғи лавозимида ишлай бошлаган. Оиласи Қарши шаҳрида қолган, ўзи Вазирлар Кенгашининг Шелковичная кўчасидаги меҳмонхонасида яшаган. Прокуратура марказий аппаратининг ва бошқа идораларининг кўпгина ходимлари бу меҳмонхонани яхши биладилар. Хизмат сафарларига келган вақтларида Гдлян билан Иванов ҳам ҳар доим мана шу меҳмонхонада турган.

Тақдир тақозоси билан, 1987 йил январь, февраль ойлари ичида мана шу терговчилар билан уларнинг бўлажак маҳбуслари бир бинода яшайдилар. Туропов Гдлянни танир эди. У билан Қарши шаҳрида ўзи обкомнинг биринчи котиби эканлигидаёқ танишиб олган эди. Гдлян унинг ҳузурига келиб, маҳаллий матбуотда чиқиши зарурлигини, ўзи жинойий жавобгарликка тортилган шахслар сақлаб қўйишни илтимос қилиб берган пул ва бойликларни ихтиёрий равишда давлатга топширишни сўраб аҳолига мурожаат қилмоқчи эканлигини айтган эди. Ўшанда Туропов унга рухсат бермасдан, «пул ва

бойликларни қидириб топиш терговчиларнинг иши»,— деб айтган. Албатта, у ҳақ эди.

Улар бир бинода, битта меҳмонхонада яшаган вақтларида ҳам сиртдан қараганда рисоладагидек муносабатда бўлганлар. Баъзан ошхонада бир дастурхон атрофига ўтириб, бирга нонушта қилганлар, терговга алоқаси йўқ ҳар хил мавзуларда худди эски танишлардек бир-бирларини сенлаб гаплашиб ўтирганлар.

Туропов яна қуйидагиларни эслайди: кунлардан бир кун эрталабки нонуштадан кейин меҳмонхона фойесига Гдлян билан учрашиб қолади. Гдлян Туроповнинг қўлини қўлига олиб, гап орасида мулойимлик билан дўстона бир оҳангда Марказий Комитет котиби Осетровга пора берганман деб кўрсатув ёзиб беришни сўрайди. Туропов буни ҳазилга йўяди, лекин Гдлян ўз илтимосини ниҳоятда жиддий тарзда яна такрорлайди. Шундан кейин Туропов, мен ҳалол одамга туҳмат қила олмайман — дея жавоб беради. Орадан 2—3 кун ўтгандан кейин Гдлян гап орасида яна ўша кундагидек юмшоқ оҳангда ўз илтимосини такрорлайди. Лекин яна рад жавобини олади.

Икки бор қилинган суҳбатдан кейин учинчи марта ҳам, меҳмонхонага яқин бир жойда Гдлян деярли ялинган оҳангда Туроповни Осетровга қарши маълумот беришга, жуда бўлмаганда унга 20 минг сўм берганлиги тўғрисида кўрсатув беришга кўндирмоқчи бўлади. Афтидан, Гдлян Осетровга нисбатан далиллар тўплашда қийналаётганга, бу иши унчалик «юришмаётганга» ўхшарди.

Туропов бундай найрангларга кескин қарши чиқади. Оқибатда Гдлян билан унинг ўртасида даҳанаки жанг бўлади. Рад жавобини олиб жаҳли чиқиб кетган Гдлян: «Ҳечқиси йўқ, шундай кун келадики, сен менга ўн ҳисса кўпроқ миқдорда маълумот ёзиб берасан»,— дейди. Шундай деб улар икки ёққа кетишади, лекин Туроповнинг кўнгли хира бўлиб қолади. Орадан анча вақт ўтиб кўнглидаги хиралик йўқолади. Гдлян билан бўлган жанжал эсидан чиқиб кетади. Бир йил мобайнида уни ҳеч ким безовта қилмайди.

1988 йилнинг 17 февраль куни эрталаб Н. Туроповни олиб кетгани ишхонасига келадилар, анчагина хизматдош ўртоқларининг кўз ўнгида хизмат хонасидан олиб чиқиб кетадилар. Ҳибсга олишаётганларида унга ҳеч қандай ҳужжат кўрсатмайдилар. Ўзбекистон ДХК биносига етиб келганларидан кейин уни ертўлага олиб тушиб, тергов изолятори камераларидан бирига жойлайдилар. Ўша куни кечқурун уни Иванов сўроққа чақиради, қўлига уни ҳибсга олиш тўғрисидаги рухсатномани тутқзади ҳамда унга руҳий таъсир ўтказиш учун нутқ сўзлай

бошлайди. Барча дўқ-пўписа, кўрқитиш усулларини ишлатиб бўлгандан кейин республика партия ва совет аппарати ходимларига қарши маълумот беришни талаб қилади. Рад жавобини олгач, қутуриб кетади. Оғзидан кўпиклари сачраб бор овози билан жазавага тушиб бақира бошлайди. «Сен мен учун бир чумолидай нарсасан. Мен сени битта тирноғим остига олиб эзиб ташлайман. Модомики, сен турмага тушган экансан, энди бу ердан осонликча чиқиб кетмайсан. Мен сенинг қонингни оғзингдан келтираман. Бу ерда сил касал бўлиб ўлиб кетмасанг, мен кафил»,— дейди.

18—19 февраль кунлари ўтказилган сўроқлар вақтида ҳам дўқ-пўписалар такрорланди. 20 февралда Иванов маҳбуснинг анкетасидаги маълумотлар билан қизиқиб, хотини, болалари тўғрисидаги ҳужжатларни суриштирди. «Агар менинг сўзларимга кирмасдан, мана шундай чурқ этмай тураверсанг, буларнинг ҳаммасини қамоққа оламан»,— дейди. Бухорода, Қорақалпоғистонда, Хоразмда шундай ишлар қилинган тўғрисида гапириб, мисоллар келтиради. Бу гапларни у айтмаса-да, Туроповнинг ўзи ҳам билар эди.

Масала кўндаланг қилиб қўйилади: «ё сен одамларга туҳмат қиласан ёки ўзинг қамаласан, яқин кишиларинг ҳам ҳибсга олинади».

Ниҳоят, Туропов енгилади. Иванов нима иш қилаётганини яхши билар эди.

Туропов ўша кунларни эслаб бундай ҳикоя қилади: «Ҳамма гапни уларнинг ўзлари айтиб туриб ёздир шарди. Улар менга Сурхондарё вилояти бўйича «ўз айбига иқроор бўлиб келиш» аризасини ёзиб беришни таклиф қиладилар. Мен нима ёзишни, кимга туҳмат қилишни билмай қийналар эдим. Шунда Иванов менга туман ва шаҳар партия кўмиталарининг биринчи котибларини ёзиб бериш кераклигини айтади. Мен унга жавобан партия кўмиталарининг биринчи котиблари вилоят ижрокоми раисига бўйсунмасликларини айтдим. Бўлмаса, дейди Иванов, «пора берувчилар» сифатида шаҳар, туман ижрокомларининг раисларини, колхоз ва совхозларнинг директорларини кўрсатиш зарурлигини айтади. Туропов бунга кўнмайди. «Бу ғирт ёлғон гап бўлади ва одамлар буни тасдиқламайдилар»,— дейди. Бунга жавобан Иванов: «Буёғи энди сенинг ишинг эмас»,— дейди. Сўнгра унга ариза матнини айтиб туриб ёздир бошлайдилар. Пора берувчилар номлари санаб ўтилганидан кейин аризага Усмонхўжаев, Айтмуродов, Орлов, Есин, Лигачев, Громико, Смирнов, Пономарёв ва бошқаларнинг фамилияларини ҳам айтиб туриб ёздирдилар.

Шунингдек, Туропов Ивановнинг талаби ва унинг ёрдами бўйича М. С. Горбачевга хат ёзганлигини ҳам сўзлаб берди. Унда ўзи қилган жиноятлар учун тавба-тазаррулар ёзилган эди. Ҳолбуки, унинг ҳеч қандай тавба қиладиган гуноҳининг ўзи йўқ эди. Уни ёлғон гапиришга мажбур қилдилар. Шунинг учун у ҳаммага ёлғон гапирди. Терговчи билан юзма-юз келганда ҳам алдади, гувоҳлар билан юзлаштиришганда ҳам алдайберди. Гувоҳлар билан юзлаштиришга боришдан олдин Иванов унга йўл-йўриқ берарди — ўзини қандай тутишни ўргатарди, бериладиган саволларга қай йўсинда жавоб беришни ва нималарни гапиришни олдиндан айтиб қўярди.

Туропов шундай изоҳ беради: «Осетров билан юзлаштирилган вақтда у мени «ифлос», «ярамас» деб ҳақорат қилди. Мен ундан хафа бўлмадим. У мени бундан ҳам бадтар сўкишга ҳақли эди. Нега десангиз, мен ёлғон гапираётган эдим ва бу билан прокурор кийимидаги жиноятчилар амалга ошираётган қонунсизликларга кўмаклашаётган эдим».

Фақат ҳозирга келиб, минглаб хужжатлар ўрганиб чиқилган вақтга келиб, юзлаб шахслар қўшимча сўроқ қилинганидан кейин Гдлян билан Иванов қандай даҳшатли тергов усулини жорий қилганликларини ва улар яратган тергов машинасидан ёлғон-яшиқ гаплар, тўхмат ва бўҳтонлар ичини курум босган мўридан чиққан тутундек бурқсиганлигини чуқур англай бошлайсиз. Одамларни нима сабабдан икки-уч йиллаб ва ҳатто беш йиллаб қамоқда сақлаб сўроқ қилганликларини тушуна бошлайсиз. Улар иродаси букиб, руҳи синдирилган, ҳақорат ва азоб-уқубатларга дучор қилинган маҳбуслардан исталган вақтда тергов учун маъқул келадиган маълумот олишга устаси фаранг бўлганлар. Сиз истаган бир фамилияни айтсангиз бас. Маҳбус кимни хоҳласангиз, ўшанга тўхмат қилади ва сиз хоҳлаган гапингизни айтиб туриб унга ёздираверасиз.

Туропов, Камолов, Усмонхўжаев ва бошқаларга худди шундай усул билан тўхмат гапларни ёздириб олишган.

Туроповни рост йўлга қайтариш осон бўлмади, ҳатто уни бошқа терговчилар сўроқ қила бошлаганликларидан кейин ҳам ўша илгари айтиб туриб ёздирилган вақтда ёдлаб олган гапларини зўр бериб такрорлай берган. Ивановнинг таъсири унинг онгида шу даражада даҳшатли из қолдирган эди.

1988 йил баҳорида Гдлян билан Иванов Туропов ишини бундан буён тергов қилишни Украина ССР прокурори ҳузуридаги алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи Н. А. Клоколга топширадилар. Аниқроғи, Туропов ўз аризаларида номларини келтириб ўтган пора берувчилар билан иш олиб боришни унга топширадилар.

Николай Алексеевич прокуратура органларида 20 йилдан кўпроқ ишлаган одам бўлганидан жуда кўп тоифага мансуб бўлган ишларни тергов қилишда унинг тажрибаси катта эди. Худди мана шу сифатларига кўра уни Гдлян гуруҳига олишган эди. Иванов Н. А. Клоколга Қарши шахрига бориб у ерда пора берувчиларни сўроқ қилишни топширади. Айни пайтда унинг қўлига Туропов ёзган аризани ҳам тутқазади.

Ушбу ариза Николай Алексеевичда катта шубҳа туғдиради. У мазкур ахборотларнинг ростлигига ишонмайди, лекин ҳамма Гдлян гуруҳининг шон-шухратини гапириб, уни кўкларга кўтариб мақтаб турган бир пайтда бу хилдаги шубҳали фикрларни баён этиш расм бўлмаган эди. Лекин барча ман этишларга қарамасдан Клокол ўшанда барибир сафарга жўнаб кетишдан олдин Туроповнинг яна бир марта сўроқ қилиниши учун розилик олишга эришади. Бу вақтга келиб, Туропов Москва шахридаги тергов изоляторидида сақланаётган эди.

Клоколнинг хотирлашича Туроповнинг ёзган аризаси ҳам, у сўроқ вақтида берган маълумотлар ҳам схематик характерда бўлиб, юзаки, киши ишонмайдиган ва ҳақиқатдан узоқ бўлган фикрлардан иборат эди. Унинг қандай шароитда пора олганлиги ёки пора берганлиги тўғрисидаги конкрет саволларга жавоб беришда довдираб қолаётганлиги шундай сезилиб турарди. У гапидан адашиб кетар, бир дам ўзини йўқотар ва шундай дақиқаларда энг оддий нарсаларни айтиб беришга ҳам қийналарди. Бунинг устига қилинган сўроқлар бўйича баъзи протоколлар тузилганидан кейин у ўзи бераётган барча маълумотлар ҳаққоний эмаслиги тўғрисида гапира бошлади. У ҳозирча шундай маълумот бериш кераклигини, бу ҳақда у Иванов билан келишиб олганлигини айтади. «Ҳозирги вазиятда фақат шу хилдаги маълумотларни бериш керак экан»,— дейди. М. Туроповнинг бундай хатти-ҳаракатлари тўғрисида Клокол Ивановга ахборот беради ва Туропов терговчиларни сохта йўлдан бошлаётганлигини айтади. Иванов эса Туропов номларини келтириб ўтган пора берувчилар билан ишни бошлаб юборишни таклиф қилиб, Туроповнинг хулқ-атворида эътибор қилмасликни сўрайди.

Бироқ, Қашқадарё вилоятида олиб борилган ишлар Туроповнинг ариза ва кўрсатмаларида берилган маълумотларнинг холис эканлигига шубҳа-гумонларни фақат кучайтирди, холос. Туропов номларини келтирган мансабдор шахсларнинг кўплари ўзларини оқлайдиган шундай фактларни келтирдиларки ва шундай вазиятларни тасвирлаб беришадими, улар ҳар қандай пора бериш фактини рад этади.

Текшириш вақтида ҳам бу шахслар берган фактлар холис равишда тасдиқланар эди. Зеро, Туропов ўзининг собиқ қўл остидаги кишиларни пора берувчи қилиб кўрсатган эди. У кўпроқ ўзи жанжаллашиб, гап таллашиб қолган, ишдан бирор камчилик топиб партиядан ўчирган, ишдан бўшатган ва ҳатто жиноий жавобгарликка тортиш учун розилик берган шахсларни ёзиб берган эди. Клокол телефон орқали иш натижаларини Ивановга маълум қилди. Туроповнинг гаплари тасдиқланмаганлигини ва у номларини санаб ўтган кишиларга қўйилган айблар фирт ёлғон эканлигини хабар қилади. Бунга жавобан терговни олиб боришни билмаётгани, ўзига толширилган участкадаги ишларни барбод қилаётгани тўғрисида таъна ва дашномлар эшитади. Унга аҳволни тузатиш ва яхшироқ ишлаш зарурлиги ўқтирилади.

Клокол бу гапга қарши эътироз билдиради ва бундай йўлдан бориш хавфли эканлигини айтади. Шунда Иванов: «Бизлар турли тилларда гаплашиб, бир-биримизни тушунмаётганга ўхшаймиз», — дейди ва трубкани тақ этиб қўяди.

«Гдлян ва Ивановлар билан тўқнашув натижасида мен шу нарсага ишонч ҳосил қилдимки, — деб эслайди ўша кунларни Клокол, — айбланувчи киши терговчиларнинг илтимоси бўйича (дастлабки кунларда улар билан Иванов иш олиб борган эди) ўзи ёзиб берадиган аризаларида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси, КПСС Марказий Қўмитаси ходимларига гўёки пора берганлигини» ёзиши ҳамда ҳар қандай вазиятда ҳам ўз сўзида қаттиқ туриб, фикрини ўзгартирмаслиги керак эди. Шахсан менинг ўзим учун бундай ишлар кутилмаган бир ҳол эди. Афтидан бераётган ёлғон — сохта маълумотлар ўзининг аҳволини тобора ёмонлаштириб қўяётганлигини тушуниб қолган Туропов Иванов билан тузган битимини бузишга қарор қилган ва ўзи ёзган аввалги маълумотлар қандай туғилганлигини ва бунда Иванов қандай роль ўйнаганлигини тушунтириб бера бошлаган».

Клоколнинг сўзлари ғоят ишонарли эди. У бундан бошқа яна жуда кўп далиллар билан ивановча тергов ўтказишнинг бутун системаси нақадар ярамаслигини фош қилиб ташлар эди.

Қонунчиликни бузиш фактларини текшириши давомида биз Гдлян гуруҳи томонидан ҳибсга олинган шахсларнинг кўпчилигидан бир гапни қайта-қайта эшитишимизга тўғри келди. Уларнинг кўпчилиги «ўз айбига иқроор бўлиб келиш тўғрисида»ги аслида эса, бировга тухмат ва бўҳтон қилишдан иборат бўлган маълумотларни Гдлян, Иванов ва бошқа терговчилар айтиб туриб ёздирганлигини таъкидлайдилар. Мана шу айрим-айрим эпизодларни бир-бирига қўшиб

ўрганиш натижасида шахсга зулм ўтказиш ва уни ҳақорат қилишнинг бутун Гдлянча тизими тўғрисида тасаввур пайдо қилиш мумкин. Юқорида келтириб ўтилган Туропов хусусидаги фикрлар ҳам маҳбусларни тухмат қилишга ва ёлғон гапиришга мажбур қилганликларини кўрсатувчи яққол мисолдир.

Қ. Камолов шундай ҳикоя қилади: «Гдлян ва Иванов кишиларни кўрқитиш, уларга дўқ-пўписалар қилиш йўли билан маълумот олар эдилар. Шахсан мендан «сени отиб ташлаймиз» деб кўрқитиб ёлғон маълумотларни ёздириб олганлар. Менинг СССР Бош прокурори номига ёзган аризам матнини менга Гдлянинг ўзи айтиб туриб ёздирган. Мен у нима деса шунини ёзиб бераверганман, холос. Менинг шахсий фикрим қандайлигини эса сўраб ҳам ўтирмаган».

Абдурашид Каримов бундай изоҳ беради: «Гдлян билан Иванов мендан Смирновга қарши маълумот беришимни талаб қилдилар. Мен бунга кўнмасликка ҳаракат қилдим, лекин бунинг иложи бўлмади. Шундан кейин Смирновга 5 минг сўм берганман деб ариза ёзиб бердим. Бу ёлғон гап эди. Мазкур сумма эса Ивановни қаноатлантирмайди ва у шу заҳоти «0» қўшиб, пул миқдорини ўн баравар ошириб қўйди. Мана шу сохта маълумотларнинг ҳаммасини Ивановнинг ўзи ёзиб берган. Мен ўшанда рус тилини яхши билмас эдим. Шунинг учун аризадаги ҳамма гапларни Ивановнинг ўзи тўқиб, ўзи ёзган. Мен эса у ёзган матнни ўз қўлим билан кўчириб берганман».

Есин В. П.— «Гдлян айтиб туриб менга СССР Бош прокурори номига ариза ёздирган. Аризада гўё мен Петросяндан 7 минг сўм, Ҳикматовдан эса 5 минг сўм пул олганлигим ёзилган. Аслида эса бундай воқеа ҳеч қачон бўлган эмас... Мени маънавий ва руҳий томондан қийнаб, иродамни букиб олганларидан кейин Гдлян билан Иванов ўша куниёқ мендан ариза олишган. Яна бир марта таъкидлайман: аризани менга Гдлян айтиб туриб ёздирган...»

Норов М. С.— «Мен Иванов айтиб турган аризаларни ёзиб, уларнинг остига 6, 7, 8, 9, 10 ноябрь числоларини қўйганман. Аризанинг мен ёза олмайдиган усулда ёзилганлиги ҳам мен уни Ивановнинг айтиб турган сўзлари асосида ёзганлигимни кўрсатади. Худди шунингдек, Гдлян ҳам менга ўзи айтиб турган аризаларни ёздирган. Уларнинг биттасига 8, иккинчисига 11 ноябрь деб сана қўйганман. Бу аризани Гдлян менга виқор билан керилиб айтиб туриб ёздирган».

Гдлян билан Иванов ўзлари айтиб туриб маълумот ва аризалар ёздирганликлари тўғрисида Усмонхўжаев, Абдул-

лаева, Қахрамонов, Бегельман ва бошқалар ҳам баёнот беришган.

Башарти, баъзи бир кишилар бу гапларнинг рост эканлигига шубҳа қилгудек бўлсалар, биз уларни Гдлян гуруҳида ишлаган бир қатор терговчиларга рўбарў қилишимиз мумкин. Улар ҳам ўша диктантлар ва сўроқ вақтидаги мажбур этиш усуллари тўғрисида гапириб берадилар.

Мана, масалан, терговчи Ковеленов бизга қуйидагиларни сўзлаб берди: «Мени терговчи сифатида Иванов олиб бораётган иш услуги жуда ҳайрон қолдирарди. У ҳатто мана шундай ишларни ҳам қилиши мумкин эди: ҳеч қандай иш қилмай юриб-юриб, кейин бирданига ўтирар эди-да, сўроқ қилинадиган кишининг ўзи йўқлигида сўроқ протоколи ёзиб қўяр эди. Кейин эса ўша шахсни чақирар эди ва ҳозиргина ёзган протокоliga имзо чекишни талаб қилар эди. У бундай усулни, асосан, айбланувчиларга нисбатан қўллар эди».

Ниҳоят, ҳеч кимда асло бу масалада шубҳа қолдирмаслик учун биз бир нечта суд-муаллифшунослик экспертизалари ўтказдик. Бу ишни амалга оширишни биз собиқ Совет Иттифоқидаги турли эксперт муассасаларига топширдик. Текшириш учун худди ўша «айбига иқрор бўлиб келган»даги аризалар, терговчиларнинг айтиб туриб ёздирган ҳужжатлари, сўроқ протоколлари тақдим этилди. Экспертларнинг хулосалари айбланувчилар берган маълумотларни тўла тасдиқлади.

1991 йил 30 июлда Бутуниттифоқ суд экспертизаси илмий тадқиқот институти ходимлари бизга Туропов, Қахрамонов, Бегельман, Камолов ва Норовларнинг бир қатор бизни қизиқтирган аризаларини текшириш, тадқиқ этиш натижалари бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини ёзиб бердилар.

Бундан келиб чиқадиган қисқача хулосалар қуйидагилардан иборат: б и р и н ч и д а н , Т. Х. Қахрамонов номидан ёзилган «чин кўнгилдан ўз айбига иқрор бўлиш», Бегельман, Норов номидан СССР Бош прокурори номига ёзилган аризалар, Камолов номидан «айбини бўйнига олиб келиш тўғрисида» СССР Бош прокурори номига ёзилган хат, Н. Туропов номидан КПСС Марказий Қўмитасининг Бош котибига ёзилган ариза матнлари, Туроповни сўроқ қилиш протоколининг матнлари бир ёки бир неча шахс томонидан ёки уларнинг фаол иштирокида тузиб чиқилган. И к к и н ч и д а н , уларни тузишда қатнашган шахс ёки шахслар махсус юридик тайёргарлиги бўлган кишилардир.

Ҳозир биз шуни қатъий ишонч билан таъкидлай оламизки, махсус юридик тайёргарликка эга бўлган бу шахслар Гдлян билан Ивановлар эди.

Бундан икки йил муқаддам, 1990 йил 12 августда матн муаллифларини аниқлаш мақсадида экспертиза тайинланди. Дастлаб Усмонхўжаев ва Камолов, Есин ва Камолов, кейинроқ Усмонхўжаев — Есин — Камолов томонидан ёзилган бир қатор аризалар ва сўроқ протоколлари текширилиб, экспертиза қилинди. Текшириш экспертизалари Харьков суд-экспертиза илмий-текшириш институти томонидан ўтказилди. Буни қарангки, барча экспертизаларнинг хулосалари бир-бирига мос келди. Аризалар, сўроқ протоколлари бошқа шахсларнинг фаол иштирокида айтиб туриб ёздирилгани аниқланди. Экспертлар шу нарсага эътиборни қаратдиларки, аниқланган бошқа фактлардан ташқари, барча ариза ва протоколларда турли айбланувчиларда бир хил сўзлар, бир хил иборалар, бир хил жумлалар ва ҳатто бир-бирига айнан ўхшайдиган гаплар ҳам учрайди. Уларнинг кўплари юридик характерга эга бўлган матнлар ва иборалар эди.

М. Норов 6.XI.85 йилда ёзган аризадан:

«Айни вақтда мен ўз хатти-ҳаракатларим сабабларини: қандай қилиб мен жиноий йўлга кириб қолганимни изоҳлаб беришни истайман».

Бегельманнинг 4.08.85 йилдаги аризасидан:

«Айни вақтда мен нима сабабдан жиноят қилиш йўлига кириб қолганлигимнинг сабабларини тушунтириб бермоқни истайман».

Норовнинг ўша аризасидан:

«Менинг қўл остимдаги ходимлар ўз ташаббуслари билан менга пора олиб келиб бера бошладилар». Бегельманнинг юқорида келтирилган аризасидан:

«Шуни таъкидлашим керакки, одатда менинг қўл остимда ишлайдиган кишилар шахсан ўз ташаббуслари билан менга пора келтириб берар эдилар». Бутун аризалар матни бўйлаб шу хилда икки томчи сувдек бир-бирига ўхшаган жумлалар такрорланаверади.

Усмонхўжаев, Есин, Камолов аризалари «ўз айбига иқроф бўлиб келган» ҳужжатлар ва сўроқ протоколлари матнини тадқиқ этиш вақтида экспертлар мана нималарни аниқлашган.

Тадқиқ этилган матнлар маиший, расмий-иш ва публицистик нутқ услубидаги воситалардан фойдаланиб бажарилган. Улар қуйидагилар билан характерланади:

— фикрлар маъно томондан — тузилиш — шакли жиҳатдан тугалланганлиги, мулоҳазалар хулосаланган — яқун топганлиги ва мантиқан хат боши, яъни абзацларга тўғри бўлиб чиқилганлиги билан ажралиб туради (В. П. Есин

номидан ёзилган аризалар «хат бошидан» ёзилган жумлалари йўқлиги билан фарқ қилади);

— лексик-фразеологик жиҳатдан олганда, матнлар сўзлардан фойдаланиш нормаларига мувофиқ келиши билан, бир хилдаги жумлалар кўплиги билан, расмий-иш руҳидаги иборалар, газета-публицистика характеридаги гаплар худди бир қолипда босиб кўчиргандек ўхшашлиги билан ажралиб туради;

— синтаксис қоидалари юзасидан қаралганда, синтактик тузилмалар тил нормаларига мувофиқ келиши билан, гап тузилишида синтаксис қоидаларига риоя қилинганлиги ва кўшма гап чуқурлашиб, ҳар бири 3—5 бўғинга, равишдош ва сифатдошларга ажралиб, тармоқланиб кетиши билан диққатни ўзига тортади:

— пунктуацион жиҳатдан олганда — айтилаётган фикрлар пунктуациянинг хилма-хил шаклларида фойдаланиб, аниқ ифода этилганлиги (ва бунда вергул, тире, икки нуқта — баён аломати, қавс ва бошқа жой-жойида ишлатилганлиги) билан ажралиб туради.

Баён этилган матнларни бир-бирига таққослаб тадқиқ этилган вақтда ёзма нутқнинг таъкидлаб ўтилган умумий ва хусусий белгилари тез-тез такрорланиб, бир-бирига мос келиши аниқланган.

Бундан ташқари аризаларда умумий фикрни баён этишдаги ўхшашликлар, умумий структура (баён этиш қандай тузилганлиги) бирлиги аниқланган. Буни И. Б. Усмонхўжаев, Қ. Камолов ва В. П. Есин номидан ёзилган аризаларда аниқ кўриш мумкин. Аризалар фактни баён этишдан, воқеа кунини кўрсатишдан ва ҳибсга олиш сабабларини айтишдан бошланади. Кейин ўз айбига иқроқ бўлиш, ўз жинояти сабабларини баён қилиш (Ўзбекистон ССРдаги вазиятни тушунтириш) бошланади, кимдан пора олинганлиги (ёки кимга пора берилганлиги) аниқ маълум қилинар эди.

Фамилиялар, исмлар ва оталарининг исми (ёки бош ҳарфлари), шахснинг лавозими, поранинг қанчалиги ёки унинг характери тартиб билан бир чеккадан аниқ қилиб ёзилар эди; бир қатор ҳолларда бу воқеа қаерда, қандай вазиятда содир бўлганлиги кўрсатилар эди.

Фикрни баён этишнинг бундай тарздаги мос келиш хусусиятлари, лексик-синтактик қоидаларга мос равишда бир хил баён этилиши, бутун-бутун иборалар, жумлалар ва гаплар айнан такрорланиб келиши бир вақтнинг ўзида В. П. Есин нутқиға ҳам (унинг она тили — рус тили), И. Б. Усмонхўжаев билан Қ. Камолов нутқиға ҳам (рус тили улар учун она тили эмас) хос бўлиши асло мумкин эмас.

Матнлар бу қадар бир-бирига ўхшаш бўлиб қолганлиги шу билан изоҳланадики, тадқиқ этилаётган матнлар бир шахс ёки бир неча шахснинг фаол ёрдами билан тузиб чиқилган. Бу шахслар ким эканини юқорида айтиб ўтдик.

Партия, совет ходимларига нисбатан қатағон ва қувғинлар тўғрисидаги қиссамни энди бизда ва чет элларда анча шов-шувларга сабаб бўлган бир мақола — «Гдлян ва Ивановнинг «Огонёк» журналининг 1988 йил июнь ойидаги 26-сонида босилиб чиққан «Қарши туриш» деб аталган мақоласи теварагида содир бўлган воқеаларни баён қилиш билан давом эттирсам деган ниятдаман.

Мақола XIX партия конференцияси иш бошлайдиган кун арафасида босилиб чиққан эди. Ҳозирги вақтда, орадан кечган йиллар ва воқеалар орқали уларга назар ташлаб, фактларни бир-бири билан қиёслаб ва таҳлил этиб, шу нарсани қатъий ишонч билан таъкидлашим мумкинки, бу мақоланинг айни мана шу конференция олдидан босилиб чиқиши тасодифий эмас эди...

Худди мана шу «Огонёк» журнали ўзининг кейинроқ, чиққан сонларидан бирида (4—5-сонида) Самарқанд вилояти партия кўмитасининг биринчи котиби Назир Ражабов билан Бухоро вилояти партия кўмитасининг биринчи котиби Исроиил Жабборовнинг номларини келтириб уларни XIX партия конференциясида қатнашган «порахўр делегатлар» деб атайди.

Олдидан бир гапни айтиб қўймоқчиман: кейинчалик икковлари ҳам тўла оқландилар, уларга нисбатан билдирилган айблар эса тухмат-бўхтондан иборат гаплар деб топилди.

Лекин бу тухмат ва бўхтонни тўқиб чиқарган кишилар жазодан четда қолдилар. Тухматчилар Гдлян ва Иванов эдилар. Мен ҳозир улар ўша «Қарши туриш» мақоласида баён этган яна бир ёлғон гапни — сохтакорликни фош қилиб, уни рад этмоқчиман. Улар «порахўр» делегатлар тўғрисида бундай деб ёзишган эди: «... СССР Прокуратураси бу ҳақда директив органларга хабар қилган. Демак, қайта куриш душманлари ҳали ҳам кучли, улар ҳали қуроолларини ташламаган, демак, ҳамманинг бир-бирига кафиллиги ҳамон яшаб келмоқда». Уларнинг таъкидлашича, гўё порахўрлик тўғрисидаги ахборот конференция бошланишидан анча илгари ёзиб берилган-у, лекин прокуратуранинг ушбу ахбороти муҳожама қилинмасдан қолиб кетаверган эмиш. Бу ёлғон гап. Партия конференцияси 1988 йил июнь ойида бўлиб ўтган. Ражабов билан Жабборов тўғрисида эса СССР Прокуратураси КПСС МК га, мамлакат Олий Совети Президиумига конференцияга қадар ҳеч қандай масала киритмаган. Буни Бош

прокурор котибиятидаги хат-хужжатларни рўйхатга олиш дафтарини кўтариб, осонлик билан текшириб кўриш мумкин. Чиндан ҳам 1988 йил апрелида М. С. Горбачев номига собиқ СССР Бош прокурори А. М. Рекунков томонидан имзо чекилган муфассал ахборот жўнатишган. У «Ўзбекистон ССРдаги жиноятларни тергов қилишдан келиб чиқадиган баъзи бир хулосалар хусусида» деб аталар эди. Мен бу ахборот қай аҳволда тайёрланганлигини жуда яхши эслайман.

1988 йил март ойида мен, Каракозов, Гдлян ҳамда Бош прокурор ҳузуридаги алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи Б. Е. Свидерский кутилмаганда А. Рекунков ҳузурига чақирилдик. У бизни иш кабинетида эмас, балки ўзи даволанаётган «Барвиха» санаторийсида қабул қилди. Сухбат бир соат чамаси давом этди. Рекунков Ўзбекистондаги воқеалар ҳақида батафсил ахборот тайёрлаш ҳақида кўрсатма берди. Фақат воқеаларни кўрсатиш билан чекланмаслик лозимлигини, энг асосийси — чуқур бузилишларнинг сабабларини кўрсатиш кераклигини таъкидлади. Ахборотни ёзишни, шунингдек пахтани кўшиб ёзишга оид ишларни таҳлил қилишни менга юклашди, қолганлар ўзлари тергов олиб бораётган ишлар бўйича менга маълумот берадиган бўлишди. Ахборотни ёзиш қийин кечди. Бу ҳол пахтани кўшиб ёзиш ҳақидаги кўпдан-кўп ишлар асосан судлар орқали ўтиб бўлганлиги билан боғлиқ эди. Гдлян ва Свидерский тақдим қилган маълумотлар эса ҳали тергов олиб борилаётган ишларга тааллуқли эди. Шу сабабли ахборотда чиқарилган бир қанча хулосалар ҳали қатъий бўлмади, уларнинг айримларини ҳатто хато хулосалар дейиш мумкин эди.

Ахборот бир неча вариантда тайёрланиб Рекунков столига қўйилди, у фақат охириги — учинчисига имзо чекди. Ахборотда кўпдан-кўп фамилиялар келтирилган эди-ю, аммо Ражабов билан Жабборовнинг фамилияси тилга олинмаганди. Фақат 1988 йилнинг август — сентябрь ойларидагина СССР Бош прокурори СССР Халқ депутатлари бўлган ана шу кишиларни жинойий жавобгарликка тортишга розилик беришини илтимос қилиб СССР Олий Кенгаши Президиумига мурожаат этди. Афсуски прокуратура ҳамон гдлянчиларнинг тергов маълумотларига амал қилишда давом этмоқда эди. Ишотлаш, далиллар йиғиш жараёни билан эса ҳозирча ҳеч ким чуқурроқ қизиқмаётганди. Нимасини айтасиз, ҳатто СССР Олий Кенгаши Президиуми ҳам прокуратуранинг илтимосини кўриб чиқишга панжа орасидан қаради. Мен 1990 йил апрелида Иттифоқ парламенти залида Гдлян билан

Ивановни суд жавобгарлигига тортишга розилик бериш ҳақидаги масала муҳокама қилинаётгандаги бутун ҳолатни кузатиб ўтирар эканман, нуқул шу ҳақда ўйлардим. Ўша 1988 йилда ўзбошимчалик ва қонунсизликнинг ҳақиқий қурбонлари ҳимоясиз қолдилар. Жаллодлар жавоб берадиган пайт келганда эса, юзларида табассум билан демократик шов-шув остида уларни суддан олиб қолдилар.

Исмоил Жабборовни 1988 йил 19 октябрда қамоққа олишди. Унга Навоий вилоятидаги Қизилтепа пахта тозалаш заводи директори Усмоновдан, Ўзбекистон гўшт-сут саноати вазирлигига қарашли Бухоро музхонаси (холодильниги) директори Аҳмедовдан ва Бухоро вилоят партия қўмитаси ходими Ҳалимовдан бир неча марта пора олган деган айбни тўнқашди. Аммо Жабборовнинг айтишича, унинг учун турма йўли анча илгари бошланган, вилоят партия қўмитаси биринчи котиби эканлигидаёқ унинг ўз иш кабинетида Гдлян билан дастлабки учрашувлари, можаролари бўлиб ўтган.

Жабборов вилоят партия ташкилоти котиблигига сайлангандан кейин ташкилотни мустаҳкамлаш, вилоятдаги вазиятни соғломлаштириш, партия сафларини ўзига доғ туширган тасодифий кишилардан тозалаш учун кўп ишлар қилди. Бу ҳақда биз фақат расмий ҳужжатлар Жабборовга берилган тавсифномалар орқалигина билиб қолмадик. Ўз раҳбарини ҳимоя қилган оддий коммунистлар ҳам шу ҳақда сўз юритишди. Демак Жабборовнинг мақсадлари ўз қахрамонона фаолиятини Бухоро вилоятдан бошлаган Гдлян ва унинг гуруҳи муддаолари билан мос тушиши керак эди. Ахир Гдляннинг ўзи ҳам бутун умр партиядаги мафия, давлат маблағини ўзлаштирувчилар, ўғри-муттаҳамларга қарши курашиб келганлигини доим таъкидлаб айтар эдику. Аммо гап бошқа ёқда эди. Уйланган ўйин чиқмади. Агар холисона гапириладиган бўлса улар чучварани хом санашганди. Агар биринчи котиб сўзда эмас, балки амалда тартиб ўрнатган бўлса, Гдлян эса доим ўзини гўё мафияга қарши курашаётган қилиб кўрсатиб, усталик билан иш кўрди. Вилоят ички ишлар бошқармаси ва савдо ходимларидан бир гуруҳи давлат хавфсизлиги терговчилари томонидан қамоққа олинганидан кейин, Гдлян ишни ўзига қабул қилиб олиб, уларга қарши далиллар йиғишга киришди. Унинг ўзи ҳам, терговчилари ҳам, жуда жўн схема асосида иш олиб боришди: магазин мудирлари, бўлим бошлиқларини ҳузурларига чақиришиб, қамоққа олинганларга пора берганликлари ҳақида гувоҳлик бермагунларича ҳол-жонларига қўймадилар. Кўллари пора берганликларини тан олишиб, харидорларни алдаш, улардан уриб қолиш ҳисобига ўзлари пул йиғишлари-

ни, унинг бир қисмини Бухоро шаҳри ва вилоятдаги савдо идораларининг раҳбарларига беришларини айтишди. Пора ҳажми бир неча ўн минг сўмдан бир неча юз минг сўмгача борарди. Масалан, Қориева ҳамда Сатторова 222 минг сўм, Орипов — 114 минг сўм, Қосимов — 150 минг сўм берганлигини айтган.

Пора берганларнинг ҳаммасини Иванов жавобгарликдан озод қилган. Бунда улар пора берганликларини гўё ўз ихтиёрлари билан келиб айтганликлари рўқач қилинади. Қонунда шундай асос кўзда тутилган, аммо ҳамма гап шундаки, Гдлян билан Иванов бунда қонунни четлаб ўтишган. Гувоҳлик берувчилар ҳеч вақт ўз ихтиёрлари билан келишмаган, уларни сўроққа чақириб, узоқ вақт «қийин-қистовга» олишган, шундан кейингина «ихтиёрий» равишдаги аризалар дунёга келган. Аммо бу ҳақда биз кейинроқ тўхталиб ўтамиз.

Гдлян Иванов билан биргаликда бу шахсларни жинойий жавобгарликдан озод этибгина қолмай, балки уларни ўз ишларида, партия сафида қолдиришни сўраганлар, талаб қилганлар. Ҳамма гап шундаки, Гдлянга яхшими-ёмонми, виждонлими-виждонсизми, бундан қатъи назар, гувоҳлар керак бўлган, фақат улар Гдлян учун зарур гувоҳликлар беришса бас эди. Кишиларни кўндиришга уринишар, уларга пўлиса қилишар, гувоҳлик берганларидан кейин ҳеч қандай номатлуб оқибатлар келиб чиқмаслиги учун ҳамма чорани кўрамиз, деб ваъдалар беришарди. Гдлян билан Иванов шундай ишлар, шундай фикр юритарди. Аммо Жабборов бошқача ўйлар эди. У қуйидагича қатъий йўл тутди: кишилар жинойий жавобгарликдан озод қилинишлари мумкин, аммо улар башарти жиноят қилган бўлсалар, алдамчилик, ўғрилик, порахўрлик қилган бўлсалар, партия сафида қолишлари, савдода, ички ишлар органларида раҳбарлик вазифаларида ишлашлари мумкин эмас. Унинг тутган йўли жуда аниқ ва мутлақо тўғри йўл эди. Шундай фикр-мулоҳаза юритган Жабборов виждонидан айрилган носоғлом кишиларни партиявий йўл билан текшириш, партия ташкилотларини бундай кишилардан тозалаш ҳақида кўрсатма берди. Бундай одамлар асосли равишда партиядан чиқарилиб, ишдан бўшатила бошлади. Гдлян эса бундан ҳазилакамига ташвишга тушиб қолмади. У қандай гувоҳликлар берилиши мумкинлигини билганлигидан, гувоҳлардан айрилиб, эндигина зўр-базўр эпақага келтириб олган далилларга эга бўлишнинг бутун бир тизимидан маҳрум бўлиб қолиши мумкин эди.

Вилоят қўмитаси ва унинг биринчи котиби тутаётган йўли ҳақида Москвага маълумот беришди. Механизм ишга тушди. 1987 йил охирида терговчилар Навоий шаҳрига — Жабборовга телефон қилиб, уни сўроқ бериш учун келишини таклиф қилишди. Уч-тўрт марта телефон қилишди-ю, аммо тергов қандай масала хусусида ўтказилиши ҳақида лом-мим дейишмади. Лекин улар бу борада унча қатъиятлилиқ кўрсатмадилар, чамаси, уларга бу тергов унчалик зарур эмасди. Ҳар қалай телефон орқали боғланишга психологик аҳамият бериб, ўзлари ҳақида эслатиб қўймоқчи бўлишган, ёхуд партия сафларини тозалаш ишига хотима беришга уринишган чоғи.

1988 йил бошларида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасидан қўнғироқ қилишиб, Марказкомнинг иккинчи котиби Анишчев номидан гапиришиб, кўрилаётган чоратадбирлардан норози эканликларини айтишди. Шундан кейин «Правда» газетасида «Олтин устидаги кобралар» номли мақола чиқди. Унда Бухоро вилоят партия қўмитаси гдлянчилар олиб бораётган жиноий ишлар бўйича гувоҳларни таъқиб қилишяпти, деб танқид қилинган эди.

Вилоят партия қўмитаси бюроси мазкур мақолани муҳокама қилиб, унга тамомила қўшилмаслигини изҳор қилди. Муҳокама натижалари юзасидан «Правда»га хат йўлланиб, мақолага эътироз билдирилган ва ҳақиқий аҳвол тушунтирилиб, хатни газетада босиб чиқариш сўралганди. Аммо хат босиб чиқарилмади. Уни прокуратурага, ўша Гдляннинг ўзига юборишди.

Можаронинг асл сабаблари далил-исботсиз бўлиб қолмаслиги учун Гдлян гуруҳи терговчиси И. Боровнинг Бухоро вилояти партия қўмитасига йўллаган хатидан парча келтираман. Мазкур хат вилоят партия қўмитаси энди қаршилиқ қилмаса керак, деган мақсадда 1989 йил 29 мартда Жабборов қамоққа олинганидан кейин юборилган. Терговчи ёзади: «ССР Иттифоқи Прокуратураси Бухоро шаҳар саноат моллари савдоси ташкилотининг собиқ директори Шоди Қудратовни порахўрлик ва бошқа хил жиноятларда айблаб, унга нисбатан қўзғатилган жиноят ишини кўриб чиқди. ...Мазкур иш юзасидан шу савдо бошқармаси ходимлари гувоҳ сифатида қатнашдилар. Ҳукм чиқарилганидан кейин улардан кўплари расмиятчилик асосида гўё Бухоро вилоят партия қўмитаси бюросининг қарори борлигини рўқач қилиш билан эгаллаб турган лавозимларидан четлаштирилганлар. Мазкур ҳолатни текшириб кўришни ва қуйида номлари зикр қилинган фуқаролар Орифов, Қосимов, Сатторова, Қориева-га... мутахассислиги бўйича ишга жойлашишда ёрдам

беришни сўрайман». Хатда жами 23 кишининг фамилияси кўрсатилган. Уларнинг ҳаммаси пора берган, қанча берганлигини биз юқорида қисман айтиб ўтган эдик.

Жабборов билан Гдлян ўртасидаги муносабат аста-секин тарақлаша борди. Гдлян эътирозни ёқтирмас ва рақиблари билан ади-бади айтишиб ўтирмасди. У ўзига ёқмаган кишилардан қандай ўч олишини бизга Н. Туропов ўз вақтида гапириб берганди.

Жабборов ҳам Гдляннинг йўлига тўғоноқ бўлди. Уни йўлдан олиб ташлашга аҳд қилишди. Билганингни қилавер, деб индамай ўз ҳолига ташлаб қўйиш, Гдлянни ҳамма нарсага қудрати етадиган шахс қилиб кўрсатиб, СССР халқ депутатлари қурултойида ҳатто Бош прокурорлик лавозимига ундан кўра муносиб номзод йўқ деб, оғиз кўпиртиришаётган бир вазиятда Жабборовни бир ёқлик қилиш унчалик қийин эмасди. «1986 йил май ойидан бошлаб Гдлян билан Иванов, — дейди Жабборов, — менинг устимдан салбий мазмундаги маълумотларни йиға бошлашди. Тергов гуруҳи аъзолари озодликдан маҳрум этилганлар сақланаётган жойларда, Бухоро ва Навоий вилоятларидан ҳукм қилинганларнинг ҳузурида бўлиб (Жабборов узоқ муддат Навоийда ишлаган — В. И.), менга пора берганликлари ҳақида гувоҳлик беришларини талаб қилдилар. Масалан, Қизилтепа район партия қўмитаси собиқ биринчи котиби Н. Ҳикматовни менга пора берганлиги ҳақида гувоҳлик бериши учун аввал илтимос қилишган, кўндиришга уринишган, сўнг кўрқитиш, дўқ-пўписа йўлига ўтишган. Иванов бўлса сурбетлик билан шундай деган: «Ғарчи Жабборовга пора бермаган бўлсанг ҳам, барибир, берганман деб ёзавер. Ўзбекларнинг ҳаммаси порахўр — буни биз яхши биламиз».

Ҳақиқатан ҳам Жабборовни оғир жиноятлари учун қамоққа олинган ёки ҳукм этилганлар «фош» қилдилар. Улардан, ҳар қандай кишига қарши, ҳатто худога қарши ҳам гувоҳлик олиш Гдлян ва унинг гуруҳи учун ҳеч гап эмас эди. Узоқ муддат ҳибсда сақланганликдан, уларга нисбатан қўпол муомалада бўлинганидан, жисмоний ва руҳий қийноқ-азобларга дучор қилинганидан кишиларнинг иродаси букилган эди. Энди улар учун барибир. Терговчилар бирон кимса ҳақида гувоҳлик беришни сўрасалар, улар «гувоҳлик» беришарди. Гоҳи улар учун бировга тўхмат қилиш озодликка чиқишларига имкон берадиган бирдан-бир нажот йўли бўлиб туюларди.

Ғиждувон район партия қўмитасининг собиқ биринчи котиби Раҳимов, Навоий вилоят ижрокоми ички ишлар бошқармаси собиқ бошлиғи, уч йилдан ортиқ муддат ҳибсда

ушлаб турилган, кейин эса бутунлай оқланган Ҳайитов, Ғиждувон районидаги «Халқобод» жамоа хўжалиги раиси Ҳрунов ва бошқалар отишга ҳукм қилиш билан кўрқитишлар остида Жабборовга тухмат қилдилар.

Аммо Жабборовнинг ўзи ҳам ҳеч қачон қилмаган ишини қилдим деб, ўзига ўзи тухмат қилди. У шундай хотирлайди: «Якка хонада сақланган дастлабки кунларимданоқ мен худди ёмон туш кўраётгандек талвасада эдим — турмада ётишим, оиламдан узоқдалигим, шармандагарчилик — буларнинг ҳаммаси руҳимга қаттиқ таъсир қилди. Қачон ҳушимга келганимни эслай олмайман... Бир ҳафтадан кейин Каракозов келиб, Гдлян билан Иванов илгари орамизда бўлган келишмовчиликлар туфайли мен билан учраша олмасликларини, шу боисдан мени ўзи сўроқ қилажагини айтди. «Ёдингда бўлсин, — деди у, — сен бу ердан чиқиб кетолмайсан, сен тамом бўлган одамсан. Башарти тергов билан биз тарафга ўтиб, устинга қўйилаётган айбларни тан олган тақдирдагина, энг олий жазодан қутулиб қолишинг ва энг кам муддатга озодликдан маҳрум қилинишинг мумкин. Айни чоғда оиланг ва қариндош-уруғларинг ҳақида ҳам ўйлаб кўр. Акс ҳолда ҳар нарса бўлиши мумкин».

Жабборов ҳибсдаги бошқа одамларга кўшилмай алоҳида қамоқхонада ётар экан, улар истагандек гувоҳлик берди. Аммо, у берган гувоҳликлар қатағон қилинган бошқа кишиларнинг гувоҳликларига тамомила ўхшаш эди.

Бухородаги оилавий қамоққа олишлар бошқалар каби Жабборовга ҳам яхши маълум эди. Одамларни ярим тунда бирдан қаергадир олиб кетишар, сўнгра ойлар, йиллар ўтиб, улар уйларига қайтишарди, баъзан эса, умуман қайтишмасди ҳам. Гдлянга сўроққа чақирилган Маҳмуд Мирзабоев ҳам худди шундай қайтиб келмаган кишилардан ҳисобланади — эртаси кунининг жасадини тергов гуруҳи жойлашган бино яқинидан топишди.

Биринчи сўроқ пайтидаёқ Гдлян шу ҳақда эслатиб қўйди: «Сен бизнинг Бухородаги ишларимиздан бохабарсан-а. Биз билан ҳазиллаша кўрма. Сени ҳеч ким ҳимоя қилмайди, ҳаммалари ўзларидан кўрқишади». Гап охирида қўшиб қўйди: «Ҳозирги лавозимингда ишлаётганингга кўп вақт бўлмаганлиги учун, сенга 40 кишилик топшириқ берамиз, жами бўлиб 300 минг сўмлик порани кимлардан олганингни айтасан». Шундан кейин бир варақ тоза қоғоз бериб, пора берганларни номма-ном кўрсатишимни буюрди... «Билиб қўй, — деди у, — ҳаётинг бизнинг қўлимизда, сен ё бизнинг айтганимизни қиласан, ёки оқибати ёмон бўлади».

Жабборовни алдашди, рафиқасини, фарзандларини қамоққа олиш билан кўрқитишди, дўқ-пўписа қилишди, отиласан дейишди, ҳамманинг олдида шармандаи-шармисор қиламиз деб таҳдид қилишди. Терговчи Ревеко унга доим шу сўзларни такрорларди: «Башарти бир миллион сўмни ўз ихтиёринг билан топширмасанг, вилоятдаги бир неча раҳбарларни ҳибсга қиламиз, уларни сўроқ қилиб пул ундирамиз, улар бу пуллар ва қимматбаҳо буюмлар сеники эканлиги ҳақида гувоҳлик беришади, бу бизнинг кўлимиздан келади, сен бунга ишонавер!»

Бунга кўшимча қилиб шуни айтмоқчиманки, шубҳаланиш учун ўрин йўқ эди, айниқса улар Отаулла Худойбергановдан сохта равишда тўпланиб мусодара қилиб олинган қимматдорликларни намойиш этганларидан кейин бунга ҳеч қанақа шубҳа қолмади. «Сен шу нарсани англаб олгинки,— гапида давом этди Ревеко,— матбуот, прокурор, суд — ҳаммаси бизнинг кўлимизда. Ҳаммаси бизга боғлиқ. Эндиликда Гдлян бизнинг халқ депутатимиз»,— деб доим таъкидлашарди. «У КПСС Марказий Комитетига бемалол кириб чиқа олади. Бош прокурорга эса аллақачон бўйсунмай қўйган».

Жабборовнинг иродасини букишди. Бир йилдан кейин у ўзига келиб, ўзининг кўмагида ўзига қарши кўзғатилган айбларни ишонарли далиллар асосида рад этади.

Порахўрлик ҳақидаги ишлар худди, фирром қимор каби, бирин-сирин чиппакка чиқа борди. Гдлян эса бундай ишлардан юзга яқинини ўйлаб чиқарган эди. Жабборов қанчадан-қанча одамларга тўхмат қилди. Умуман олганда улар айни вақтда бир-бирларига тўхмат қилишарди. Тўхмат асосий «далил» бўлиб хизмат қиларди, ҳақиқатда пора берганлик ва олганликни ҳеч нима билан исботлаб бўлмасди. Масалан, Жабборов ўзига пора берган одамнинг манфаати йўлида бирон иш қилганлигини асло аниқлаб бўлмаганди. «Жабборовга 400 минг сўм пора берганлар» деган Гдлян томонидан белгиланган даъво амалда афсона бўлиб чиқди. Жабборовнинг уйи бир неча бор тинтув қилинганда 515 сўм пул, икки минг сўмлик заргарлик буюмлари, 100 сўмлик облигация топишди, 4 минг сўмликдан зиёд мол-мулк хатланди. «Ашаддий» порахўрнинг бор буди, бутун бойлиги шугина эди.

Жабборовнинг иши дастлабки тергов босқичидаёқ тугатилиши керак эди. Аммо Иттифоқ прокуратурасида Р. Абдуллаева билан бўлганидек, узил-кесил қарорни суд қабул қилгани яхши бўлади, деган қарорга келишди. Қолаверса бу пайтда прокуратура шаънига гдлянчилар ишини барбод этяпти, мафияни ҳимоя қиялпти, деб айб тўнкашмоқда эди.

Иш Тошкент шаҳар судида эшитилди. ССР Иттифоқи прокуратураси бўлимларидан бирининг катта прокурори А. С. Арбузов давлат қораловчиси бўлди. Иш судда эшитила бошланганидан кейин Арбузов келтирилган далилларнинг асоссизлигига ишонч ҳосил қилди ва қораловчи бўлишдан бош тортди.

1990 йил 6 мартда суд оқлов ҳукми чиқарди ва Жабборовни суд залининг ўзида қамоқдан озод қилди. Айни замонда шу ҳукм билан бирга суд СССР Бош прокурори номига хусусий ажрим чиқарди ва тергов давомида қўйилган айблар, пора олганлик ва берганлик ҳақидаги фактларнинг ҳаммаси уйдирма эканлигини, айбсиз одамга нисбатан жабрзулм қилинишига йўл қўйилганлигини қайд қилиб ўтди. Суд Бош прокурордан Гдлян билан Иванов ҳамда бошқа баъзи терговчилар йўл қўйган қонунсизликни албатта текшириб чиқишни талаб этди. Шу тариқа Жабборов ҳибсда бир йилу тўрт ой ушлаб турилганидан кейин ҳақиқат сари йўналган олис йўл хотимасига етди, таҳқирлашлар, тухматлар шу тарзда хотима топди.

Мен «ҳақиқат йўли» деган иборани ишлатдим-у: «Наҳотки Гдлян билан Иванов ҳақиқат сари боришган бўлса?» — деб ўйланиб қолдим. Йўқ, асло, улар ҳақиқатни бузиб кўрсатдилар, одамларнинг покиза номларига, шахсий қадр-қимматларига, энг асосийси эса — эркинликларига тажовуз қилдилар. Уларнинг иккаласи ҳам буни ҳеч қачон тушуниб етмаса керак. Табиатнинг ўзи уларни бошқаларнинг дарду аламини ҳис этиш, одамларни ўздан кўра кўпроқ қадрлаш ва севиш туйғусидан маҳрум этиб қўйган эди. Ҳамонки шундай экан, улар инсоний қиёфаларини ҳам йўқотиб қўйганлар. Уларни-ку, тушуниш мумкин. Хўш, Жабборов оқланганидан кейин В. Коротич ўзини қандай тутди? Ўзи номидан, журнали номидан кечирим сўрадим, хатосини тан олдим? Йўқ, асло, оғзига толқон солгандай, жим бўлди-қолди. Ҳа, СССР халқ депутати, ўзининг бугун онгли ҳаётида бошқаларни қандай қилиб ҳалол яшашга тарбиялаш ва ўргатишдан бошқани билмаган Коротичнинг туриш-турмуши, асл қиёфаси маълум бўлди қўйди.

Назир Ражабович Ражабов Жабборовга қараганда камроқ — 9 ой қамоқда бўлди. Иккаласини ҳам бир кунда — 1988 йил 19 октябрда ҳибс қилишган эди. Ражабовни келаси йили 19 июлда тергов олиб борилаётган вақтдаёқ қўйиб юборишди. Унинг устидан ўтказилган тергов жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли ишни ётқизиш ҳақида қарор чиқарилиши билан ниҳоясига етди.

Тўғри, тўққиз ой асоссиз равишда қамоқда бўлиш — бир ярим ёки уч йил эмас, албатта. Аммо ҳалол ва виждонли, айбсиз одам учун ҳатто бир кун, бир соат қамоқда бўлиш — ғоятда фожиали ҳолдир.

Н. Ражабов турмада сақланган тўққиз ой ичида шунчалик азоб-уқубатларни бошидан кечирдики, ўтган бутун умри давомида ҳам бунчалик уқубат тортмаган эди. У 1939 йилда туғилган. Унинг синфни битиргандан кейин политехника институтига кириб ўқиди, кейин Қозоғистондаги заводлардан бирида муҳандис-конструктор бўлиб ишлади, шундан сўнг жонажон юрти — Ўзбекистонга қайтди. У мансаб бобида жуда катта муваффақиятга эришди — 36 ёшида Бухоро вилоят партия қўмитасига котиб бўлди, 39 ёшида эса Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси қурилиш ва шаҳар хўжалиги бўлими мудирлари этиб тасдиқланди. Унинг ўткир ақл эгаси, билимдон ва ажойиб ташкилотчилик қобилиятига эғалигини тезда пайқаб олишди. У СССР ва Ўзбекистон давлат мукофотлари соҳиби. Ражабовни порлоқ келажак кутарди. Аммо, афтидан, у бу ҳақда ҳаммадан кўра камроқ ўйларди. Юборган жойларида виждонан ва ҳалол меҳнат қилди. Қишлоқ қурилиши вазири бўлиб ишлади, тўрт йил Наманган вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби бўлди, 1987 йилдан жиний жавобгарликка тортилгунига қадар — Самарқанд вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби эди.

Нима сабабдан Гдлян Ражабовни ўзининг навбатдаги қурбони қилиб танлади? Фикри-оғизимча, бунинг бир қанча сабаблари бор эди. Биринчидан, бунга Ражабовнинг хизмат соҳасида босиб ўтган йўли сабаб бўлди. Ражабов жуда кўп нарсадан хабардор, бинобарин, агар уни «обдон ишланса», Тошкентдаги, шунингдек Москвадаги юқори мансабдор кишилар ҳақида ҳам маълумот бериши мумкин, деб хаёл қилди Гдлян. Иккинчидан, ақл-идрок, истеъдод ва заковатда, хизмат мансабида ўзидан устун турувчиларни Гдляннинг жини суймасди. Башарти унинг йўлида шундай одамлар учраб қолгудай бўлса, албатта улар билан ўртасида низо чиқарарди, уларнинг борлигини, умуман, улар билан бирга яшашни ёқтирмасди. Шундай пайтларда унинг олчоқлиги тутар, бундай истеъдод соҳибларини чақиб олиш, ерга уриш ва умуман эзиб ташлаш ўтида ёнарди. Гдлянга соя ташлаши мумкин бўлган ҳамма нарсани у ўзига маъқул кўрмас, тоқат қилолмас ва ҳаммиша рад этарди. Рад қилиш усуллари ҳам ҳар хил эди.

Гдлян Ражабовга қарши шу қадар ваҳшиёна усулларни ишга солишининг учинчи сабаби яна шунда эдики, у ҳамма-

чиларидан олинган маълумотлар ҳам уларга маълум эди. Ҳаммасидан хабардор эдилар-у, аммо кишиларни хўрлашни қайсарлик билан давом эттирмакда эдилар.

Изолятор маъмуриятининг камералар бўйича ёрдамчиларидан бири Егор Матвеевич Н. шундай ҳикоя қилади: «Фикримча, Ўзбекистон Республикаси Самарқанд вилоят партия кўмитаси собиқ биринчи котиби Назир Ражабович Ражабовнинг тақдири ғоятда фожиали. У Гдлян билан Ревеко унинг бўйнига қўйишга уринган сохта жиноятларга қарийб бир ой чамаси зўр бериб қаршилик кўрсатди... Сўроққа олиб чиққанларида муттасил дўқ-пўписа қилишлари (доим отишга ҳукм қилиш ва оила аъзоларини турмага қамаш билан кўрқитишлари) натижасида Ражабовнинг асаблари адоий тамом бўлди (бир куни у ҳатто камерада ҳушидан кетиб йиқилди) ва охир-оқибатда икки миллион сўм берганлиги ҳақида ариза ёзишга мажбур бўлди (бу пул миқдорини Гдлян белгилаган эди), аслида эса у шунча миқдордаги пулни умри бино бўлиб кўрмаган... Ражабов гўё ўз пулларини «сақлашга олган» давлатманд фуқаролар, ўз дўстларининг номларини кўрсатишга мажбур бўлди. Ражабовнинг пора олганлик ва берганлик ҳақидаги гувоҳликлари ҳам фирт уйдирма. «Нима ҳам қилардим,— деган эди Ражабов менга,— менинг бошқа иложим йўқ, акс ҳолда мени отишади, оиламни ҳам омон қўйишмайди».

Унинг Ражабов ҳақида айтганлари шу камерада у билан бирга ётган фуқаро Ж. нинг берган гувоҳликлари билан мос келади.

Ж. ўзининг ташаббуси билан СССР Бош прокурори А. Я. Сухарев номига ёзган арзномасида қуйидагиларни маълум қилади: «Иши терговда бўлган маҳбус Назир Ражабович Ражабов мен билан бирга бир камерада ётди. Бу одамнинг тақдири мени қаттиқ ҳаяжонга солди, шундан кейин мен унинг иши ҳақида обдон билиб олишга ҳаракат қилдим. Сизга ҳақ гапни айтиб қўя қолай. У айбдор эмас. Мен шуни яхши биламанки, Ражабов бир неча бор, шу жумладан Сизнинг номингизга ҳам арзнома юборишга уриниб кўрди. Аммо уларнинг ҳаммаси, сўзсиз, Гдляннинг қўлига тушган. Фақат май ойи ўрталарида ёзилгани бундан истисно бўлса керак. Гдлян Ражабовни Лигачев ҳақида гувоҳлик беришга мажбур қилди. Лигачев Гдлян томонидан бунёд этилган пиллапоянинг энг юқори чўққиси. Ражабов буни рад қилди. Шундан кейин Гдлян ундан 2 миллион сўм миқдоридан пул талаб қила бошлади. Хотини, ўғли, отасини қамокқа олиш билан кўрқитди. Гапларимга ишонинг, Александр Яковлевич, Ражабовни ўзим икки марта ўлимдан сақлаб қолганман. Бу

одам бошқа нима ҳам қила оларди? Иванов унга қарата: агар айбингни бўйнингга олмасанг, ёмон бўлади, деб айтди. Гдлян бўлса унинг ишини Туркманистон судига юборишни ваъда қилди ва суд ўлим ҳукми чиқаришини айтди. Гдлян бундай деди: «Агар сен ётган ўлим камерасига шахсан ўзим келиб кўрмасам, хотининг қўшни камерада чинқирмаса, мен эркак эмасман...» Александр Яковлевич! Наҳотки Сиз Назир Ражабовдек покиза инсон қонунсизлик қурбони бўлишига йўл қўйсангиз?»

Ушбу хат ёзилган вақтда Ражабов ҳали ҳибсда эди. Кўриб турибсизки, мутлақо бошқача хилдаги вазифаларни бажариши, бошқача хилдаги ахборотни бериши керак бўлган камера бўйича ёрдамчи ҳам адолатсизликка, ўзбошимчаликка чидай олмаган, таваккал қилиб СССР Бош прокурорига мурожаат этган. Аммо тергов иши 1989 йил 29 декабрга қадар давом этди. Гдлян гуруҳи Ражабов теварагида бўхтонни шу қадар чигаллаштириб ташлагач эдики, Гдлян билан Иванов ишни олиб боришдан четлаштирилганларидан кейин янгидан тузилган терговчилар бригадаси ишнинг тагига етиши учун анча-мунча вақт керак бўлди. Ражабовга нисбатан кўзғатилган жиноят ишини тугатиш ҳақидаги қарор 67 варақдан иборат эди. СССР Бош прокурорининг ёрдамчиси В. С. Галкин мавжуд материалларни икир-чикирларигача обдон таҳлил қилиб чиқди, жиноят таркиби йўқлиги сабабли иш нима сабабдан тугатилаётганлигини ишончли далиллар асосида кўрсатиб берди.

Одамларни асоссиз равишда қувғин қилиш ва қамоққа олиш, қалбаки ва сохта ҳужжатлар тайёрлашдан иборат яна бир мудҳиш саҳифага хотима қўйилди. Аммо адолат тантана қилишига, ғалаба нашидасини ҳис этишга ҳали эрта эди. Қонунсизлик айбдорлари қонун чиқарувчи ҳокимият ўриндиқларида ўтиришда давом этмоқда эдилар. Бу қонун посбонига нисбатан, мамлакатдаги одил судловга нисбатан беодоблик эмасми? Дунё яна остин-устин бўлгандек, шайтон ўйини давом этмоқда эди, аммо у энди «демократия» ниқобига ўранганди.

ГДЛЯН МИЛЛИОНЛАРИ АФСОНАМИ Е ҲАҚИҚАТ!

Миллионларни мусодара қилиш Т. Гдлян ва унинг тарафдорларининг энг асосий дастмояси эди, десак хато бўлмайди. У ана шу миллионлар туфайли ном чиқарди ва шуҳратларга кўмилди, омма орасида кенг танилди. Ана шу миллионлар туфайли матбуот саҳифаларида, телевизор экранида кўкларга кўтариб мақталди, сўнгра эса Иванов билан биргаликда СССР халқ депутати курсисига ўтирди. Шу миллионлар бўлмаганда, ўз ихтисоси бўйича бошқа ҳамкасблари орасида ҳеч нимаси билан фарқ қилмайдиган бу икки терговчини мамлакат умуман билмаган бўларди.

Миллионларни телевидение орқали олиб кўрсатишди, расмга туширишди, суратларни эса рўзнома ва жариди саҳифаларида босиб чиқаришди. Ана шу миллионлар билан Гдлян, Иванов ва уларга яқин турган терговчилар неча марталаб суратга тушишган.

Ушбу сатрларнинг муаллифи ҳам уюм-уюм пуллар, облигациялар, заргарлик буюмлари олдида суратга тушган. Бу 1988 йилда бўлган эди. Гдлян сайловолди курашини бошлаб юборган, унга реклама зарур эди. У ва Г. Каракозов мусодара қилинган пул ва қимматбаҳо буюмларни ССР Иттифоқи Прокуратураси залида намойиш қилиб кўрсатишга А. Рекунковни кўндиришди. Бу кўргазма Гдлянга нима учун керак бўлиб қолганини афтидан Рекунков тушуниб етмаган, гап нимадалигини ўша дамда дарҳол пайқаб ололмаган. Унинг ўзи ҳам шундай кўргазма орқали прокуратуранинг обрўйини бир қадар мустаҳкамламоқчи бўлган бўлса ажаб эмас. Кўргазма намойишига жуда кўп журналистлар ва фотомухбирлар таклиф этилди. Зални кучайтирилган милиция соқчилари, ички қўшинлар солдатлари қўриқлаб турарди. Бу тасодифий ҳол эмасди, чунки наридан бери жиҳозланган хонада бир неча миллион сўмлик пул, қимматбаҳо буюмлар қўйилганди.

— уша куни яхши эсимда қолган, соат миллари ўн иккига яқинлашмоқда эди. Зал терговчилар, журналистлар, ССР Иттифоқи Прокуратурасининг ходимлари билан лиқ тўлганди. Мен ўз хонамда ўтирардим. Бевосита Рекунков билан уланган телефон бирдан жиринглаб қолди. Трубкини кўтардим. Бош прокурор қуруқчина қилиб ҳузурига таклиф қилди. Мен бешинчи қаватга кўтарилиб, унинг хонасига кирдим. Хонада Рекунковнинг бир ўзимиди ёки бошқа бирон кимса ҳам бормиди, ҳозир эсимда йўқ. Бош прокурор мendan: «Залда миллионлар намоёиш қилинаётганидан ва журналистлар таклиф этилганидан хабаринг борми?» деб сўради. Мен ижобий жавоб бердим. Шунда у ана шу тадбирни иложи борица қисқароқ қилиш, журналистлар тезроқ кетиши кераклигини айтди. «Пастга, залга тушиб, матбуот учун бирикки оғиз сўз айт, биз каттароқ учрашувга чиқишга тайёр эканлигимизни маълум қил. Шу учрашувда бериладиган саволларга биз жавоб қайтаришимиз учун уларнинг рўйхатини айтишсин. Ҳозир эса кўрғазмага яқун ясаш керак».

Мен унинг кўрсатмасини бажаргани кетдим. Рекунков мени таклиф қилганлиги тасодифий ҳол эмасди. Ўша кезларда мен мамлакат прокуратураси Бош тергов бошқармаси бошлиғининг биринчи ўринбосари бўлганлигимдан вазифалар тақсимотига кўра айна бир вақтда назорат олиб боровчи бўлимни ҳам бошқарар, ўғрилиқ, порахўрлик, ғаразгўйлик билан қилинган бошқа хил жиноятлар ҳақидаги ишлар бўйича терговни кузатиб турар ва ташкил қилар эдим. Менинг ваколатим Бош тергов бошқармаси бошлиғининг яна бир ўринбосари Г. Каракозов раҳбарлигидаги Иттифоқ прокуратураси тергов бўлимига ўтмасди. Аммо бизнинг бўлимимизда бутун мамлакат бўйича юқорида тилга олиб ўтган ишлар ҳақидаги барча маълумотлар тўпланганди. Шу боисдан Рекунков Иттифоқда порахўрликка қарши олиб борилаётган курашнинг аҳволини журналистларга жуда қисқа қилиб ёритиб бериш ҳар қалай менинг қўлимдан келади, деб ўйлаган бўлса ажабмас. Кейинчалик билсам ушбу кўрғазма хусусида Рекунковга юқори ташкилотлардан кўнғироқ қилинган экан. Хулласи калом, кўрғазмани маълумлашмаганликларини айтишган, у носоғлом фикр-мулоҳазаларга сабаб бўлади, — дейишган. Мен журналистлар олдида 10 минут чамаси бўлдим. Гдлян, С. Салоҳитдинов ҳам мен билан ёнма-ён туришганди. Мен фақат Ўзбекистондаги эмас, балки бошқа минтақалардаги тергов материалларига бағишланган катта доирадаги учрашувга ҳозирлик кўрилаётгани ҳақида сўзлаб берганимга қадар фотомухбирлар мени Гдлян билан бирга

суратга олиб бўлишган эди. Кейинчалик бу суратлар баъзи журналларда босилиб чиқди.

Шундан кейин мен гдлянчилар томонидан қонунни бузишга йўл қўйилганлигини текшириш топширилган гуруҳга бошчилик қилдим. Албатта, ахир ўшанда ўзинг ҳам бизлар билан бирга эдинг-ку, энди бошқа ёққа ўтиб олдингми, деб менинг шаънимга танқидий сўзлар айтишлари ҳам мумкин. Бу нарса мени мутлақо безовта қилмайди, чунки мен ҳеч қачон уларнинг одами бўлган эмасман.

Очигини айтиб қўя қолай: Гдлян миллионлари билан терговнинг дастлабки ойларида, тўғрироғи умуман 1989 йилда деярли шуғулланмадик. Қўлга олиш, қамаш, умуман фуқароларни жиноий жавобгарликка тортиш чоғида қонунчилик бузилганлиги билан боғлиқ жуда катта ҳажмдаги ишларни бажаришимиз керак эди. Биз терговни бошлар эканмиз, кўп ўтмай биздан шу ишнинг қандай бўлмасин бирон бир натижасини талаб қилишларини тушунардик. Чунки гдлянчилар масаласи теварагида баҳс тобора авжга минмоқда эди. Бундан ташқари бизга Ўзбекистондан адолатни тиклаш, айбсиз кишиларни оқлашни илтимос ҳамда талаб қилиб ёзилган ўнлаб, юзлаб аризалар тўхтовсиз келмоқда эди.

Мен шуни ҳам яхши англадимки, биз мусодара қилинган миллионлар ҳақиқат ё ҳақиқат эмаслигини, Гдлян ва унинг қўл остидаги терговчиларнинг ҳалоллигини текширишга киришишимиз билан дарҳол бизни хато қилаётганликда, гуруҳнинг обрўсини тўкишга интилаётганликда айблашлари мумкин эди, чунки кўпларнинг тушунчасида фуқароларни қўлга олинганлиги ва қамалганлиги асосий масала бўлиб ўрнашиб қолган эди.

Аммо дастлабки ойлариёқ биз ишда жиддий бузилишларга йўл қўйилганлиги ҳақида ашъвий далилларга эга бўлиб, Гдлян гуруҳидаги айрим терговчиларнинг суиистеъ-молликлари ҳақида ахборот ола бошладик. Биз уларни йиғиб борар, бир чеккага тўплаб қўярдик, энг муҳим сўроқ протоколларидан нусха кўчириб олардик. Фақат 1991 йилга келгандагина ҳақиқий имконият туғилди ва биз қимматбаҳо буюмлар билан астойдил шуғулланиш пайти келди деб ҳисобладик.

Энг биринчи галда эътибор қилган нарсамиз — Гдлян ўзи қилаётган ишини мақтаб, мусодара қилиб олинган миллионлар ҳақида турли хил рақамларни айтгани бўлди. Бир ҳолда бу 40 миллион бўлса, кейин 44 миллион тилга олинди, сўнгра эса матбуот ва телевидение орқали у навбатдаги 45 миллион сўмни олиб келганлиги хабар қилинганди. Унинг

оғзидан 140 миллион ҳам чиқиб кетди. 1990 йил апрелда бўлган СССР Олий Кенгаши сессиясида ҳам шу ҳақда гапирилди. Хўш, ҳақиқат қаерда? Ҳар қалай Гдлян ва унинг гуруҳи аслида қанча қимматдорликларни мусодара қилган-у, амалда давлатга қанча даромад келтирган.

Бу хилдаги саволларга жавоб бериш жуда қийин бўлди. Гап шундаки, ўша кезде тергов бўлимида ашёвий далиллар устидан қатъий ҳисоб-китоб ва назорат йўқ эди. Каракозов, Гдлян, Чижук, Иванов ва тергов бўлимидаги бошқа баъзи ходимлар ишдан бўшатиладиган кейингина бу ишда тартиб ўрнатилди бошлади. Биз олиб борган текшириш ишлари ҳам бунга тўртки бўлди. Гдлян иши бўйича мусодара қилинган пуллар, қимматбаҳо қоғозлар, заргарлик буюмлари мутлақо эгасиз бўлиб қолганлиги ишимизга катта халал берди ва ҳақиқатни аниқлашимизни қийинлаштирди. Ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетган, бир қопга солинаввергандан кейин кимдан қанча ва қандай буюм олингани, эгаси кимлигини ҳеч бир кимса аниқ айтиб беролмасди.

Шундай бўлишига қарамай, ҳар қалай Гдлян 140 миллион рақамини тилга олганда жуда ҳам муболаға қилган деб рўй-рост айтишим мумкин. Тўғри, у буни бир мартагина тилга олди, бошқа ҳеч қачон уни такрорламади. Ўзини ўзи мақташга берилиб кетиб, Ўзбекистонда иш олиб борган бошқа тергов гуруҳлари томонидан талончилар, порахўрлардан амалда тортиб олинган салкам юз миллион сўмни ҳам ўз миллионларига қўшиб юборди. Пахтани қўшиб ёзиш билан боғлиқ ишлар бўйича айниқса терговнинг бошида мусодара қилинган сумма улар орасида энг йириги эди. Бунда, менимча, ўзбек терговчиларига ва оператив ходимларга, шунингдек мамлакатнинг бошқа минтақаларидан юборилган ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларига омад кўпроқ кулиб боққан. Аммо бу миллионлар кўпларга маълум эмас. Демократик матбуот ҳам бу ҳақда лом-лим демади, чунки бу миллионларни бошқа терговчилар, анчайин камтарин кишилар топган эдилар-да. Фарқи шундаки, улар анча билимдонлик билан иш олиб боргандилар.

Мен Т. Гдлянни, унинг шуҳратпарастлиги ва ўзини кўкларга кўтариб мақташни ёқтиришини яхши билганимдан 45 миллион сўмнинг ҳақиқат эканлигига ишонмасдим. Топилган пулларни мусодара қилиш, сақлаш ва мусодара қилинган қимматбаҳо буюмларни ҳисобга олишдаги тартибсизлик мени ҳушёр торттирди. Шунда мен ишни яхши биладиган кишилардан тафтиш комиссияси тузиш ва 1983—1988 йилларга тааллуқли Гдлян иши юзасидан ашёвий далилларни ҳамда уларнинг ҳаракатини тўлиқ рўйхат қилиб

чиқишни сўраб СССР Бош прокурори А. Я. Сухаревга мурожаат қилдим. Натижада шундай комиссия тузилди ва 1990 йил августида тафтиш ишига киришди. Бу ниҳоятда мураккаб, катта ҳажмдаги ва сердиққат иш эди. Ўтказилган тинтувлар, буюмларни кўздан кечириш протоколлари, қимматбаҳо буюмларни банкларга сақлаш учун топширилганлиги ҳақидаги қвитанциялар ҳамма-ҳаммаси бирма-бир кунт билан ўрганиб чиқилди. Гувоҳлик берилганлиги ҳақидаги протоколлар, пулни, заргарлик буюмларини олганлик ва берганлик ҳақидаги тилхатлар кунт билан солиштириб кўрилди.

Комиссия узун кунлар синчковлик билан иш олиб боргандан кейин якуний ҳужжат — актни ва унга илова қилинган жадвални тақдим қилди. Комиссия чиқарган хулосалар кўплар учун кутилмаган ҳодиса бўлди. Гдлянчилар олиб борган 45 та жиноят ишлари бўйича мусодара қилинган пул ва қимматбаҳо буюмлар ҳақида қуйидаги маълумотлар аниқланди:

- олинган пул — 14 679 733 сўм 85 тийин
- заргарлик буюмлари ва олтин — 10 886 830 сўм 75 тийин
- облигациялар — 1 886 830 сўм 50 тийин
- Жами — 27 982 153 сўм 10 тийин
- ҳаммаси бўлиб 1 258 130 сўм 77 тийинлик мол-мулк,
- 447 201 сўм 06 тийинлик омонат хатланган.

Буларнинг жами 1 705 331 сўм 83 тийин бўлади.

Шундай қилиб, ҳаммасини қўшганда аранг 30 миллион сўмга боряпти. Бу катта сумма, албатта, бунинг учун Гдлян ва унинг тўдасига раҳмат айтса бўлади. Аммо, қолган 15 миллион сўм қаерда қолди? — деган ҳақли савол туғилди. Ахир олинган суратлар яхши эсимда қолган: самолёт пиллапояси, жилмайиб турган Гдлян, унинг орқасидан эса миллионлар солинган қопларни кўтариб олишган, унинг сўзларига қараганда, улардаги пул 40 миллионлик рақамдан анча ошиқ эди.

Гдлян эса миллионларини кўз-кўз қилишдан қолмас, аммо уларнинг учдан бири, 15 миллиони қўшиб ёзилганлигига ҳеч ишонгинг келмасди.

Гдлян билан Иванов яна бир депутатлик мандати кетидан қувиб, Арманистонга қочиб кетганликларининг боиси ҳам шу камомад эмасмикин? Фикри ожизимча, қамоққа олиш, одамларни ноҳақдан узоқ ушлаб туриш ва сўроқ пайтларида қонунни бузганликлари факти уларни унчалик ҳам ташвишга солмаётган эди. 23 та иш бўйича қимматбаҳо буюмларни мусодара қилиш, сақлаш ва топшириш чоғида Ўзбекистон

Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 154, 159 ва 160-моддаларида баён қилинган талаблар жиддий суратда бузилганлиги, шунингдек тергов гуруҳи ўз хизмат бурчини виждонан бажармаганлиги текшириш давомида аниқланганлиги, тафтиш ҳужжатида қайд қилиб ўтилган эди.

Айбланаётган кишилар, уларнинг қариндош-уруғлари ва таниш-билишларидан тинтув вақтида топилган пуллар, заргарлик буюмлари, облигациялар — қимматбаҳо қоғозлар кўп ишлар бўйича жойнинг ўзида қайта ҳисоб-китоб қилинмаган, баъзида ҳатто сурғучланмаган ҳам, бундай аҳвол уларни сақлашда суиистеъмолликлар ва масъулиятсизликка йўл қўйилишига олиб келган.

Қимматли буюмлар вақтида кўздан кечирилмаган, баъзан бу иш 2—3 ой кечиқиб наридан-бери ўтказилган, айниқса заргарлик буюмлари билан шундай палапартишлик қилишган. Одатда узук, билагузук, тақинчоқлар сингари қимматбаҳо буюмларнинг умумий миқдоригина кўрсатиларди. Уларга хос хусусиятлар, алоҳида аломатлари, масалан, ҳатто со-атларнинг номери ҳам кўрсатилмаганди. Кўп ишлар бўйича мутахассислар таклиф қилинмаган. Заргарлик буюмлари тўғридан-тўғри СССР Молия вазирлигининг Давлат хазинаси-га топширилаверган, турли шахслардан олинган қимматли буюмлар битта идишда жўнатилаверган; натижада бу буюмлар эгаси номаълум бўлиб қолган (Камолов, Нурумбе-тов, Ражабов, Худойберганов, Каньязов, Усмонхўжаев, Чурбанов, Каримов, Ғойибов, Мирзабоев, Илиади ва бошқа айбланган кўпдан-кўп кишиларга оид ишлар шулар жумласи-дандир).

Гоҳо тинтув ўтказмасдан ва тегишли протокол тузмасдан ҳам қимматликларни олиб кетиш ҳоллари бўлган. Шу сабабли у ёки бу нарса олингани ҳақида сўроқ протоколлари орқалигина ҳукм чиқариш мумкин. Ҳамма ҳолларда ҳам қимматликларни олганлик ҳақидаги тегишли ҳужжатнинг нусхаси берилавермаган (Чурбановни ва бошқаларни айблаш бўйича иш, Мирзабоев иши), ҳамма қимматбаҳо буюмлар ҳам ўраб-жойлаб ва сурғучлаб қўйилмаган.

Мавжуд тартибни шу хилда бузиш ҳолларига кўп терговчилар йўл қўйганлар. Тинтув пайтларида шахсан иштирок этган Гдлян ҳам бундан мустасно эмас.

Мазкур маълумотлар билан танишиб чиққанидан кейин тафтиш комиссиясида ўз-ўзидан: «Хўш, у ҳолда одамлардан олинган қимматбаҳо буюмларни ташмалаб кетишганми, ёхуд уларни шунчаки йўқотиб қўйишганми?» — деган савол туғилиши табиий эди. Бу хусусда хулоса чиқаришга, ниманидир даъво қилишга ёхуд рад этишга шошилмайлик.

Аввал шак-шубҳасиз ашёвий далилларга мурожаат қилиб кўрайлик. А. Каримов ва М. Худойберганов ишлари бўйича энг кўп — ҳар биридан 6 миллион сўмлик нарса мусодара қилинган. Отаулла Худойбергановдан 5 миллион 800 минг, Қосим Нурумбетов иши бўйича бир миллион сўмдан кўп, И. Усмонхўжаев, Қ. Камолов ишлари бўйича бир миллион сўмдан, А. Р. Ражабов иши бўйича бир миллион сўмга яқин, Ғани Мирзабоев ва Х. Норбўтаевдан ярим миллион сўмдан олинган. Бошқа шахслардан олинган пул ва қимматбаҳо нарсалар бундан анча кам бўлган. Шу нарса ҳам шак-шубҳасизки, Бухоро вилоятида давлат хавфсизлик органлари томонидан қўзғатилган жиноят иши бўйича уларнинг терговчилари ва оператив ходимлари мусодара қилиб олган 8 миллион сўмдан кўп маблағни ҳам Гдлян «ўз» миллионларига кўшиб олган (бу ишларни кейинчалик Гдлян ўз гуруҳига олган). У ана шу миллионларни ҳам прокуратура залида, бошқа жойларда, шунингдек телевизор экранлари орқали намоиш қилиб кўрсатган. Шундай қилиб, Гдлян бошқаларнинг меҳнатини ўзиники қилиб кўрсатган. Қимматбаҳо буюмларни тортиб ёки топиб олганлиги учун терговчилар ҳаммиша бир-икки маошлари баробарида пул мукофоти билан рағбатлантирилар, унволлари оширилар ва жуда бўлмаганда ташаккурнома билан тақдирланардилар. Уларни рағбатлантириш керак албатта, бунга эътироз йўқ. Аммо шундай ҳоллар ҳам бўлганки, уларни кўзбўямачилардан бошқача атаб бўлмайди.

Биз юқориди тилга олган ўша Бухоро вилоятининг ўзида прокуратуранинг, ИИБ, Давлат хавфсизлик комитетининг бир неча терговчи гуруҳлари бир вақтда барабар иш олиб боришган. Кунларнинг бирида маҳаллий терговчилар катта миқдордаги қимматбаҳо буюмларни қўлга олишни мўлжаллаб, улар сақланаётган жойга борганликлари ва тинтув ўтказишга ҳозирлик кўраётганликларидан Гдлян хабар топади. Гдлян ҳеч бир асос бўлмаган ҳолда улардан ўзи олиб бораётган тергов ишига алоқаси бўлмаган ишни унга беришларини сўрайди. Улар ўз навбатида мутлақо қонуний асосда рад жавоби беришади. Шундан сўнг Гдлян билан Иванов тинтувда бухоролик терговчилар билан бирга иштирок этиш ҳақида келишиб олишади, тинтув пайтида салкам 800 минг сўм топилади. Бунинг ҳаммасини Гдлян гуруҳи ўзи билан олиб кетади, икки ҳафтадан кўпроқ вақт уни ушлаб туради, операция муваффақиятли ўтганлиги ҳақида тегишли ахборот беради, бу «омад» ни ўз ҳиссасига ёзиб қўяди, сўнгра бу пулларни Бухоро вилояти прокуратураси-

нинг депозит ҳисобига ўтказади. Буни мақтанчоқлик қилишдан бошқача баҳолаш мумкин эмас, албатта.

Улар миллионлар ортидан «қувиб», ҳар қанақа воситаларни ишга солишдан ҳам ор қилмадилар. Жумладан кишилардан пул топиб беришни талаб қилиб, қонунга ҳилоф равишда ушлаб туриш ва қамаб қўйишдан ҳам тоймадилар. Одамларни ойлаб ҳибсхонада сақлаб қариндош-уруғларига дўқ-пўписа қилар, пул йиғиб беришни талаб қилардилар. Шунинг билан айтаманки, олинган пул ва қимматбаҳо буюмлар орасида ўзларига мутлақо қарашли бўлмаганлари талайгина эди. Одамлар ўзларидан ва қариндош-уруғлари, яқинларининг тақдиридан хавотирга тушиб, пешона тери билан топганларини ҳам келтириб беришарди. Ўзбекистонда олиб борилган тергов ишлари давомида Гдлярга оид материаллар бўйича қимматбаҳо буюмларнинг эгалари сифатида 100 дан ортиқ киши қонунга ҳилоф равишда ушлаб турилган ва қамоқда сақланган. Гуруҳда уларни «гаровдагилар» деб ҳам аташарди. Масалан, А. Каримов иши бўйича 23 киши «гаров» тариқасида ушлаб турилган. Гоҳо ҳеч бир айблари бўлмаган ҳолда тергов қамоқхоналарида тўққиз ойлаб ётганлар ҳам бўлган.

Шу нарса ҳам диққатга сазоворки, уларни қамоққа олиш билан боғлиқ бўлган барча материаллар ишдан ажратиб олинган ва «ўрага ташлаб юборилган». Судьялар уларни кўришмаган. Пошшо Матчонова — 10 фарзандни туғиб тарбиялаган қаҳрамон она. У қамоқхонада 9 ой сақланган. Шу вақт ичида унинг умр йўлдоши ҳам ҳибсга олинган. Вояга етмаган беш бола қаровсиз, ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Яхшиям қўни-қўшнилари, қариндош-уруғлар бор экан, улар болаларни кулфатда қолдиришмади, ўз бағрларига олиб, юшиб-тарашди, едириб-ичиришди. П. Матчоновани жиноий йўл билан топилган қимматбаҳо буюмларни беркитиб сақлаётганликда айблашди. Аммо судга фақат умр йўлдоши хусусидаги ишнинггина юборишди. П. Матчоновани қамашга тааллуқли материалларни Иванов ишдан ажратиб олиб, суддан яшириб қолган. Аммо унинг қаллоблиги суд мажлиси пайтида ошкор бўлиб қолди. Шу муносабат билан суд бутун ишни қўшимча терговга қайтарди. Кейинчалик қамалганларнинг хатти-ҳаракатида жиноят изи бўлмаганлигидан иш бутунлай тугатилди.

П. Матчонова ўзбошимчалик қурбони бўлган бирдан-бир кўп болали она эмас. Худди унга ўхшаб, тўққиз фарзанднинг онаси А. Алимова, ўн бир фарзанднинг онаси Бибизода Толиева, ўн икки фарзанднинг онаси Ойнур Саидовани ҳам ҳибс қилишди. Улар ва бошқа кўплаб аёллар бировни

ўлдирганликлари ёки қандайдир жиноят қилганликлари учун эмас, балки шунчаки уйдирмага асосланган шубҳа ва айблар билан ушлаб турилдилар ҳамда қамоқда сақландилар.

Аслида аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, бошқа республикаларнинг кодексларида бўлгани сингари, Ўзбекистон жиноят кодексига ҳам Гдлян билан Иванов ва уларнинг терговчилари ҳужжатларда кўрсатиб ўтганларидек, жиноий йўл билан топилган қимматбаҳо буюмларни сақлаб берганлик учун жавобгарликни кўзда тутувчи модда йўқ. Жиноятларни яширганлик учун, шунда ҳам ҳамма жиноятларни эмас, балки энг хавфли ва оғир жиноятларни яширганлик учун жавобгарлик кўзда тутилган. Бундай жиноятлар рўйхати кодексларда санаб ўтилган. Яширувчи қандай жиноятни яшираётганини аниқ билиши керак, шундан кейингина жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин. Гдлян эса прокурор назоратининг бутунлай беғарволиги орақсиде ўзи қонуншунослик қилиб жиноятнинг янги таркибини ўйлаб топди ва шунга қараб одамларни қамай бошлади. У очикдан-очик ўзбошимчалик қилди, ўнлаб айбисиз одамларни таҳқиқлади. Шунга қарамай унинг ҳамда Ивановнинг химоячилари ҳам топилди қолди. Улар рўзнома ва журналларнинг саҳифаларида ва умуман дуч келган ерда қонунни бузмай туриб, мафияни енгиб бўлмаслиги ҳақида сафсата сота бошлашди. Тўғри, қонунлар такомиллаштиришга муҳтож. Аммо, марҳамаг қилиб, шунга айтилган: Гдлян билан Иванов айби йўқ, кўп болали ва ҳомиладор аёлларни, ёши бир жойга бориб қолган кишиларни қамаш билан қайси мафияга қарши кураш олиб боришди экан? Пوراхўрликка қарши курашнинг маъноси шу хилда қамоққа олишлардан иборатмиди? Йўқ, албатта!!

«Гаров»да ушлаб турилганларга тааллуқли материалларни судга тақдим этишмаганлигининг сабаби — улар тергов сохталаштирилганини ошкор қилиб қўйишдан хавфсирашган.

Қонунга хилоф усулларни қўлланиш билан жиноятга ҳеч бир алоқаси бўлмаган одамларни ўзига ва бошқаларга нисбатан тўхмат қилиш даражасигача олиб борганлар. Ўзларининг шахсий жамғармаларини терговчиларга топширишга, қариндош-уруғларидан, таниш-билишларидан пул қарз олишга, бутун қишлоқ бўйлаб, маҳаллама-маҳалла юриб, пул йиғишга мажбур этганлар. Кўп ҳолларда улар магазинлардан заргарлик буюмларини сотиб олиб, қамалишдан кўрқиб, жиноий йўл билан топилган буюм сифатида олиб келиб топширганлар. Ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, пул ва буюмларни бу хилда «мусодара» қилиш бутун Ўзбекистон бўйича амалга оширилган.

Бу қандай қилинганлигини Д. Бекчонов мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. 2- гуруҳ ногирони бўлган бу одамни бир неча бор сўроққа чақириб, 500 минг сўм беришни талаб қилишади. У бўлса ҳеч қачон жиноий йўл билан пул топмаганини, шунча пулни кўрмагани ва ушламаганини айтиб, рад жавоби беради. Аммо «ўзингни, хотининг ва болаларингни қамаймиз», — деган дўқ-лўписалардан кейин юз минг сўм йиғиб, терговчига келтириб беришга рози бўлади. Бир неча кун давомида у қариндош-уруғларидан, таниш-билишларидан қарз кўтаради. Кимдан қанча қарз олганини нотариус идорасида тасдиқлатади (кейинчалик биз бу ҳужжатлар билан танишдик, нотариусни, Бекжоновга пул қарз берган кишиларни сўроқ қилдик). Олган қарзларига Бекчонов ўзининг жамғармасини ҳам кўшиб, терговчига 97 минг сўм келтириб беради. Аммо терговчилар бу пулларни жиноий йўл билан топилган, гўё катта бир порахўрнинг илтимосига кўра Бекчонов сақлаб бераётган пул сифатида расмийлаштирадilar.

«Гаровдаги яна бир киши — Бекембетовни 11 кечакундуз ҳибсда сақлашади, бир неча юз минг сўм беришга «кўндиришади». Сўнгра озод қилиб юборишади ва «башарти ваъда қилинган пулни келтириб бермаса, ўзини яна қамоққа тушиши ва оила аъзоларини ҳам кўшиб қамаяжаклари» ҳақида огоҳлантиришади. Бекембетов 50 минг сўм пул йиғади ва синглизини билан бирга пулни «прокуратурага олиб келади. Терговчи шу заҳотиёқ гувоҳлар ҳузурда пулларни қабул қилиб олади, аммо сохта протокол тузиб, унда гўё бу пуллар Бекембетов уйи ёнидаги кўшимча бинодан топилди деб ёзади. Биз бу ҳодисани текширган чоғимизда ўша гувоҳларни қидириб топдик. Улар воқеа аслида қандай бўлганлигини дарҳол оқизмай-томизмай айтиб беришди. Уйда ҳеч қандай тинтув бўлмаган, пулларни прокуратурага келтириб беришган. Биз шу билангина кифояланиб қолмадик. Ҳолбуки, сохталикка йўл қўйилганлигини аниқлаш учун Бекембетов, унинг синглизини, қариндош-уруғлари берган гувоҳликларини жам қилишнинг ўзи ҳам кифоя эди. Бекембетовнинг уйига бордик, не кўз билан кўрайликки, унинг уйи ёнида ҳеч қанақа кўшимча бино йўқ эди. Терговчининг ўзи ҳам Бекембетов билан юзлаштирилганида протоколни сохталаштирганлигини тан олишга мажбур бўлди.

Терговчилар айбсиз кишиларнинг айбдор эканлигини шунга ўхшаш сохта протоколлар ёрдамида «исботлашга» уринганликларига кўп марталаб ишонч ҳосил қилдик.

Гдлян билан боғлиқ тергов ҳужжатларини ўрганиш чоғида гўё «жиноий йўл билан топилган буюмларни, пулни яширганлиги ҳақида» ўз айбини бўйнига олган «гаровдаги» одамлар-

нинг берган гувоҳликлари диққатимизни тортди. Улар қимматбаҳо буюм ва пулларни қаерда сақлаганликлари, улар қанча миқдордалигини айтиб «ўғрилиқ» буюм ва пуллар яширилган жойларни ипидан-игнасигача батафсил тушунтирадилар ва қандай қилиб топиш мумкинлиги ҳақида гапирадилар. Аммо бизни ҳайратга солган нарса шу бўлдики, терговчилар ана шу пул ва буюмлар яширилган жойга бориб, тинтув ўтказиш ва уларни мусодара қилишга шошилмайдилар. Буни Гдлян ўзининг тергов тактикаси деб изоҳлайди. Аммо кўп ҳолларда тинтув умуман ўтказилмаган, чунки берилган гувоҳликлар сохталлигини терговчилар билишган, улар айтилган жойларда ҳеч вақо сақланмаслигини ҳам билишган. Оддий усулни қўллашган — қўлга олинган одамни қамоқдан бўшатишган ва ўзи «сақлаётган» нарсани олиб келишга мажбур қилишган. Ундан кейинги воқеаларнинг қай тарзда ривожланиши юқорида келтирилган мисоллардан ҳам кўри-ниб турибди.

Ашёвий далиллар — Гдляннинг энг нозик жойларидан бири. Биз уларни текширишга астойдил киришган эдик, аммо Бош прокурор Н. Трубиннинг ишни ётқизганлиги камомад, қимматбаҳо буюмларни алмаштирилганидан далолат берувчи кўпгина фактларни охиригача батафсил текшириб чиқишга ҳалал берди. Шунга қарамай, биз аниқлашга улгурган нарсаларнинг ўзи ҳам Гдлян гуруҳида ҳукм сурган носоғлом вазият ҳақида етарлича тасаввур берарди.

Ёдимда, 1989 йил охирида СССР Прокуратурасида ўтказилган партия йиғилишида мен минбардан туриб ҳамманинг ҳузурда Гдлянга жуда кўп пул ва қимматбаҳо буюмларни қайтаришига тўғри келишини айтган эдим. Ўшанда у сукут сақлаган, эътироз билдирмаган, сўзларимни рад қилмаганди, ҳолбуки, одати бўйича у ўзига хос қатъиятлилиқ ва шижоат билан ўзиникини маъқуллашга ўрганган эди. Башарти эътироз билдира бошлаганда, мен ҳам ўз навбатида аниқ мисоллар келтирган бўлурдим.

Гдлян гуруҳи ўтказган тинтув протоколларида «60 та ва ундан кўпроқ тилла танга мусодара қилинди», «Дипломат пул билан лиқ тўла эди» деган ажабтовур ёзувларга кўзингиз тушади. Хўш, аниқроғи тилла танга қанча эди? Анигини ҳеч ким билмасди.

Гдлян қимматбаҳо буюмларни мусодара қилишдаги тартибсизликларни оқлаш учун бир неча бор уларни топилган ерда санаб ўтириш хатарли эди, ахир қимматбаҳо буюмларнинг ўзи кўп эди-да, деб айтганди. Топилган буюмларнинг кўплиги ҳақида унинг айтганларига қўшилса бўлар. Аммо хавф-хатарга келсак, бирон марта бундай ҳол

юз бергани йўқ. Ёки, бошқа бир мисол. Тинтувлардан бирида тилла тангалар билан тўлдирилган икки юз граммли шиша банкани топишган, тангаларга туширилган герб, бургут тасвирини қайд этишган-у, аммо тангаларнинг ўзини санашга ҳеч кимсанинг фурсати бўлмаган. Тинтув соат 18⁰⁰ дан 18³⁰ га қадар ўтказилган, буни нормал ҳол дейиш мумкин. Чунки кўп нарса эмас, бор-йўғи икки юз граммли шиша банка рўйхатга олинган.

Қимматбаҳо буюмларнинг айримлари олинганидан кейин умуман кўздан кечирилмаган, идишга жойланиб, сурғучланмаган. Шундай фактлар ҳам аниқланди — тинтув ўтказилган вақтда топилган пуллар, қимматбаҳо буюмлар идишга жойланганидан кейин бир муҳр билан сурғучланган бўлса, кўздан кечириш учун уни очилган пайтда мутлақо бошқа муҳр нусхаси борлиги маълум бўлган.

1984 йил март ойида Иззатов иши бўйича топилган қимматбаҳо буюмларнинг умумий миқдори тафтиш қилинганда 5274 сўмлик тилла буюм (24 дона), 1049 сўмлик 15 дона қўл соати ва битта гилам етишмаётганлиги аниқланган. Бу ишни эса судга шахсан Гдляннинг ўзи йўллаган. Бу буюмлар қаерга гумдон бўлганлиги унга ойнадек равшан бўлиши керак эди.

Н. Меллеев иши бўйича «Шарп» магнитофони, «Сони» фотоаппарати, иккита «Италия» сигнали ва автомобиль магнитофони «Шарп» — жами 5200 сўмлик буюм етишмаётганлиги аниқланган (улар 1984 йилда рўйхатга олинган эди).

1983 йил 17 октябрда айбланувчи Раҳмонов ёнидан шахсий тинтув ўтказилган чоғда 92 сўм 50 тийин пул чиққан, 400 сўмлик тилла узук ва 245 сўмлик «Ориент» соати олинган. Ушбу пул ва қимматли буюмларнинг бундан кейинги тақдири ҳақида ҳеч қанақа маълумот йўқ. Ишни судга Гдлян йўллаган. Раҳмоновдан олинган пул ва буюмлар гумдон бўлганлиги ҳақида у камтарона сукут сақлайди. Раҳмонов эса ўзига тегишли буюмларни қайтариб беришларини сўраб ҳамон шикоят ёзишда давом этмоқда.

Етишмаётган қимматбаҳо буюмларнинг рўйхати катта. Кўп саволлар ҳамон жавобсиз қолмоқда. Ихтиёримизда шундай маълумотлар ва фактлар мавжуд бўлиб турган бир вақтда Н. С. Трубин ишга нуқта қўйганлиги бемаънигарчиликлар ва жинойтларни яширганлиги кишини ажаблантиради, холос. Бундай тилёғламалик қилиш, ўз виждонига қарши бориш учун киши нечоғли «уддабурон» бўлиши керак.

А. Рўзметовдан тортиб олинган қимматбаҳо буюмлар ўғирлаб битирилганлиги ҳақидаги иш материаллари катта қизиқиш туғдиради. На Трубин, на унинг бевосита ёрдамчила-

ри бу маълумотларни мутлақо ўқишмаган. Ишни тугатишга ниҳоятда шошилишган. Минг афсус. Улар ўзлари учун кўп нарсаларни кашф қилишлари мумкин эди.

Қарши бирлашган авиаотряди командири Арслон Рўзметовни 1985 йил 21 октябрда қамоққа олишади. У 3 йилу 9 ой 21 кун турмада ётади, кейин бутунлай оқланади. Уни ҳибс қилган вақтларида бор-йўғи 8 минг километр юрган ВАЗ — 2107 маркали шахсий автомашинасини ҳам олиб кетишади. Машинада «Шарп» магнитофони ва Японияда ишланган радиоприёмник, икки карнайли «Стерео» бор эди. Машина анжомлари, эҳтиёт қисмлари тўла бут ҳолда эди. Яп-янги эҳтиёт ғилдирағи ҳам бор эди. Тўртала ғилдирағи ҳам янги бўлиб, Финляндияда ишлаб чиқарилганди. Ўриндиқлари қора тусдаги «велюр» материали билан қопланганди. Орқа ойнаси чет элда ишланган қуёшдан сақловчи панжара билан қопланганди. Машина салоида Японияда ишланган калькулятор, қуёшдан сақловчи кўз ойнак, учта видеокассета ва йигирмата магнитофон лентаси бор эди.

Қамоққа олинган куни машинани терговчилардан В. Р. Регада ва Р. Туктарев кўздан кечиришиб, шу ҳақда протокол тузишади ва салон ҳамда автомашинадаги юқорида зикр қилинган буюмларнинг ҳақиқатда борлигини тасдиқлашади.

1987 йил ноябрда А. Рўзметов ҳақидаги ишни терговчи Р. Бисеров ўзига қабул қилиб олади. У ашёвий далилларни кўздан кечирар экан, машина талаб битирилганини аниқлайди. Шу ҳақда Гдлярга батафсил ахборот беради. У ўз навбатида автомашинани тезда Рўзметовнинг хотинига қайтариш ҳақида кўрсатма беради. Сўнгра хотинини чақириб, машинани кўздан кечириш ва топшириш актини расмийлаштиришади. Мазкур ҳужжатларда радиоаппаратуралар, декорация мосламалар, қуёшдан сақловчи панжара, магнитофон йўқлиги қайд қилинади. Шиналар эскиси билан алмаштирилган. Кассеталар ҳам йўқ эди. Машинанинг ўзини ҳам А. Рўзметов уйи олдига судраб олиб келишади. 1988 йил 23 майда Рўзметова ўғирланган буюмларни қайтариш ҳақида Гдляр номига ариза ёзади. Аммо аризаси эътиборсиз қолдирилади.

А. Рўзметов озодликка чиқарилганидан кейин автомашинасини қайта тиклайди ва уни таъмирлашга уч минг сўмдан кўп пул сарфлайди. Бу пулларни у ўз чўнтагидан тўлайди, ҳолбуки уларни Гдляр ва унинг гуруҳи тўлаши керак эди. Ҳозир Трубинга нисбатан ҳам даъво кўзгаш мумкин. Рўзметовни талаш шу билангина тугамайди. Уни қамоққа олиш вақтида уйда тинтув ўтказишиб, чет элда ишланган 56 та видеокассетани ҳам бошқа буюмлар қаторида олиб кетишади. Бу кассеталарнинг ҳар бирини Рўзметов 200—

250 сўмдан олган эди. Унга фақат 43 дона видеокассета қайтаришади, у ҳам бўлса шу ерда ишлаб чиқарилган ва фойдаланиш учун яроқсиз эди. Улардан айримларига тергов ҳаракати қайд қилинади. Рўзметовнинг кассеталари ўз вақтида эксперт текширувидан ўтказилади. Улардаги ёзувларнинг мазмуни тўла аниқланган. Булар Америкада, Японияда ишланган фильмлар, жанга алоқадор фильмлар, қўрқинчли фильмлар ва бир неча шахватпарастлик фильмларидан иборат бўлиб, ўша вақтларда чайқов бозорда сотилиб, бозори жуда чаққон, уларга ёшлар орасида талаб ниҳоятда катта эди. Гдлян гуруҳига кирган терговчилар ҳам бу фильмларга жуда ўч эди. Видеокассеталарнинг аслини ва тўлиғича эгасига қайтаролмаганларининг боиси — улар палапартиш ишлатилавериб яроқсиз ҳолга келиб қолганлиги бўлса керак.

Биз ўғирлаб битирилган ашёвий далилларни текширишдан ўтказар эканмиз, ниҳоятда қизиқарли бир ҳужжатга дуч келдик. У бизнинг диққатимизни тортди. Ҳужжат унча катта бўлмаганлигидан мен уни қуйида келтириб ўтмоқчиман: «Акт. 1986 йил 28 октябрда тузилди. Тошкент шаҳри. Биз, қуйида имзо чекканлар: ССР Иттифоқи прокуратураси тергов гуруҳининг раҳбари Т. Х. Гдлян, гуруҳ штаби бошлиғи Д. С. Непомнящий, тергов гуруҳи терговчиси Ю. М. Власов ва ССР Иттифоқи прокуратураси хўжалик бўлимининг катта муҳандиси В. И. Бондаренко ушбу актни туздик шул ҳақдаким, иситиш системаси ишга туширилганидан кейин видеомагнит ленталар солинган қоғоз идишга сув теккан; Арслон Рўзметовдан олинган бу видеомагнит ленталар солинган қоғоз идиш ЎзССР ДХК тергов бўлимининг 334-хонасида дераза олдида пол устида турган эди. Сув тегиб ивиши натижасида 13 та видеокассета бутунлай яроқсиз ҳолга келган».

Ана шу сатрлар остида юқорида номлари тилга олинган кишиларнинг имзоси бўлиб, Гдляннинг имзоси биринчи бўлиб турарди.

Биз Ўзбекистон Давлат Хавфсизлиги комитетидан иситиш системаси ҳақида сўрагандик, кўп ўтмай жавоб олдик. Ундан парча келтираман: «ЎзССР ДХК тергов бўлимининг 334 хонасида 1986—1987 йилнинг бутун иситиш мавсуми давомида иситиш системасининг бузилиши, тешилган ҳоллар юз бермаган».

Шундан кейин акт остига имзо чеккан кишиларни сўроқ қилиш масаласи кун тартибида турди. Гдлянни сўроқ қилишнинг иложи бўлмади. Бунда унинг депутатлик дахлсизлиги иш берди. Ю. Власовни сўроққа чақиртирдик. Тергов-

чи Х. Жамолдоев танишиб ч
уни қандай изоҳлайсиз, л
таниш. Унга бошқалар
Кунларнинг бирида, бу
ё йўқми, аниқ айта олмайман, л
ойида бўлгани аниқ, менинг
Непомняшчий СССР Прокурат
техниги В. Бондаренко билан б.
қўлида шу акт бор эди, уни ҳ.
бўлишганди, аммо ўшанда Гдл.
ё йўқмиди, ҳозир эсимда йўқ,
иккаласи бўлиши ҳам мумкин, ту
йўқ пайтда иситиш системаси ёрилит
босгани, уларнинг айтишича, 13 та в.
ҳолга келганини маълум қилишди ва шу ка.
яроқсиз ҳолга келганлиги ҳақидаги ушбу ак.
мендан илтимос қилишди. Бу одамларга и.
менда асос йўқ эди, шу важдан мен актга,
Аслида ўша кассеталарни ўз кўзим билан кў,
уларни менга кўрсатишгани ҳам, мен бу ҳақда улар.
сўраганим ҳам йўқ. Кассеталарга нима бўлганини билмайман.
Ўша вақтда А. Рўзметов иши бўйича участка каттаси ким
бўлганлиги эса эсимда йўқ, у кассеталарнинг ҳисоб-китобини
олган бўлиши керак, албатта. Ҳозир аниқ эсимда йўғ-у, аммо
ўша вақтда актда тилга олинган 334-хонада Д. С. Не-
помняшчий ишлаган эди, чамамда. Ўша пайтда у тергов
гуруҳининг штаб бошлиғи эди. Мен бу хонага кирганман ҳам,
ўшанда иситиш батареяси олдида Рўзметов-Ғоипов иши
бўйича ашёвий буюмлар солинган қоғоз қутига кўзим
тушганди. Аммо айтишим керак, хонани сув босган лайдни
ўз кўзим билан кўрганим йўқ, шунингдек авария қачон юз
бергани ва қачон бартараф қилингани, ким бартараф қилгани,
слесарни чақиришганми-йўқми, булар ҳақида ҳеч нима
билмайман, яъни номлари юқорида зикр қилинган киши-
ларнинг илтимоси билан ушбу актга имзо чекканимдан бўлак
менга ҳеч нима маълум эмас».

В. Бондаренко ҳам актга имзо чекканини айтди, аммо
иситиш системаси ёрилиб, авария бўлганини кўрмаганини,
бинобарин 13 дона видеокассета қаерга ғойиб бўлганини
билмаслигини маълум қилди.

Энди Д. С. Непомняшчийни сўроқ қилиш қолганди.
У бирмунча муддат иқроор бўлмай турди-да, актнинг
сохталигини тўлиқ тасдиқлади. 1986 йил 28 октябрда
Рўзметовга тегишли видеокассеталарни рўйхатдан чиқариш
ҳақида кўрсатма олганлигини айтди. Сўнгра бўлган воқеани

актни 334-хонада ўзим
сан тузганман. Актда қайд
дек актнинг ўзи ҳам
қолга келган ҳеч қанақа
ш системасининг ёрилганлиги
сини Гдляннинг кўрсатмасини
н. Мен тайёрлаган ушбу актни
золади, кейин мен имзо чекдим,
ко унга ўз имзоларини қўйишди.
биринчи бўлиб имзо чекканини
лар актга қаерда имзо қўйганлари-
ан. Актни бир нусхада тайёрлага-
лаш учун Гдлянга мен олиб борганман,
нлигим учун унинг шундан кейинги
йўқ. Актни сизнинг қўлингизда кўриб
ни Гдлян уни жиноят ишига тиркайди, деб
акт сохталигини ахир у биларди-ку. Акт-
овдан мусодара қилиб олинган 13 дона
га келсак, шуни айтишим мумкинки, Т. Х. Гдлян
А. Рўзметов видеокассеталари ҳақида акт тузишим
ўзимлигини аниқ қилиб айтди. Т. Х. Гдляннинг одати, бирон
нарса ҳақида сўраб ўтирмасди, ўшанда ҳам у талабчанлик,
буйруқ оҳангида менга акт тузишим ҳақида кўрсатма берди,
мен ҳам ҳеч бир эътироз билдирмай, уни туздим. Нима учун
бу масалада Т. Х. Гдлянга сўзсиз итоат қилганлигимнинг
сабабини тушунтириб беролмайман. Эҳтимол Т. Х. Гдляннинг
ўша вақтда катта обрў-эътиборга эгалиги бунга сабаб
бўлгандир. Мен бу актни тузиш билан қилаётган ишимнинг
моҳиятини англаб етмаганман, дея олмайман, аммо шунга
қарамай ушбу актни туздим. Ҳозир шу ҳақда ўйласам уялиб
кетаман. Аммо бўлар иш бўлди. Энди бевосита кассета-
ларнинг тақдири хусусига келсак, билмайман Т. Х. Гдлян
уларни А. Рўзметов видеокассеталари орасидан шахсан ўзи
ёки бошқа бирон кимса орқали ажратиб олганини кўрганим
йўқ».

Д. Непомнящийнинг берган гувоҳликларига қўшимча
қилиб шуни айтиш мумкинки, Гдлян 334-хонада сақланаётган
жамики ашъвий буюмларни кўриш ва олиш имкониятига эга
эди. Яна бир гап. Видеокассеталарни рўйхатдан чиқариш
ҳақидаги акт куннинг биринчи ярмида тузилган, куннинг
иккинчи ярмида эса Гдлян самолётга ўтириб Тошкентдан
Москвага учиб кетган. Ўшанда кассеталар ҳам у билан
бирга учган, ғойиб бўлган, деб фараз қилиш мумкин.

Йўқолган нарсалар фақат шу кассеталаргина эмас.
1986 йил 21 октябрда А. Рўзметов уйида тинтув ўтказишади.

Тинтув узоққа чўзилиб, жуда кеч тугайди. Келаси куни тинтувни давом эттиришади. Х. Рўзметовани болалари билан алоҳида бир хонага киритиб қўйишади, терговчиларнинг ўзлари эса тун бўйи бутун уйга эгалик қилишади.

Тинтувдан кейин Х. Рўзметовага мусодара қилинган қимматбаҳо буюмлар рўйхатига киритилмаган бир қанча заргарлик буюмлари йўқ бўлиб қолганлиги маълум бўлади. Унинг Гдлян гуруҳи ва прокуратура номига берган аризаси эътиборсиз қолдирилади. Бунда гап, масалан, чет элда ишлаб чиқарилган зажигалкалар коллекциясининг бир қисми, шунингдек қиймати 800 сўм турадиган 583 пробали олтиндан ясалган миллий нақш билан безалган билагузук ҳақида борарди. Рўзметовларнинг аризасини шубҳа остига олиш ҳам мумкин, албатта, зеро улар манфаатдор томон. Аммо бизни безовта қилган бошқа нарса эди. Тинтув ўтказилган уй бешта хонадан иборат бўлган. Тинтув ўтказиш учун беш терговчи ва уч холис ҳам келган. Терговчилардан бири машинкада протокол тузишга киришган, гувоҳлар унинг яқинида ўтиришган. Бошқа терговчилар хоналарни кўздан кечиришган. Бу ишни бир вақтда қилишган. Ҳар бир терговчига бир хонадан теккан. Холислар эса уч киши бўлиб, улар ҳам залда ўтиришган. Терговчилар хоналардан қимматбаҳо буюмларни олиб чиқиб, стол устига қўйишган. Топилган буюмларни протоколга киритишган. Тинтув бошланган пайтда Рўзметовлар оиласидан уйда фақат ўн уч ёшли бола бўлган. Мен бу ерда кўпчилик терговчилар, шу жумладан Гдлян гуруҳидаги терговчиларнинг ҳам, ҳалоллиги ва виждонлилигини шубҳа остига қўймоқчи эмасман. Аммо вазият шундай бўлганки, биз Рўзметовлар уйдан йўқолган қимматбаҳо буюмлар ҳақидаги шикоят юзасидан текширув бошлашга мажбур бўлдик. Нечоғли аянчли бўлмасин, тан олиш керак, бунга қадар машинадаги буюмлар ўғирланган, қўлимизда видеокассеталарни рўйхатдан чиқариш ҳақида тузилган сохта акт ҳам бор эди.

Тинтувга чақирилган холисларни топиб, уларни сўроқ қила бошладик. Э. Инварева берган гувоҳлиги ғоятда қизиқарли. Олий педагогика маълумотига эга, ўзига асло доғ туширмаган, мутлақо манфаатдор бўлмаган бу аёл шундай ҳикоя қилади: «Тинтув тугагач, протокол тузган терговчи тилла тақинчоқлар солинган учта қутичани ўз дипломатига солиб олди. Қутичалар фабриканики эди, ранги эсимда йўқ. Яна икки қутича тилла буюмларни ҳам олди; улардан бири бриллиант кўзли исирға ва бриллиант кўзли узук — иккаласи бир қутичада эди; иккинчи қутичадаги ҳам исирға ва узук эди, аммо кўзи бор-йўқлиги аниқ эсимда йўқ, фақат

шуниси эсимдаки, иккинчи қутичадаги исирға ва узук бриллиант кўзли эмасди. Яна бир, учинчи қутичада аёлларнинг тилла билагузуги бор эди. Бу тилла тақинчоқларни терговчилар онаси ё қизлари турадиган хоналардан топшганди. Мен ҳозир кўриб турибман, бу қимматбаҳо буюмлар тинтув протоколида ўз аксини топмаган. Терговчилар ана шу тилла буюмлар билан бирга ўз дипломатига солган пуллар протоколда кўрсатилган. Нима сабабдан тилла буюмлар бу протоколда кўрсатилмай қолган, бунисини билмадим, аммо шуниси аниқки, терговчи уларни пуллар билан бирга қора рангли, пластмасса материалдан ишланган ўз дипломатига қандай солганини ўз кўзим билан кўрганман...»

Биз бошқа тергов ҳаракатларини бажаришга улгурмадик. Трубин қонунга хилоф равишда ишни тугатди. Шундай қилиб, Рўзметовларнинг аризаси охиригача текширилмай қолди.

Фақат шу ишгина эмас. Шунга ўхшаган бошқа талай фактлар ҳам охиригача текширилмай қолганки, ҳар қалай улар ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман. Улар Гдляннинг ички қиёфасини янада тўлароқ очиб берса, у ва унинг атрофидагилар ҳақида рўзномалар кўтарган шов-шувлар устидаги пардани бироз бўлса-да олиб ташласа ажабмас.

Тўғри, ҳали узил-кесил қарор қабул қилинмаган, фактларни ошкор қилганлигим учун менга таъна қилишлари мумкин. Кўпинча билдирилган таъналар оқилона бўлади, буни мен яхши тушунаман. Аммо бу йўлни мен биринчи бўлиб танлаганим йўқ-ку. Уни Гдляннинг ўзи биринчи бўлиб танлаган. Ахир у ҳали текшириб улгурилмаган сўроқ протоколларини рўзнома саҳифаларида бостириб чиқара бошлаган кезларидаёқ, ишлар бўйича узил-кесил қарорлар қабул қилингунига қадар тергов сирини ошкор қилганида шу йўлни танлаган эмасмиди. Шунинг учун ҳам мен виждоним олдида қийналмайман, чунки ана шу текширилмаган фактлар ҳақида ҳам сўзлаб беришга маънавий ҳуқуқим бор, деб биламан. Уларни шарҳлаб ўтирмасликка ҳаракат қиламан, келтирилган гувоҳликлар, кўздан кечириш протоколларидан, тергов экспериментларидан келтирилган мисоллар хусусида яхшиси китобхоннинг ўзи муҳокама юритгани маъқул.

Гапни тергов бўлими бошлиғи Г. Каракозовга нисбатан бизда шубҳа пайдо бўлганидан бошлай қолай. Гдляннинг кўтарилишида у беқиёс роль ўйнади. Унингсиз Гдлян биз кўришга одатланган Гдлян бўла олмас эди. Каракозовнинг тавсияси билан уни СССР Бош прокурори ҳузуридаги алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи этиб тайинлашди. Чамамда, бу ерда иккаласи ҳам келиб чиқиши жиҳатидан арман миллатига

мансублиги ҳам катта роль ўйнаган бўлса керак. Гдлян ўзининг бу ҳомийсидан кўп нарсаларни ўрганди. Шунини айтиш кифояки, ишлардан материалларни ажратиб олиб гумдон қилиш одати Гдлян тергов бўлимига келмасидан олдин ҳам йўқ эмас эди. Гдлянни Ўзбекистонга тўғрилаган ҳам Каракозов бўлди. Унинг ўзи ҳам бу республикада бир неча бор бўлган. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазири Яхёевни яхши билган. Яхёев унга ҳатто ўзига ўринбосар лавозимини тавсия этганди ҳам.

Кўпгина ўхшашликлари билан бирга Каракозов чуқур маълумотлилиги, ҳуқуқни билиши, ўқимишли ва вазминлиги билан Гдляндан фарқ қиларди. Аммо вақт ўтиши билан у Гдлянга эмас, балки, аксинча Гдлян унга кўпроқ таъсир ўтказа бошлади. Унда аста-секин процессуал меъёрга менсимай қараш, ҳуқуқдан «сиёсатни» устун қўйиш ҳолатлари пайдо бўла бошлади. Гдлян эса ўз бошлиғини обдан ўрганган, унинг кучли ва заиф томонларини билиб олган, фурсати келди дегунча бундан ўз манфаатлари йўлида усталик билан фойдаланарди. Каракозов ҳам дабдабани, ном чиқаришни, миллионлар билан иш кўришни ёқтиришини Гдлян биларди, чунки бунинг учун иккаласи ҳам мукофот олишарди. Иш шунгача бориб етдики, бошлиқ эмас, у бошлиққа буйруқ берадиган бўлиб қолди.

Каракозов катта миқдорда пул, қимматбаҳо буюмлар мусодара қилинаётган пайтда шахсан қатнашиши мумкин бўлган ҳолатни асло қўлдан бой бермасди. 1986 йил октябрда у Тошкентга келади, бу ердан Гдлян ва бошқа терговчилар билан биргаликда Урганчга учеди. Сўнгра ҳаммалари машинага ўтириб Туркменистоннинг Тошҳовуз вилоятидаги Калинин номли жамоа хўжалиги томон йўл олишади. У ерда Йўлдош Саидовнинг уйини қидириб топишиб, пулларини чиқариб беришини талаб қилишади. У эътироз қилиб ўтирмай, терговчиларни оғилхонасига бошлаб киради ва ерни кавлаб иккита чоғроқ тугунчани олиб беради. Тугунчалардан иккита дипломат — пул солинган жомадон ва портфель чиқади. Ҳаммаси 50—100 сўмлик пуллар эди. Топилган пулларни уйга олиб киришиб, полга тўкишади. Каракозов пулларни санаб ўтирмай, саралаш кераклигини айтади. 50 ва 100 таликларни алоҳида тахлаб, дипломатга, қолганларини жомадонга жойлашади. Дипломатга пулларни Каракозовнинг ўзи жойлайди. Бу дипломат жомадондан чеккароқда, дераза олдида турарди. Каракозов пул уюмидан даста-даста пулларни олиб, дипломат томон йўналади. Шу тариқа бирмунча вақт уйнинг биринчи ярмида унинг ёлғиз ўзи

қолади, терговчи Иброҳимов ҳамда чақирилган холислар эса уйнинг иккинчи ярмида эди.

Буёғига мен сўзни пулларни мусодара қилиш бўйича операция иштирокчиси Раҳим Исмоиловга бераман: «Бирмунча вақтдан кейин Каракозов мен билан Головинга хонани бўшатиб қўйиш ва бирон кимса яқин келмаслиги учун кўча томондан уйни қўриқлашни таъмин этиш ҳақида буйруқ берди. Шахсан менга бу буйруқ жуда ғалати туюлди. Мен билан Головин хонани тарк этдик, чунки ана шу тадбир ўтказилаётган вақтда иккаламиз ҳам Каракозовга бўйсунардик-да. Хонада Каракозов, терговчи Иброҳимов ва фамилияси эсимда йўқ, бир холис қолишди. Хонада электр чироқ ёниб турарди, кўча эса қоронғи эди. Кўчада турганимда хонада нималар бўлаётганини дераза орқали шундоққина кўриб турардим... Мен ва Головин бир-биримиздан 3—4 метрлар чамаси масофада эдик. Ҳаммаёқ жимжит эди. Ўзаро гаплашмасдик. Мен дераза орқали хонага бир неча марта кўз ташладим. Шунда Каракозов хонанинг Иброҳимов турган қисмидаги полдан икки даста пулни олиб, деразадан 2—2,5 метрлар чамаси нарироқда турган дипломатга жойлаётганини кўрдим. Бир сафар Каракозов кўлида пул билан келаётганда мен деразадан қараб тургандим. Эсимда турибди, унинг бир кўлида бир даста 100 талик, иккинчи кўлида эса — 50 талик пуллар эди. Мен дераза орқали уйга қараган эдим, Каракозов аввал ҳар ёққа аланглаб олиб, тергов иши иштирокчиларига билинтирмай кителининг ички чўнтагига икки пачка пулни солаётганини кўрдим. Шу вақтда дипломат пулга лиқ тўлган эди. Каракозов чўнтагига солган пуллар неча сўмлик эканини айтолмайман, аммо шуни биламанки, мен кўрган дипломатга Каракозов 50 ва 100 талик пулларни жойлаётган эди. Мен унинг қилган ишидан ғазабланиб, деразадан нари кетдим ва Головинга: «Каракозов қандайдир ҳунар кўрсатяпти»,— дедим. Каракозов икки даста пулни ички чўнтагига солиб қўйганини Головинга гапириб бердим. Биз дераза ёнида турган пайтимизда Каракозов бизнинг гаплашаётганимизни эшитиб деразани очди ва вазият билан қизиқди. Биз ҳаммаси жойидалигини айтдик. Шундан сўнг Каракозов хонага киришимизга рухсат этди. Биз энди хонага кирмоқчи бўлиб тургандик, шу вақт Каракозов бизга рўбарў келди, у чуқур ҳаяжонда эди. Сўнгра уйнинг сўл томониغا ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. Беш минутлар чамаси ўтар-ўтмас у қайтиб келди. Пулни рўйхат қилиб бўлинганидан кейин мен, Головин, Каракозов — учаламиз бир машинада Ургенч шаҳрига келдик ва бу ерда мен бўлиб ўтган воқеани Анисимовга гапириб бердим. Тош-

кент шахрига етиб келишимиз билан Ўзбекистон Республикаси ДХК собиқ раиси В. А. Головин номига ахборотнома ёздим. Ёзган ахборотномамнинг шундан кейинги тақдири менга номаълум. Назаримда бу масалани текшириб кўриш билан ҳеч ким шуғулланмаган.

Мен қатъиян шуни айтаманки, бу одам Герман Петрович Каракозов эди, пулларни олиб келиш учун йўлга чиқишимиздан олдин терговчи Гдлян уни гуруҳимиз раҳбари деб таништирган эди.

Энди бу ҳақда Головиннинг айтганларига қулоқ солинг: «Каракозов даста-даста пулларни жойлаётган дипломат стул устида турарди, уни кўча томондан дераза орқали яхши кўриш мумкин эди, айти чоғда пулларни жойлаш билан машғул бўлган бошқа кишиларга Каракозовнинг ҳаракати яхши кўринмасди. Уй ёнидаги кўчада бўлган вақтимизда Исмоилов билан менинг орамдаги масофа унча катта эмасди, ўтказилаётган тadbирни кўриқлаш бўйича вазифамизни бажарарканмиз, биз бир-биримиз билан гаплашмасдик. Уйни айланиб юриб, Исмоилов дераза ёнидан чиқди ва бир зум унинг олдида туриб қолди. Ўша пайтда уй ичида нималар бўлаётганини мен кўрганим йўқ. Шунда бирдан Исмоилов мен томонга тез-тез юриб келди, у ўзини йўқотиб қўйган, ҳаяжонланарди. Менга мурожаат қилиб, Каракозов Иброҳимовдан пулларни олгач, орқасига ўгирилиб дипломат олдига келганлигини, тик турган ҳолда пулларни дипломатга жойлаганини ва пайт пойлаб туриб, ҳеч ким кузатмаётганлигига ишонч ҳосил қилгач икки даста пулни кителининг ички чўнтақларига солганлигини, бунини ўз кўзи билан кўрганлигини айтди. Кейин Исмоилов бу 50 ва 100 талик пуллар эди, деб тушунтирди. Биз эҳтиётсизлик қилиб, бемалол гаплашаверибмиз. Дераза ортида турган Каракозов овозимизни эшитиб, тезда ташқарига чиқди, ўзини йўқотиб қўйган, қўллари қалтирар, титраган овоз билан тутила-тутила; бегона кишиларни кўрмадингларми, деб биздан сўрарди. Кейин Каракозов биздан ва уйдан узоқлашди. Бирмунча вақтдан кейин қайтиб келди. У бизни уйга киришга таклиф қилди. Аввалига мен бунини истамадим, кейин майли деб хонага кирдим, пуллар саналмасдан дипломатларга жойланиб бўлганди. Пулларни ўз хоҳиши билан чиқариб берганлиги ҳақида протокол тузилиб, ушбу тергов ҳаракати иштирокчилари томонидан имзоланди. Кейин биз Урганч шахрига жўнаб кетдик ва бўлиб ўтган воқеалар хусусида Исмоилов бўлинма бошлиғи Анисимовга ахборот берди. Келаси куни Анисимов пулларни олиш чоғида юз берган воқеа ҳақида берилган хабар, унинг сўзига қараганда,

терговчи Гдлянга маълум қилинган эмиш». Сафардан Тошкент шаҳрига қайтганларидан кейин Головин билан Исмоилов худди Ю. Н. Анисимовга берган ахборотларини Ўзбекистон Республика ДХК раиси В. А. Головин номига ёзиб беришди.

Ўзбекистон ДХК бошқармаси бошлиғи Ю. Анисимов Головин билан Исмоилов берган гувоҳликларини тамомила тасдиқлайди. Улар Тошовуз вилоятидан Урганч шаҳрига қайтиб келишлари биланоқ юз берган воқеа ҳақида ахборот берганлар. Бундан ташқари, ДХК раҳбариятига ҳам ахборотнома ёзганлар. Ҳар иккаласи ҳам Каракозовни фош қилиш юзасидан қатъий чоралар кўришни таклиф қилишган. Аммо вақт ўтган эди. Орадан бир неча соат ўтгач Анисимов Гдлян бирон бир чора кўрар деган умидда юз берган воқеа ҳақида унга хабар қилади. Аммо Гдлян бу гапни Иванов билан ўртоқлашиш мумкинми-йўқми, деб сўраш билан чекланган холос.

Ю. Анисимов яна қуйидагиларни айтди: «Менинг ахборотимни олгач терговчи Гдлян мен келтирган фактларни рад этиб ҳам ўтирмади ва «Шундай одамлар билан ҳам ишлашга тўғри келади», — деб қўйди. Терговчи Гдлян Каракозовнинг қилган ишидан дарғазаб бўлди ва Каракозовнинг хатти-ҳаракатига ҳуқуқий баҳо бериб, уни давлат мулкини катта миқдорда ўғрилашдан иборат деб баҳолади».

Мен кишиларга баҳо беришда Гдлян сингари бир нарсага қатъий ёпишиб олмоқчи эмасман. Каракозовга ўғрилик қилган, деган айбни қўймадик. Аммо Анисимовнинг Гдлянга бу ҳақда маълум қилгани Каракозовга нисбатан шундай «тушов» бўлганки, бу Гдлянга ўз шефини «тушовлаб олиш» имконини берган деб ўйлашим учун менда асослар бор эди.

Тошовуз воқеаси ҳақидаги ҳикоямга нуқта қўйишдан аввал кичик бир қўшимча қилмоқчиман. Биз холисларни, терговчиларни сўроқ қилдик. Улар ҳам уйда пулларни мусодара қилиш ва саралаш билан боғлиқ ҳолатларни тасвирлаб бердилар, аммо ўғриликдан хабарлари йўқлигини, эҳтимол буни улардан яширинча қилган бўлишлари мумкинлигини айтдилар. Биз воқеа содир бўлган жойга бориб, гувоҳларнинг айтганларини текшириб кўрдик, тергов эксперименти ўтказдик. Текширишлар Йўлдош Саидовнинг уйи деразаси орқали уй ичида юз бераётган ҳамма воқеаларни кўриш, ҳатто хонанинг деразага яқин жойида ётган китобнинг номини ўқиш ҳам мумкин эканлигини тасдиқлади. Аммо исботланганлик ёки исботланмаганлик деган масала барибир очиқ қолди. Бош прокурор Каракозовга нисбатан кўзғатилган ишни тугатган бўлса-да, аммо Тошовуз воқеаси ҳақида лом-лим ҳам демади. Нима ҳам дердик, у иш материалларидан

мутлақо беҳабарлигидан бундан бошқача йўл тутма олмасди ҳам.

Энди яна Гдлян ҳақида. У Ю. Анисимовнинг ахбороти хусусида ССР Иттифоқи Прокуратураси раҳбариятига маълум қилмаганлиги турган гап, ҳолбуки олинган ахборот тўғрилиги ёки нотўғрилигидан қатъи назар, раҳбариятга маълум қилиши шарт эди. Гдлян бадном қилувчи материалларни тўплаб боришни яхши кўради. Шундай материаллар ёрдамида у ўз гуруҳидаги айрим терговчиларни «гаҳ» деса кўлига қўнадиган итоатгўй, садоқатли қулга айлантириб олишни хуш кўради. Терговчилардан қайси бири қаерда ва ким билан бўлгани, ичкилик ичган-ичмагани, аёллар билан бўлган-бўлмагани, нималар харид қилгани ҳақида унга ва Ивановга етказиб туришарди. Бу — ишнинг бир томони эди. Унинг бошқа яна бир муҳим томони ҳам бор эди. Гдлян иллатнинг ошкор бўлиб қолишидан жуда-жуда чўчирди, чунки ўзи ҳам ёмон аҳволга тушиб қолиши мумкин эди-да. У 1986 йилнинг охирларида шундоқ ҳам қийин аҳволда эди: А. Рўзметов автомашинасидаги буюм ва қисмлар ўғрилган, сохта акт тузилиб видеокассеталар рўйхатдан чиқарилган, бир қанча одамлар ўз жонига қасд қилган, — буларнинг ҳаммаси у ёки бу даражада унинг терговига бориб тақаларди.

Бироқ биз Гдлянга нисбатан анча жиддий арзномаларга ҳам дуч келдик. Мен юқоридаги мулоҳазаларимга кўра улардан айримларини келтириб ўтишни жоиз деб биламан.

Гапни Гдлян гуруҳида терговчи бўлиб ишлаган Ю. Писаревский берган гувоҳлигидан бошлаш қолай. У қуйидагиларни айтиб берди:

«Дипломатни очиб кўрилганда унда 458 минг сўм бор эди. Бу пулларни пўлат сандиққа солиб қўйдик. Калитининг биттаси менда эди, иккинчисини Гдлян ёки Иванов олганди. Пўлат сандиқни Гдляндаги муҳр билан сурғичладик. Менда бунақа муҳр йўқ эди. Барча терговчилар ДХКда соат 20⁰⁰ гача бўлишлари мумкин эди, аммо Гдлян билан Иванов бундан мустасно эди. Мен ДХКдан холислар билан бирга чиқиб кетдим. Эртаси куни эрта билан пул қўйилган пўлат сандиқ турган ДХКнинг 330-хонасига республика прокуратурасининг кассири, бухгалтери — Зоря Алексеевна ва Рита, гувоҳлар, республика прокуратураси махсус техника бўйича инженери Володя исми йигит таклиф қилинди. Қўйилган пуллар қайта санаб чиқилди. Шунда кеча қўйилган пулга нисбатан 2000 сўм етмаётганлиги маълум бўлди. Гдлян менга даъво қилиб қолди. Мен унга бу ердан соат 20⁰⁰ да холислар билан бирга кетганлигимни айтдим. Яна унга:

иккинчи калит ҳам Сизда, қимматдорликларни сурғичлашда қўйиладиган муҳр ҳам Сизда, дедим. Буни эшитгандан кейин Гдлян жим бўлди. Шундан сўнг янгидан кўздан кечириш протоколи тузилди — бунисида энди янги сумма — 456 минг сўм кўрсатилганди. Протокол ҳам, ҳолислар ҳам энди бошқа эди».

Видодил Иззатовнинг берган гувоҳлигидан: «Гдлян Бош прокурор кўрсатмаси билан келганлигини ва кўп одамларни қамоққа олажагини айтди... Шундан сўнг у: сен турксан, мен бўлсам армани, юртдошлар сифатида умумий тил топишимиз керак, деди. Менинг: «Буни қандай қилиш керак?» — деб берган саволимга Гдлян: сен менга ўн минг сўм пул берасан деди ва Бухоро вилояти бўйича унинг одами бўлиб қолишимни айтди.

Анвар Мадаминов — Тошкент вилоят ижроия қўмитаси ички ишлар бошқармасининг давлат автомобиль назорати собиқ бошлиғи: «1984 йил 24 майда менинг хонамда Гдлян билан учрашувим бўлди, яккама-якка гаплашдик. У мен билан мулойим сўзлашди, менга қарши ҳеч нима йўқлигини, унга 70 минг сўм беришим кераклигини ва у мени дарҳол бўшатишини, аммо мен у билан ҳамкорлик қилишимни айтди...»

Шамси Раҳимов: «Гдлян мендан 50 минг сўм беришимни талаб қилди. Шу мақсадда у бир ярим йил мобайнида омонат кассада менинг, хотиним ва ўғлимнинг номига қўйилган омонат пулларни хатга олмай турди».

Бизга Салим Раҳмоновдан арзнома тушди. У арзномасида: СССР Прокуратурасининг тергов бўлими хонасида Т. Гдлянга юз минг сўм берганлиги, оғир жазодан қутулиб қолиш мақсадида шундай қилгани, бу пулларни Гдляннинг ўзи талаб этгани ҳақида ёзади.

Гдлян шаънига бундай айблар қўйишаётганига биз бефарқ қараб туrolмасдик. Текшириб кўриш, Гдлянга нисбатан айtilган бу гапларнинг тагига етиш керак эди, зеро, «шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламайди».

Ишни арз қилган одамни сўроқ қилишдан бошладик. У терговчилар ўзи билан қандай «муомалада» бўлганликларини оқизмай-томизмай гапириб берди. Ўғлини қамаш билан кўрқитишганларидан кейин у ўзига тухмат қилишга мажбур бўлади. Гдлян доим ундан пул талаб қиларди. Салимов шундай хотирлайди: «... 1987 йил қишида мени яна Москвага, Бутирка турмасига олиб келишди. Бу ерда Гдлян мендан 300 минг сўм беришимни талаб қила бошлади. Бунинг эвазига ўғлимни бўшатиб юборишни ваъда қилди. Ўғлим 10 кундан бери қамоқда эди. Менга бериладиган жазони эса бор-йўғи

ри ишлаб чиқариш бирлашмасидан олти вагон ғалла етишмаётгани аниқланганлиги ҳақида хабар топгандик. Менимча ўшанда бирлашма бўйича молиявий-хўжалик фаолиятини тафтиш қилиш белгиланган бўлиб, унинг натижаларига кўра 1,5 миллион сўм миқдорда камомад аниқланганди».

Д. Олореско ҳақ эди. Камомад, жуда катта камомад бўлган. Тафтиш акти бўлган, унга кўпдан-кўп ҳужжатлар тиркалган. Гдлян терговчилари текшириш ишини бошлаганлар, бирлашмада катта миқдорда порахўрликлар ҳақида гувоҳликлар олинади. Аммо орадан кўп вақт ўтмай номаълум сабабларга кўра ишни «ёпти-ёпти» қиладилар, камомад сабаблари аниқланмай қолади. Ишга тиркалган кўпгина бухгалтерия ҳужжатлари йўқолади. Уларни биз ҳам топа олмадик. Шунинг натижасида давлатга етказилган жуда катта зарарни текшириб, ишни ниҳоясига етказиш мумкин бўлмади.

Нон маҳсулотлари бирлашмаси бўйича ишни ёпиш сабаблари биз учун қоронғу бўлиб, уни чуқур текширмасдан туриб бир нима дейиш қийин эди.

Биз Гдлян гуруҳида Бухоро участкасида ишлаган деярли ҳамма терговчиларни қайта сўроқ қилиб чиқдик. Улардан кўплари тўғриси айтиб қўя қолишди: «Гдлян аниқланган ўғриликлар бўйича текширув олиб боришни тақиқлади, давлат, жамоат мулкани талон-торож қилиш бўйича материалларни алоҳида ажратиб олиб текширишга ҳам розилик бермади».

Биз бирмунча вақт участкага бошчилик қилган терговчи М. Рамановдан олган гувоҳлик ҳам эътиборга лойиқ. Унинг айтишича, 1984 йилдаёқ улар Қудратовнинг Тошкент шаҳридаги савдо базалари билан алоқа боғлаганлиги, у ердан пора эвазига катта ҳажмда камёб молларни олиб туриши ҳақида расмий маълумотларга эга бўлишган. Бу ортиқча моллар бўлиб, яширин усулда ишлаб чиқарилган. Базалардан бирининг директори кавказлик грузин ё армани бўлган. Тергов материаллари бошдан-охир Гдлянга маълум қилиб турилганидан, бу ҳақда ҳам унга ахборот берилган, аммо у бу хусусда ҳеч қандай қарор қабул қилмаган.

Бунга қўшимча қилиб шуни айтмоқчиманки, гдлянчиларнинг тергов материалларида кавказлик одамлар, шу жумладан арманлар тез-тез кўриниб қоларди. Аммо улардан биронтаси ҳам жиддий гумон ва жиноят қилганлиги ҳақида ишончли маълумотлар бўлишига қарамай жиноий жа-

вобгарликка тортилмасдилар. Яширин моллар ҳақидаги маълумотлар ҳам ишончли жойдан олинганди.

Тбилисидан Бухорога маҳаллий аҳолининг талаби катта бўлган қимматбаҳо материал «лахтак газлама» деган ниқоб остида олиб келинаётганлиги ҳақида Гдлян атрофлича тергов ахборотига эга эди. Хужжатлар «лахтак материал» сифатида расмийлаштириларди, аслида эса газмол олинар ва лахтакка нисбатан анча юқори баҳоларда сотилар эди. Нархидаги фарқнинг ўзи юз минглаб сўмни ташкил қилар ва ўзлаштириларди. Газмол етказиб берганлиги учун Тбилисига бир неча марта катта миқдорда пора олиб бориб беришади.

Терговчилар жуда кўп материал йиғишганди. Энди Грузияга бориш ва у ерда бир неча текшириш ишларини бажаришгина қолганди. Аммо Гдлян уларнинг Тбилисига боришига рухсат бермади. Шундан сўнг мафия эркин нафас олди.

Фақат шугина эмас, терговчилар арман миллатига мансуб кишилар Бухорога эрон матосини олиб келишганини аниқладилар. Мато савдо пештахталарида тезда сотилиб бўлди. Уни сотишдан Қудратов яхшигина ҳисса олди. Бу ҳақда ҳам дурустгина материаллар тўпланганди: хужжатлар олинган, Бухоро магазинларининг сотувчилари сўроқ қилинганди. Энди молни олиб келган «олғирлар» ни сўроқ қилишгина қолганди. Улар матони қаердан ва қандай қилиб сотиб олганликларини, нима сабабдан уни айна Бухорога олиб келганликларини аниқлаш керак эди. Уларнинг турар жойини аниқлаганимизда улар Грузияда яшашлари маълум бўлди. Аммо Гдлян сафарга чиқишга яна рухсат этмади, уларни сўроқ қилишга ва ғоятда «истиқболли» ана шу улкан ишни охирига етказишга имкон бермади. Унинг кўрсатмаси билан тергов материаллари ишдан ажратиб олиниб, «чуқурга» ташланди. Бошқача қилиб айтганда, уларни йўқ қилишди, на прокурорга, на судга кўрсатишди. Мафиянинг эса чапак чалиши ва Гдляннинг соғлиғи учун қадаҳ кўтаришигина қолганди.

Шу ўринда Гдлян гуруҳидан терговчи Сухобруснинг айтган гапларини келтириб ўтиш жоиз. У Гдлян билан Ивановнинг иш усулларини тавсифлар экан, бундай дейди: «Профессионал нуқтаи назардан олганда уларни ожиз одамлар деса бўлади. Қонунга суянган ҳолда порахўрликка, мафияга ва умуман жиноятчиликка қарши кураш олиб боришдан улар манфаатдор бўлишларини мен кўрган эмасман. Ҳамма ишдан бошқача мақсадлар кўзланарди. Ўша кезларда депутатлик, демократиялаш ҳақида гап бўлган-бўлмаганлигини билмай-

ман, аммо ошкоралик авж олиб бораётганди, улар ана шу ошкоралик тўлқинида ўз мансаб мавқеларидан фойдаланиб қолишга ҳаракат қилдилар. Буни мафияга қарши кураш деб бўлмасди. Кураш иккинчи ўринда турарди».

Булар эътироф қилишга лойиқ ҳолисона айтилган гаплардир. Гдлян билан Иванов жиноятчиликка қарши кураш ишига жиддий зарар етказдилар, бу икки сиёсий лўттибоз ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг обрўсига жиддий зарба бердилар. Бу ерда гап фақат прокуратурадагина эмас. Улар давлат хавфсизлик қўмитаси органлари, ички ишлар органларининг фаолиятини бадном қилдилар, ҳолбуки айни шу органлар ҳозирги кунда уюшган жиноятчиликка қарши курашда зўр куч-ғайрат сарфламоқдалар.

ПРОКУРОР НАЗОРАТИ ВА СУД

Муҳтарам ўқувчим, гдлянчилар олиб борган тергов давомида қонун қўпол суратда бузилганлиги, фуқароларнинг ҳуқуқлари поймол қилинганлигидан далолат берувчи юқорида келтирилган фактлар етарли бўлса керак деб ўйлайман. Кўпларингизда уларни ўқигач: «Нима сабабдан бунга йўл қўйилди? Гдлян ва унинг гуруҳи устидан прокурор назорати қаерда қолди? Нима сабабдан судлар томонидан адолатсиз ҳукм чиқарилди?» — деган саволлар туғилиши табиий.

Очиғини айтиб қўяқолай: мазкур гуруҳ устидан чинакам прокурор назорати йўқ эди. Қатор сабабларга, шунингдек шахсий характердаги сабабларга кўра унинг бўлиши ҳам мумкин эмас эди. СССР Бош прокурорининг собиқ биринчи ўринбосари А. Катусевнинг бу борада бир қадар тартиб ўрнатиш йўлидаги уринишлари бирмунча кеч қолганди. Кажрафтор фалак гардиши шу қадар тез айланмоқда эдики, уни тўхтатишнинг энди ҳеч иложи бўлмай қолганди: уни ё бузиш ёки бутунлай алмаштириш керак эди.

Иттифоқ прокуратурасининг тергов бўлими 80-йилларда алоҳида муҳим ишлар бўйича ўн беш чоғли терговчи, бир прокурор бошлиқ ва икки ўринбосардан иборат эди. Булар штатдаги ходимлар. Аммо жойлардан юборилган бир неча юз терговчи тергов бўлими байроғи остида иш олиб борарди. Энг мураккаб, энг салмоқли ва Иттифоқнинг турли жойларидаги ишлар текшириларди. Масалан, 80-йилларнинг иккинчи ярмида алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчилар махсус гуруҳларга бошчилик қилиб, Белорус, Қозоғистон, Озарбайжон, Ўзбекистон, Ленинград, Арманистонда иш олиб борарди. Табиийки, биргина бошлиқнинг икки ўринбосари ва прокурор уларнинг ишини назорат қилиш учун, тўғриси айтганда, амалда кучи етмасди.

1987 йил охирида тергов бўлими терговчилари устидан назорат олиб борувчи прокурорлар кўпайтирилиб, тўрт

кишига етказилди. Аммо бу ҳам денгиздан томчидек гап эди. Шу боисдан ишнинг бутун оғирлиги гуруҳ раҳбарларининг ўзларига, алоҳида муҳим ишлар бўйича иттифоқ терговчилари устига тушарди. Аммо уларнинг ҳаммаси ҳам ҳали вақт синовидан ўтмаган, юқори тергов поғоналарида ишлаб кўрмаган, ҳаётини тажрибаси кам, одамлар билан доимий ишлашлари лозим бўлишини тўлиқ англаб етмаган кишилар эди. Кадрларнинг ниҳоятда қўнимсизлиги ҳам ишга салбий таъсир қиларди.

Шундай бўлса-да, тергов ишининг сир-асрорини ўргана оладиган одамлар ҳам йўқ эмасди. Кейинги вақтларгача тергов бўлимида ўз ишининг моҳир усталари ҳисобланган Сергей Михайлович Громов, Юлий Дмитриевич Любимов сингари ҳаётини тажрибага эга бўлган терговчилар ишларди. Улар ўз умрларининг 40 йилини тергов ишига бағишладилар. Қанчадан-қанча энг ашаддий талончилар, ўғрилар, порахўрлар, қотиллар, 30—50 йилларда ҳеч қандай айби бўлмаган кишиларни оммавий суратда қатафон қилганлар устидан ёзилган айблов хулосалари уларнинг кўлидан ўтмаган дейсиз. Меҳнат фаолиятларида шу қадар олис йўлни босиб ўтган бўлишларига қарамай, улар «терговчи» номига ҳеч қандай доғ туширмадилар, асло. Улардан бирмунча ёшроқ терговчилар — Владимир Калининченко, Константин Майданов ҳақида ҳам ўз ишининг моҳир усталари, қонунчиликнинг жиддий ҳимоячилари деб комил ишонч билан айта оламан. Улар Ўзбекистонда ҳам, Қозоғистонда ҳам ўзларига гард юқтирмадилар, гоётда мураккаб ишлар устидан тергов олиб борганликларига қарамай улар процессуал нормаларни бузганликлари ҳақида жиддий шикоятлар бўлмади.

Тергов бўлими терговчиларини назорат қилиб бориш ишининг ташкил қилиниши ва унинг аҳволи менга маълум эди. Аммо Ўзбекистонда қонунчиликнинг бузилиши ҳақидаги ишларни текшириш жараёнида биз бунга яна ҳам кўпроқ эътибор бердик. Мазкур масала ССР Иттифоқи прокуратурасининг коллегиясида алоҳида кўриб чиқиш учун тайёрланаётган эди. Афсуски, бир қатор сабабларга кўра, шу жумладан Сухаревнинг Бош прокурор лавозимидан кетиши муносабати билан бу коллегия ўтказилмади. Аммо кўпгина масалаларни шундан бирмунча олдин, прокуратуранинг 1990 йил 8 февралда бўлган коллегиясида кўриб чиқиб, ҳал этишга муваффақ бўлинганди. Мазкур коллегия материалларига биз яна қайтамиз, чунки улар катта эътиборга молик.

СССРнинг собиқ Бош прокурори Александр Михайлович Рекунков билан охириги гаплашганимизни мен яхши хотирлайман. Бу вақтда у пенсияда эди. Бир куни менга телефон

қилиб, учрашишимиз керак, деди. Уни Гдлян иши бўйича съезд комиссиясида эшитмоқчи бўлишаётганини, кўпгина фактик ҳолатларни унутмаётганини ва мен билан бўлажак суҳбат чоғида уларни хотирасида тиклаш ниятида эканлигини қисқа қилиб тушунтирди.

Мен рози бўлдим, зеро унинг илтимосига розилик бермаслигим ҳам мумкин эмасди. Яқиндагина у менинг раҳбарим эди, уни ҳамиша ҳурмат қилардим. У менинг тақдиримда катта роль ўйнаган.

Александр Михайлович 1986 йилда мени Иттифоқ прокуратураси марказий аппаратида бош тергов бошқармаси бошлигининг ўринбосари лавозимида ишлашга таклиф қилган эди. Уша пайтда мен Пенза вилояти прокурорининг ўринбосари бўлиб ишлардим, эндигина 37 баҳорни қаршилаган эдим. У менинг ўсишимни кузатиб борди. Очигини айтганда, дастлабки кезларда бизнинг муносабатларимиз анча оғир кўчди. Мен аппаратдаги мавжуд вазиятга, тартиб-қоидаларга дарров кўникиб кета олмадим. Муҳокама ва ахборот берган пайтларимда менинг тўғри сўзлагим, прокуратуранинг ҳамма қаватларида раҳбарлар билан кўл остидагилар ўртасида таркиб топган муносабатлардаги мураккаб бюрократик услубни тезда ҳазм қила олмаганлигим ўзимга панд берди.

Масалан, кўпдан бери ишлайдиган аппарат ходимлари мени огоҳлантириб, мабодо бирон-бир масала юзасидан А. Рекунковга бошқа бир одам ахборот бериб бўлган бўлса, сен худди шу масала юзасидан яна унга ахборот бераман деб хомтама бўлма, Александр Михайлович иккинчи ахборотни қабул қилган ҳоллар камдан-кам бўлади, — дейишганди. Рекунковнинг ана шу заиф томонидан хабардор бўлган аппарат ходимларидан баъзилари бундан фойдаланишар, обрў орттиришарди. Шундай гап-сўзларга қарамай мен ҳар қалай унинг ҳузурига киришга жазм қилардим, ўз фикримни баён этардим, тўғриси дакки ҳам эшитардим, аммо ўз нуқтаи назаримни ҳимоя қилардим.

Бош прокурор ҳам мени тушунди шекилли, 1987 йил сентябрда Югославияга хизмат сафарига ўзи билан бирга олиб кетди. Бу мамлакатда биз прокуратура ва судларнинг иши қандай ташкил қилинганлиги билан танишдик. Шунда Александр Михайлович билан норасмий вазиятда мулоқотда бўлиш учун имконият туғилганди.

Ҳар қалай, у ҳақиқий Бош прокурор, кучли, иродали раҳбар эди, давлат ҳокимияти бошқарув органидагилар унинг фикри билан ҳисоблашишарди. Прокуратура органларида ишлаган 40 йилдан кўпроқ вақт ичида у ишда тартиб ўрнатиш

учун кўп тадбирлар кўрди. Ҳокимият тепасига Ю. Андроповнинг келиши билан порахўрликка, ўғриликка қарши бошланган фаол курашнинг оғирлиги асосан А. Рекунков ва прокуратура зиммасида эди. Тўғри, бу курашда жиддий нуқсонлар ҳам бўлди. Гдлян Ўзбекистонда ўз-бошимчаликка йўл қўйганлигида унинг ҳам айби бор, албатта.

Александр Михайлович келишилган вақтда хонага кириб келди. Биз қучоқлашиб кўришдик, юмшоқ ўриндиқларга ўрнашиб олиб, бир-биримиздан ҳол-аҳвол сўрашган бўлдик. Шундан сўнг Рекунков, қонунчиликни бузиш ҳоллари оммавий тус олганлиги тўғрими, деб сўради ва текшириш давомида нималар аниқланганлиги ҳақида сўзлаб беришимни илтимос қилди. Мен унга қонунсизликнинг асосий шакллари ҳақида қисқача гапириб бердим ва фуқароларнинг кўпгина арзномалари тасдиқланаётганини айтдим.

Шунда: «Қандай қилиб бу аҳвол рўй берди экан? Терговда қонунчиликка қатъий риоя қилинишини мен қаттиқ талаб қилганимни ўзинг яхши биласан-ку, ахир»? — деб навбатдаги саволни берди. Менинг айтган гапларимдан кейин Александр Михайлович анча тушқун аҳволда эди. Шунга қарамай, мен унга очиғини айтдим.

Гапни Каракозовдан бошладим. Бу одамнинг ўзи Гдляннинг таъсири остига тушиб, унга қарши боролмай қолганини, тергов материалларини яхши билмай, Александр Михайловични алдаб келганини, у бўлса Каракозовга ишонганини ва бу билан катта хато қилганлигини айтдим. Каракозов ва Гдлян олинаётган миллионлар ҳамда республикадаги юқори мансаблардаги кишиларнинг ҳибс қилиниши билан унинг бошини айлантириб қўйганликларини, кўп масалалар юзасидан унинг ўзи иш материаллари билан танишмасдан, Каракозов тақдими бўйича асоссиз қарорлар қабул қилганлиги ҳақида гапирдим. Ҳеч бир зарурати бўлмаган ҳолда айрим шахсларга нисбатан олиб борилаётган тергов ишлари ҳақида ҳатто ўринбосарларига ҳам ишонмай, фақат шахсан ўзигагина ахборот беришлари ҳақида кўрсатма бериб, хато қилганлигини айтдим.

Мен унинг ўринбосари Сорока ҳақида билган ва ўйлаган нарсаларимнинг ҳаммасини ҳеч бир яширмай гапириб бердим. Сорока кўп ҳолларда қийин масалаларни ҳал этишдан ўзини олиб қочганини, уларни ҳал этишни асоссиз равишда ўз ўринбосарларига юклаганини, била туриб масъулиятдан қочиш мақсадида шундай қилгани ҳақида гапирдим. Сороканинг столи усти ҳаммиша бўш туришини ўзига олиб келишган тергов материалларини ақалли танишиш

учун бир соат ҳам ушлаб турмаслигини, барча қарорларни берилган ахборотга асосланиб қабул қилаверишини, бу хилда раҳбарлик қилиш услубида жиддий нуқсонларга, қонунсизликларга йўл қўйилиши муқаррарлигини таъкидлаб ўтдим. Гдлян билан Иванов Бухоро вилоятидаги талон-торож, ўғрилик ва порахўрлик билан шуғулланган ўнлаб одамларни асоссиз равишда жавобгарликдан олиб қолганликларини Сорока биларди, аммо бу борада ҳеч қандай чора кўрмади, сукут сақлади ва бу билан уларнинг янгидан-янги қонунсизликлар қилишларига йўл очиб берди. Мана оқибати энди кўриниб турибди, дедим.

Биз Александр Михайлович иккаламиз яна кўп нарсалар ҳақида суҳбатлашдик. Назаримда, унинг қўл остида ишлайдиган одам биринчи бор унинг ишига баҳо бераётган, собиқ раҳбарининг камчиликлари ҳақида тўғри бетига айтаётган эди, чоғи.

А. Рекунков ҳузуримдан кетар экан, анча руҳи тушган ҳолда эди. Аммо кейин менга айтишларича, у комиссияда ўзини дадил ва хотиржам тутган, қўйилган саволларга аниқ жавоб берган.

Гдлян гуруҳининг иши устидан назорат олиб боровчи асосий кишилар тергов бўлими бошлиғи Каракозов ва унинг икки ўринбосари — Бистров ҳамда Чижук эди. Номлари зикр қилинган иккала ўринбосар ҳам 1987 йилда ўз хизмат бурчларини уддалай олмаганликлари учун эгаллаб турган лавозимларидан озод қилингандилар. Каракозовга келсак, унинг гдлянчилар олиб борган тергов ишида ўйнаган роли ҳақида юқорида айтилганлар билан чеклансак ҳам бўлар.

1984 йилдан бошлаб тергов бўлими ишида салбий ҳодисалар кўпаяётгани кўзга ташлана бошлади. Улар кўздан панада қолди, уларга эътибор берилмади, деб бўлмади албатта. 1984 йил августи ва 1986 йил феврилида Гдлян билан Иванов қонунчиликни қўпол суратда бузганликлари учун икки марта интизомий жазога тортилдилар. Каракозовнинг эътибори икки марта ўз қўл остида ишловчилар устидан назоратни кучайтириши кераклигига қаратилди. 1987 йил 3 апрелда А. Рекунков Каракозовга ҳайфсан эълон қилди, унинг ўринбосари Бистровни эса эгаллаб турган лавозимидан бўшатди. О. Сороканинг эътибори ўз қўл остидагиларга юксак талабчанлик қилмаганлигига қаратиб ўтилди. Буйруқда қайд қилинганидек «тергов бўлими раҳбарлари ва терговчилари, прокурорлари ишнинг аҳволини танқидий баҳоламаганлар, қонунчилик қўпол суратда бузилишининг олдини олмаганлар, ишларни текшириш чоғида ноҳолислик, айблов-

га зўр бериш ҳолларига қарши лозим даражада курашмаганлар».

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлган. Буйруқлар чиқарилаверган-у, аммо назорат иши амалда яхшиланмаган. Масалан, 1986 йил март ойида Сороканинг ёзма фармойиши билан Гдлян гуруҳга раҳбарлик қилишдан четлатилган, шу фармойишга кўра гуруҳга Каракозов бошчилик қилиши керак эди. Аммо Гдлян бошлиғининг «сукут розилик аломати» қабилида иш кўриши оқибатида гуруҳга раҳбарлик қилишда давом этаверган. Агарда Сороканинг кўрсатмаси бажарилганида эди, кўпгина одамлар бошига бу қадар фожиалар тушмаган бўлармиди.

1984 йил 6 августда йўл қўйган ғайри қонуний иши учун Гдлянга ҳайфсан эълон қилишади. Унинг хатти-ҳаракати Мирзабоев ўз жонига қасд қилишига сабаб бўлганди. Орадан уч ой ўтгач, 23 ноябрда эса унга икки ойлик маоши баробарида пул мукофоти беришди.

1986 йил 7 февралда Гдлян билан Ивановнинг ҳар иккаласига «прокуратура органларининг обрўсини тўкканликлари ва тергов ходимлари номига доғ туширганликлари учун» ҳайфсан эълон қилинади. Аммо ўша йилнинг июнь ойидаёқ шундай оғир қилмишлари бўлишига қарамай ҳар иккаласининг гарданидан ҳайфсанни олиб ташлашади, ўша йилнинг октябрида эса Гдлян яна икки ойлик маоши баробарида пул мукофоти билан тақдирланади, Ивановга эса муддатидан олдин адлия катта маслаҳатчиси унвони берилади.

Прокуратура раҳбариятининг бу иккала терговчига нисбатан бундай кўнгилчанлик қилиши уларда ўзбошимчалик билан иш кўриш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини назар-писанд қилмаслик кайфиятини туғдирмасдан қолмади, албатта. Кейинчалик эса бундай ҳол охиروқибатда уларнинг оммавий ахборот воситалари орқали ўзларини кўкка кўтариб мақташлари, терговчилик одобини кўпол суратда бузишлари, қатор мансабдор шахсларни оғир жиноятлар қилинишига дахлдор деб асоссиз равишда бадном қилишларига олиб келди.

Ўзбекистонда қонунчилик бузилганлиги ҳақидаги ишларни текшириш давомида биз қамоққа олинганларнинг, улар қариндош-уруғларининг арзномалари, шикоятларини диққат билан ўрганишга алоҳида эътиборни қаратдик. Гдлян билан Ивановнинг ҳимоячилари кўпдан-кўп чиқишларида, шу жумладан матбуот саҳифаларида босилган мақолаларида шикоятлар гўё иш қўзғатилгандан кейин 1989 йил май ойида пайдо бўлганлиги ҳақида ғоятда шубҳали фикр-мулоҳаза-

ларни илгари сура бошладилар. Бу улар айтганчалик эмас. Мисолларга мурожаат қилайлик.

Чунончи, Фани Мирзобоев турли ташкилотларга шикоят хати йўллаган. Бош прокурорга, СССР Олий Кенгашига, М. С. Горбачевга шикоят хати йўллаган, аммо бор-йўғи иккитасигагина жавоб олган. Шикоятларнинг аксарияти текшириб ҳам ўтирмасдан, жиноий иш материалларига тиркаб қўйилаверган.

Мақсуд Барноев, Шамси Раҳимов ва бошқалар ҳам кўплаб шикоят хатлари ёзишган, аммо улар ҳам ҳеч қандай жавобсиз, тергов материалларига тиркалган. Суд томонидан оқланган Ҳикматовнинг айтишича, ҳибсда ётган икки йил-у олти ой давомида у ёзган шикоятлари икки минг варақ қоғозга етган, аммо улар юзасидан ҳеч қандай чора кўрилмаган. Фақат суд қўйилган сохта айбларнинг тагига етган ва уни оқлаган.

Шуни ҳам айтиш керакки, баъзи шикоятлар бўйича Ўзбекистонга Москвадан текширув комиссиялари келган, аммо Гдлян улардан илдамроқ ҳаракат қилиб, текширувчилардан олдинроқ арзчилар билан «иш» олиб борган: уларга дўқ-пўписа қилган, турли хил ваъдалар берган. Хуллас, улар Гдлян ҳақида бирон ножоиз гапни айтиб қўймасликлари учун нимаики қилиш керак бўлса, қўлидан келган ҳамма ишни қилиб улгурган.

Пора олганликда айбланиб ҳибс қилинган 75 ёшли Турсунмурот Умаровнинг умр йўлдоши эрини ҳибсдан озод этишлари ҳақидаги илтимоснома билан Горбачевга мурожаат этган. Бунда эрининг кексайиб қолганлиги ва унга ноҳақ айб қўйганликларини айтган. Хатни текшириш учун ҳақиқатан ҳам комиссия йўлга отланган. Масалан, Т. Умаровнинг ўзи бу ҳақда шундай хотирлайди: «Умр йўлдошимнинг хати эгасининг қўлига бориб теккан. Буни мен терговчилардан билдим. Гдляндан эса КПСС МК комиссияси аъзолари мен билан суҳбатлашиш учун келишлари хабарини эшитдим. Шу муносабат билан у «терговда берган гувоҳликларимда қаттиқ туришимни ва айёрлик қилмаслигимни уқтирди, акс ҳолда ҳеч қачон озодликка чиқолмаслигим, улар мени қамоқда чири-тишлари» ҳақида огоҳлантирди. Ҳақиқатан ҳам комиссия аъзолари: Бош прокурор ўринбосари Сорока, партия контроли комитети ходими ва КПСС МК ходими келишди. Суҳбат чоғида мен аввал берган сохта гувоҳликларимни тасдиқладим, шу билан гўё ўзимга «озодик тилаб олмоқчи бўлдим».

Масаланинг моҳияти шикоят хатлари бўлмаганлигида

эмас, асло. Унинг моҳияти шундаки, уларни аслида ҳеч кимса чуқурроқ текширмаганлигидадир.

Шуни ишонч билан айтаманки, фуқароларнинг шикоят ва аризаларини ҳал қилиш чоғида тергов бўлимида қонун ва Бош прокурор буйруқлари талаблари жиддий суратда бузилишига йўл қўйилган.

Биринчидан, уларни ҳисобга олиб бориш иши йўлга қўйилмаган. Шу сабабли биз ҳам улар аслида қанча эканлиги ва қанчаси ўрганилганини тўлиқ даражада аниқлай олмадик.

Иккинчидан, хат ва шикоятларнинг аксарияти расмият учунгина арзчиларнинг келтирган далиллари ва иш материалларини пухта ўрганмасдан кўриб чиқиладиган, натижада қонунчиликка хилоф ҳоллар аниқланмасдан, юзаки маълумот берилмаган.

Кўпинча шундай ҳоллар ҳам бўлганки, фуқаролардан тушган шикоят хатларини кўриб чиқиш улар шикоят қилган терговчиларнинг ўзига топширилган. Шундай бўлгач, уларнинг текшириши ҳолисона ва мукамал бўлишига, тегишли чора-тадбирлар кўрилишига ким ҳам кафолат бера оларди.

Барноевнинг ишини эслаб кўринг. Уни калтаклаганлари ҳақида Бухорога йўлланган шикоят хатини текшириш учун СССР Прокуратураси раҳбариятининг топшириғи билан Бош тергов бошқармаси бошлиғининг ўринбосари С. Герасимов ва тергов бўлими прокурори Г. К. Мазуркевич келишди ва дарҳол улар шу иш юзасидан бошлаб юборилган текшириш ишида қатнаша бошладилар. Аммо охир-оқибатда ҳамма материаллар Гдлян билан Иванов қўлига тушиб, улар бу материалларни «ўрага» ташлаб гумдон қилиб юборишди.

Гдлян билан Иванов Саттаровнинг иши юзасидан тергов ишларини қонунга хилоф усулларда олиб бораётганликлари ҳақида терговчи Б. Северцев А. Рекунков ҳамда О. Сорокага бир неча марта мурожаат қилган. Аммо бу иш юзасидан текшириш ўтказилмаган, устига-устак Северцевни тергов ишидан четлаштириб, прокуратурада ишидан бўшатишган. Унинг устидан «суд» уюштирилишида О. Сорока, Г. Каракозов ва А. Чижук иштирок қилишган.

Башарти назорат бўлими Гдлян иши билан чуқурроқ шуғулланганида эди, у ҳеч қандай қийинчиликсиз одамларни аввал қамоққа олиш, шундан кейин эса уларнинг айбдорлигини исботлашдан иборат бемаъни тартиб ҳукм сурганини шундоққина кўриб-билган бўлур эди.

Ҳеч қандай айби бўлмаган оила аъзоларининг оммавий суратда қамоққа олиниши ҳолларини ўрганиш ва бунинг олдини олиш ҳам унчалик қийинчилик туғдирмаган бўлурди. Гдлян ва у бошлиқ терговчилар қонунга хилоф иш

тутаётганликлари билан Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига қарши борганликлари аниқ-равшан кўриниб қолган бўлурди.

Улар бу ҳақда ўзларига савол беришда анча кечикишди. Портлаш бўлишини кутишди. Ниҳоят портлаш юз берди. Адолат тантана қилиб, СССР Олий суди 1988 йил охирида Қаҳрамоновни оқлади. Яҳёевга нисбатан қўзғатилган ишни қўшимча терговга қайтарди. Фақат шундан кейингина Гдлян олиб борган тергов иши билан чинакамига шуғуллана бошлашди. Фақат 1990 йилга келибгина прокуратура ҳужжатларида пора олганлик ҳақида ўзига нисбатан кўйилган айбларни тан олган ёки бошқа шахсларни фош қилган айбланувчиларнинг берган кўпгина кўрсатувлари, гувоҳларнинг берган шаҳодатлари бир-бирига зид келаётганлиги тилга олина бошлади. Яна ўша: «Нима сабабдан прокурор назорати ишламади, ожизлик қилди?» — деган саволни бергинг келади. Бу саволга юқорида қисман жавоб бериб ўтилди. Шундай бўлса-да, энди сўзни СССР Бош прокурори ҳузуридаги алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи Е. Чернишевдан эшитсак у бирмунча вақт Гдлян қўл остида ишлаган. «Прокуратура, унинг раҳбарияти жамоатчилик фикри тазйиқи остида қолганди. Шу боисдан мен жиноят ишлари бўйича шошма-шошарлик билан, айниқса суд қарори чиққунига қадар, матбуот саҳифаларида мақола билан чиқишларига ҳамиша қарши бўлиб келганман. Бундай ҳол одил судловни чалғитиши, ноҳолисона, сохта ҳукм чиқаришга ундаб қўйиши, шунингдек айбсиз одамнинг тақдирини мажруҳ қилиб қўйиши мумкин».

Амалда шундай бўлиб чиқди. Прокуратура қонунсизликнинг вақтида олдини олиш учун ўзида жасорат топа олмади. Сухаревнинг Гдлян иши билан чуқурроқ шуғулланиш йўлидаги уринишлари унинг прокурорлик курсисидан айрилиши билан тугади. Ушбу сатрларнинг муаллифи ҳам ўзига яраша жазосини олди. Аммо матбуот, айниқса журналистлар жазосиз қолдилар, ҳолбуки қанчадан-қанча инсонлар фожияси учун улар ўз виждонлари олдида жавоб беришлари керак эди.

1989 йил охирига келиб Ўзбекистонда қонунчиликнинг бузилганлиги билан боғлиқ ишларни текшириш давомида муайян хулоса чиқариш учун етарли маълумот тўпланганди. Мен тўпланган материални СССР Прокуратураси коллегиясида муҳокама қилиш мумкинлиги ҳақида Сухаревга ахборот бериб бўлгандим. Александр Яковлевич шошилмади. У дурустгина сиёсатдон одам эди, вазиятни зийраклик билан пайқаб ола биларди. Менга тўла ишонарди, аммо, афтидан мен

ўзимни яна бир текшириб кўришимни, етарли далиллар борлигига ишонч ҳосил қилишимни истарди чоғи. Ниҳоят коллегияни 1990 йил 8 февралда ўтказиш белгиланди. Коллегия бошланишидан бир ҳафта бурун ҳамма ҳужжатлар тайёр бўлганди. Коллегияга ошкоралик туси беришга, матбуот, телевидениени таклиф этишга қарор қилинди.

Коллегия арафасида А. Я. Сухарев мени ҳузурига таклиф этди, коллегияга тайёргарлигим ҳақида сўради. Мен тайёр эканлигимни айтдим.

Коллегияга тайёргарлик кўраётган фақат прокуратурагина эмас эди, унга Гдлян ҳам ўз ҳолича ҳозирлик кўрмоқда эди. Коллегия ўтадиган куни прокуратура биносини пикетчилар ўраб олган бўлиб, улар Гдлянни ҳимоя қилувчи, прокуратура раҳбариятининг истеъфога чиқиши талаблари илгари сурилган шиор ва плакатларни кўтариб олган эдилар. Биз бунақа воқеаларга кўникиб кетганлигимиздан унчалик эътибор ҳам қилмадик.

Коллегия роппа-роса соат ўнда бошланди. Зал прокуратура ходимлари, мухбирлар билан тўлганди... Ҳамма жамул-жам эди-ю, фақат Гдлян билан Ивановдан дарак йўқ эди (таклиф қилинганларига қарамай, улар келишмаганди).

Коллегия аъзолари қисқача фикрлашиб олишганларидан кейин Гдлян билан Ивановсиз муҳокамани бошлаш мумкин, деган қарорга келдилар.

Сухарев менга сўз берди... 30-40 минут сўраганимга қарамай, бир соат-у беш минут гапирдим. Ҳеч ким сўзимни бўлмади. Коллегиадан кейин Александр Яковлевич менга илгари ҳеч ким эшитмаган ахборотни берганлигимни, шу сабабли у ҳам менинг сўзимни тўхтатмаганлигини айтди.

Мен прокурор назоратига оид камчиликларга муфассал тўхталиб ўтдим. Ўша пайтларда жойларда прокурорларнинг ўзлари қамоққа олиш ҳақида рухсатнома беришларидан иборат ярамас одат кенг тарқалганлиги ҳақида тўхталдим. Бунга А. Титаренкони мисол қилиб келтирдим. Ўша кезде у аввал Хоразм, сўнгра Тошкент вилоятлари прокурори ўринбосари бўлиб ишлаганди. Унинг ўзи Гдлян ва терговчиларига 50 дан ортиқ кишини қамоққа олиш ҳақида рухсатнома берган. Шундан 47 таси кейинчалик қонунга хилоф деб топилади. Одамларни ҳибсдан озод қилишади, айбсиз деб топишади. У бу вилоятлардан ташқарида яшайдиган одамларни ҳам қамашга рухсатнома бераверган.

Титаренко Ўзбекистондаги ўз фаолиятини гуруҳлардан бирида терговчиликдан бошлайди, кейинроқ прокурор ўринбосари этиб тайинланади. Гдлян гуруҳида уни «чўнтак» прокурор деб аташарди, чунки у терговчилар хонасига

келганида ҳар гал унинг чўнтагида беришга тайёр муҳрланган рухсатнома бўларди. У ўз хизмат ваколатини ҳаддан ташқари суиистеъмол қилганди. Биз унга айб кўйдик ва иш материалларини судга юборишга ҳозирладик. Аммо бизга маълум бўлмаган сабабларга кўра кейинчалик бу иш ҳам тугатилди.

Коллегияда мен бошқа мисол ҳам келтирдим. Унга кўра Гдлян ҳибсга олиш учун рухсатнома беришга маҳаллий прокурорларни мажбур этган, ҳатто уларга дўк-пўписа ҳам қилган. Шаҳрисабз райони собиқ прокурори Шариф Хуррамов сўроқ пайтида шулар ҳақида бизга муфассал сўзлаб берди.

1984 йил ноябрда ўз терговчилари ёрдамида Гдлян томонидан Ш. Хуррамов район прокуратураси биносидан ҳайдаб чиқарилган. Уларга шаҳар прокуратурасидан бир неча хонани эгаллашлари мумкинлигини айтишган. Шу билан бир вақтда Гдлян район милиция бўлими биносини, одамларни вақтинча ушлаб туриладиган изоляторни ҳам «босиб» олган. Ш. Хуррамов яна қуйидагиларни хотирлайди: «1984 йил 14 ноябрда эрталаб хонамга Гдлян кириб келди ва мен хонамдан ҳеч қаяққа жилмаслигим ҳақида огоҳлантирди. Буни нима мақсадда айтди, билмадим. Соат 16 га яқинлашиб қолган эди, прокуратура олдидаги йўлга ўн чоғли енгил машина келиб тўхтади. Сўнг хонамга Гдлян кириб келиб фуқаро Файзулло Абдуллаевга нисбатан эҳтиёт чораси танланганлиги ҳақидаги қарорни менга узатди ва: «Имзоингни қўйиб, муҳрингни бос»,— деди. Абдуллаевни мен ўшанда ҳам, кейин ҳам билган эмасман, қандай ножўя иш қилганлигидан бехабарман. Мен Гдлянга, қамоққа олиш ҳақида рухсатнома беришдан олдин мен жиноят ишидаги материаллар билан танишиб чиқишим ва қамоққа олинаётган кимса билан суҳбатлашишим кераклигини, тартиб шундайлигини айтдим. Аммо Гдлян гапимга қулоқ солмай: «Деразадан қара, у ерда қанча автомашина турибди, вертолёт ҳам бизни кутяпти. Кел, қўлингни қўйиб, муҳрингни босавер, кутиб ўтиришга вақтимиз йўқ»,— деди. Гдлян СССР Бош прокурори ҳузуридаги алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи эканлигидан хабарим бор эди, бу у тақдим қилган қарорда ҳам қайд қилинганди. У қамоққа олишга дарҳол рухсатнома беришимни талаб қилди. Менинг ўйлаб олишимга, вилоят прокурори билан маслаҳатлашиб кўришимга вақт бермади, сўнг Гдляннинг талабини рад қилиш учун менда куч йўқ эди. Абдуллаевни қамоққа олишлари ҳақида рухсатнома бердим ва тагига муҳримни босдим».

Кейинчалик Хуррамов хатога йўл қўйганлигини англаб етганини, аммо барибир Гдлянга қарши боролмаганини айтди. Ўша пайтларда у Ўзбекистонда чекланмаган ҳоқимиятга эга эди.

Шундан кейин ҳам Хуррамов Гдлянга қамоққа олиш учун яна бешта рухсатнома беради.

Декабрь ойида Хуррамов хонасига Иванов кириб келиб, аёлларни қамоққа олиш ҳақида рухсатнома беришини талаб қилади. Шунда Хуррамов: «Бизда аёлларни қамаш одат эмас, улар кўп болали», деб жавоб қайтаради, сўнгра рухсатнома бериш тартибини унга эслатди. Иванов кетар чоғида: «Ундай бўлса, сен билан кейинроқ гаплашамиз», — дейди.

Иванов кетгач, Хуррамов москвалик терговчилар билан тагин учрашмаслик ва аёлларни қамамаслик мақсадида, ишни текшириш учун районнинг олис жамоа хўжаликларига чиқиб кетади. Кечаси соат бирларда уйига қайтади. Хотини рус терговчилари уни излаётганликларини айтади.

3 декабрда эрта билан у Гдлян билан учрашади. Гдлян тунда Хуррамов қаерда бўлгани ва кимлар билан учрашганини сўраб суриштиради.

«Шунда Гдлян Каримовнинг қизи Зубайда Каримовани қамашга рухсатнома беришимни талаб қилди. Мен рухсатнома бериш тартиби ҳақида унга яна эслатдим, бунинг учун жиноят иши материалларини ўрганиб чиқишим ва айбланувчи билан суҳбатлашим лозимлигини айтдим». Шунда Гдлян: «Биз Бош прокуратураданмиз, нима сен бизга ишонма-йпсанми», — деди. Менинг жиноят иши билан танишмасдан Зубайда Каримовани қамаш ҳақида рухсатнома беришдан бўлак иложим қолмаганиди».

Ш. Хуррамовни тергов материалларига яқинлаштиришмади, албатта. Бинобарин у Каримовани ҳибсда сақлаганликлари қонуний ёки қонуний эмаслиги ҳақида ҳеч нима дея олмади. Уни қамоққа олинганлар вақтинча сақланадиган хонага киришига йўл қўйишмади. Каримова билан гаплашишга, у прокурорлик вазифасини адо этишига имкон беришмади. Хуррамов билан бўлган воқеа Гдлян прокурор назоратидан четда қолган бирдан-бир воқеа эмас. Бунинг иш материалларидан ҳам кўриш мумкин. Шундай ҳоллар ҳам бўлганки, Гдлян билан Иванов машинкада кўчирилган тайёр материал матни билан таништирмасдан ҳам тагига имзо чекишга мажбур этганлар. «Мана шу ерига имзо чексанг бас, ўқиб ўтиришинг шарт эмас», — деганлар улар, одатда.

Гдлян фақат қонунсизликка йўл қўйишга мажбур этибгина қолмай, ўзига ёқмаган одамлардан ўч олишга ҳам устаси фаранг бўлган. Мана, Хуррамов унга ёқмаганиди, тез орада

ишдан бўшатиб юборишди. Шунинг учун ўша кезларда истайсанми-истамайсанми, аммо Гдляннинг айтганига кўнишга, амрига бўйсунушга мажбур эдинг. У республикада кўрқув мухитини туғдирган, ҳар қандай қаршилиқни бостирган, прокурорларга ўз амрини ўтказган, ҳатто судларга буюришга-ча борганди.

Коллегияда мендан кейин А. Сбоевга сўз беришди. У тергов бўлими бошлиғи лавозимида ишлаётганига бир йилгина бўлганди, шу вақт ичидаёқ ҳамма муаммоларни тушуниб олганди. Шу сабабли «гдлянчи терговчилар устидан прокурор назорати йўқ» — деганида, тўла асоси бор эди. Иш теварагида сирли муҳит ҳукм сурар, тергов жараёнидан фақат Гдлян, Иванов, Каракозовгина хабардор эдилар. Лозим даражада назорат йўқлигидан фойдаланган Гдлян СССР Прокуратураси номи билан қонунсиз хатти-ҳаракатини қилишда давом этаверган. Сбоев яна: Гдлян билан Иванов ишламаётганига бир йилдан ошгани, ўз ҳолларича турли шаҳарларга бориб-келиб юришгани, митингларда мамлакатда жиноятчилик ҳаддан зиёд кўпайиб кетганлиги ҳақида оғиз кўпиртириб, ўзларини халқ ва давлат ҳақида қайғураётганликларини тилларидан кўймай, аслида беҳуда ишлар билан машғул бўлаётганликлари, бунинг эвазига жарақ-жарақ пул ишлаётганликлари, бундан буён ҳам мафияга қарши шу алпозда кураш олиб бориш ниятида эканликлари ҳақида гапирди.

Алоҳида муҳим ишлар бўйича катта терговчи В. Калининнинг коллегияда сўзлаган нутқи қисқа, аммо ишонарли бўлди. У Ўзбекистондаги ишларни текшириб бўлиб, сўнг Қозоғистонга ўтган. Ўша пайтдаги вазиятдан яхши хабардор эди. У бундай деди: «Бизнинг бошимизга илгари ҳеч қачон ҳозиргидек шармандалиқ ёғилган эмасди. Гдлян хусусидаги материалларнинг эълон қилиниши ҳаммамизнинг шаънимизга қора доғ бўлиб тушишини биламан, шунинг учун ҳам бошқа терговчилар ҳалол ва яхши ишлаганларига одамларни ишонтириш жуда қийин бўлади деб ўйлайман, бу ҳолатни ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эмас... Бугун назорат иши ёмонлиги ҳақида кўп гап бўлди. Мазуркевич ҳақидаги масалани кўйишди. У ғоятда ҳалол ва ақлли одам. Яхши эсимда, у Ўзбекистонга борганида, 1984—1985 йилларда қонунчилик бузилганлиги фактларини аниқлаган, ўшанда уни Гдлян ва бошқалар ҳаммаси ҳақоратомуз «Строгович» деб аташган, «Строгович» — яъни ҳозирги жинойий процесс фанининг асосчиларининг номи билан юритишган. Улар ҳақоратли ёрлиқлар ёпиштиришни билишган-у, аммо ҳеч нима билан ҳисоблашишни ишташмаган. Ҳозир Гдлян билан

Ивановнинг ўй-фикри шундайки, бугун уларга қарши сўзлаётганларнинг ҳаммаси оқибатда турмада ўтиради, эртага уларнинг замони бошланади... »

В. Калининченко ҳақ бўлиб чиқди. Энди қонунни оёқ ости қилувчи диёнатсиз ва сотқин кишилар юзларидан ниқобларини олиб ташлаб, сиёсат майдонига чиқдилар. Н. Трубин ўз виждонини ютиб, Гдлян билан Ивановларнинг ишини тугатганидан кейин улар ғалаба нашъасини сурмоқда эдилар. Ҳақиқатни яна қопга солиб оғзини бўғиб қўйишди.

Шундай бир пайтда бизлар коллегия мажлисида ўтирарканмиз, адолат тантана қилишига ишонардик. Судларда жиноят ишларининг кўрилиши устидан назорат олиб борувчи бошқарманинг катта прокурори Р. Овчарова ҳам шундай бўлишига ишонарди. У гдлянчилар судга оширган ишлардан бири юзасидан энг биринчи давлат қораловчиси бўлган. Шунда у Гдлян ва у бошлиқ гуруҳ олиб борган терговнинг асл башараси билан тўқнаш келган. Бу ўричда гап «Бухоро иши» деб ном олган иш устида бораётир. Маълумки, шу иш бўйича Бухоро вилоят ижроия кўмитаси Ички ишлар бошқармаси ходимлари билан шаҳар саноат моллари савдо бошқармаси директори Қудратов жинойий жавобгарликка тортилган эди.

Раиса Михайловна прокуратуранинг тажрибали ходими бўлиб, йигирма йилдан ортиқ вақт давомида судларда давлат қораловчиси бўлиб келган. Далил-исботларнинг қадрига етар, суд ишларини яхши билар ва жиноят ҳуқуқи билимдони эди. Йирик ишлар бўйича давлат қораловчилари бундай ишлар материаллари билан суд мажлиси бошланишидан анча илгари таниша бошлайдилар.

Р. М. Овчарова ҳам худди шундай қилди. Иш билан танишувнинг бошланғич палласидаёқ бир қанча ҳолларда қонунчилик жуда кўпол бузилганлигини аниқлади. Шунда у Гдлян, гуруҳ аъзолари билан шу ҳақда гаплашиб кўришга ҳаракат қилди. Аммо унинг бу уринишлари натижа бермади. У тушунишни истамаслик кайфиятидан бино бўлган мустаҳкам деворга дуч келганлигини англади. У тергов хусусида танқидий фикр билдиргач, Гдлян Овчаровани очикдан-очик таъқиб қилишга ўтди, ҳақоратлаш, инсоний қадр-қиммати, аёллик иффатини ерга уриш, иш юзасидан камситишлар авжга минди. Гдлянчиларга қарши, беғуноҳ одамлардан берияча ўч олиш усулларининг қайта тирилишига қарши биринчи бўлиб қатъий кураш олиб борган ана шу аёл бўлди. Унинг коллегиядаги нутқлари кўп саволларга жавоб берар, ўша кунлари Ўзбекистондаги вазиятни тўғри акс эттирарди. Шу

боисдан ҳам шу ҳақида бирмунча батафсилроқ тўхталиб ўтишни зарур деб биламан.

Р. М. Овчарова биринчи бўлиб тилга олган нарса, бу одамларнинг Гдлян қаршисида кўрқувга тушиб қолганлиги эди. Гдлян фақат оддий кишиларнигина эмас, балки Ўзбекистон раҳбариятини ҳам фалаж қилиб қўйган эди. Ўша 1985 йилдаёқ Гдлян вазиятни ўз қўлига олган ва республикадаги вазиятга ўз ҳукмини ўткази бошлаганди. Чиндан ҳам у даҳшатли вазият вужудга келтирган бўлиб, юқори лавозимлардаги раҳбарларни қамоққа олиш билан ўз имкониятларини кўз-кўз қилмоқда эди. Бунда у доим СССР Бош прокурори ҳамда КПСС Марказий Қўмитасининг номидан ва топшириғига мувофиқ иш кўряпман деб пеш қиларди.

Гдлян Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасини ўз томонига оғдиришга муваффақ бўлди, сўнгра эса унинг раҳбарларининг қўли билан айна шу Марказий Қўмитанинг ўзини ҳам бадном қилди.

Р. М. Овчарова суд жараёнидаги вазият ҳақида ҳам гапириб берган эди. Иш республика Олий судида суд аъзоси А. Липатов раислигида эшитилган. Гдлян билан Иванов ўша пайтда айбланаётган ҳар бир судланувчига нисбатан суд қандай жазо чораси белгилашини ҳукм чиқарилишидан анча бурун айтишган. Буларнинг ҳаммаси судда маълум бўлди. Бу ҳақда арзномалар туша бошлагач, мен давлат қораловчиси сифатида судланувчилардан: сизлар жазо чорасини Гдляннинг ўзи белгилайди, деган қарорга қандай қилиб келдингиз? — деб сўрадим. Иш ҳали судда кўрилмаган эди. Улардан ҳар бирининг айтишича Гдлян «суд шунчаки бир расмиятчилик. Ҳамма менинг ногорамга ўйнайди»,— деган. Яна Гдлян: «Бизга ақлли судья ва прокурорларнинг ҳеч кераги йўқ. Бизга чўнтак қаппайса бўлди»,— деган сўзларни такрорлашни яхши кўрарди.

Р. М. Овчарова ҳам, суд ҳам кўп нарсаларга дуч келишди. Раиса Михайловна «Гдлян учун эмас, балки ўзим ишлаётган иттифоқ прокуратураси учун жуда-жуда уялиб кетдим»,— дейди. Сўроқ қилинганларнинг аксарияти кўзларига ёш олиб, терговчилар ўзларига нисбатан сўроқ қилишнинг ваҳшиёна усулларини қўлланганликлари, калтаклаганликлари, ҳайвондан олиб ҳайвонга солганликлари, инсоний кадр-қимматини ерга урганликлари ҳақида сўзлардилар.

Суд Гдляннинг хоҳиши билан иш кўрмади. Айбловдаги ҳар бир ҳодисага танқидий назар билан қаради, судланувчи ва айбланувчиларнинг ҳамма айтганларини қайд қилиб борди. Даҳшатли манзара очила борди. Гдлян тарафдорларидан

бирон бир химса ҳамиша залда бўлиб, суд ишининг бориши ҳақида унга муттасил ахборот бериб турарди.

Гдлян ўзини узоқ куттириб ўтирмади.

У суд ва давлат қораловчиси олдига шарт қўйганди. Унга кўра: ё улар кишиларни Гдлян билан Иванов истаганидек сўроқ қилишлари керак, акс ҳолда ҳаммаларини суд залидан чиқариб юборишлари айтилганди. Бироқ улар чучварани хом санашган. Р. М. Овчарова ҳамда А. Липатов қонунчиликни қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар, бемаъни талабларни рад этдилар. Шундан кейин суд теварагида ифво тарқатдилар. Р. Овчаровани пора олганликда айблашди. Суд теварагида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси маъмурий органлари бўлими тазйиқни кучайтирди. Аммо Липатов буларга бардош берди.

ЎзССР Олий Судининг собиқ раиси С. Йигиталиев шундай хотирлайди: «... Гдлян тўғридан-тўғри дўқ-пўписа қилиш ва товламачилик йўлига ўтди. Суд жараёни бошланганидан кейин орадан 3—4 ой ўтгач у раислик қилувчининг четлаштирилишига ҳаракат қилди, ишни суднинг бошқа аъзосига топширишни талаб этди. Аввалига Гдлян Ўзбекистон КП Марказий Қўмитаси орқали ҳаракат қилди, кейин ўз даъволари билан менинг ҳузуримда икки марта бўлди. Аммо асос бўлмаганлиги сабабли мен унинг талабларини қондиришни рад қилдим».

Шунга қарамай судда ишни кўриш тўхтатилди.

Р. Овчарова ахборот ёзиб Бош прокурор А. М. Рекунковга мурожаат этди. У тезда бунинг чорасини кўрди. Масала коллегия муҳокамасига қўйилди. Гдлян билан Ивановнинг ҳар иккаласи қаттиқ ҳайфсан олишди. Иккаласини прокуратурадан ҳайдаш учун яна нима керак. Зеро бунга қадар ҳам қонунчилик кўпол суратда бузилганлиги, кишилар ўз жонларига ўзлари қасд қилганлиги фактлари аниқланган, булар у ёки бу тарзда гдлянчилар терговига бориб тақалиши маълум эди-ку. Аммо бундай бўлмади. Уларни шунчаки койигандай бўлишди, сўнг яна бошларини силаб: «Бундан буёғига ҳам шу алпозда иш кўраверинглар, сизлардан қаҳрамон чиқади»,— деб гўё оқ йўл талаб қолишгандек бўлишди.

Шу муносабат билан Р. Овчарованинг коллегияда айтган яна бир гапини келтириб ўтмоқчиман:

«Бу ерда прокурор назорати бўлмаган деб тўғри айтишди. Бу борадаги менинг жамики уринишларим мутлақо беҳуда кетди. Олег Васильевич Сорока менинг кўзимга кўринмасликка ҳаракат қилар ва: «Гдлян иши юзасидан менинг яқинимга келма»,— дерди. Каракозов бўлса, (мен унга бир неча марта мурожаат қилганман,— чунки мен буларнинг тепасида

Каракозов турган деб ҳисоблардим) — мен билан сўзлашишни ҳам, мулоқотда бўлишни ҳам хоҳламади. ... Улар Александр Михайлович Рекунковни қанақасига ишга солганликларини бир эслаб кўринг. Мен Александр Михайлович билан ўнларча марта суҳбатлашганман, мен унга ҳамма бўлган воқеаларни гапириб берганман, яна унинг номига ахборот ҳам ёзганман. Мен айтдим, улар мусодара қилаётган пулларга қаранг, бу улар давлатга етказаяётган зарар олдида денгиздан томчидек бир гап. Бу бригадада ишлаётган одамларни бундан кейин биронта ҳам ишни кўришга яқинлаштириб бўлмайди, чунки бу бригадада бир нарсанигина — одамларни майиб-мажруҳ қилишнигина ўрганиш мумкин... »

Қонунга хилоф ишларни текшириш давомида биз Липатовни ҳам сўроқ қилганмиз. Унинг берган гувоҳликлари Р. Овчарова коллегияда айтган гапларга кўп жиҳатдан ҳамоҳанг. Булардан ташқари у судда гувоҳ сифатида 300 га яқин киши сўроқ қилинганлигини айтди. Қарийб ҳар ўн кишидан бири ўзининг қонунга хилоф равишда ушлаб турилганлиги, жинойий жавобгарликка тортиш, миллий қадр-қимматини йўқ қилиб юбориш билан қўрқитаётганликлари, ҳақоратлашлари, сохта гувоҳликлар остига имзо чекишни доим талаб қилишлари, башарти имзо чекишдан бош тортганлари тақдирда яқин аёл қариндошларини зўрлаш билан қўрқитаётганликларини айтдилар.

Овчарова Липатов билан суд жараёнини яхши яқунлашди. Айблов турли хил иллатлар, сохта гувоҳликлардан тозаланди ва ҳукм чиқарилди. Шу билан бирга 1986 йил 13 майда ЎзССР Олий Судининг жиноят ишлари бўйича суд коллегияси СССР Бош прокурори номига хусусий ажрим чиқарди. Бу гдлянчилар иши юзасидан чиқарилган биринчи ажрим бўлса-да, аммо охиригиси эмасди. Ана шу хусусий ажримда суд Гдлян билан Иванов ашаддий пора берувчиларни ва уларга воситачилик қилганларни, Бухоро шаҳар саноат моллари савдо бошқармаси ходимларидан иборат талон-торожчиларни жинойий жавобгарликдан қонунга хилоф тарзда озод қилиб юборганликлари фактига, бу ҳақда аввал ҳам айтилганлигига Бош прокурорнинг эътиборини қаратиб ўтди ва шунинг юзасидан чора кўришни сўради. Ҳақиқатда тергов материалларига асосланмаган айблар қўйилаётганлигини маълум қилди. А. Дўстовга қўйилган айбни бунга мисол қилиб келтирди. Унга нисбатан Ғиждувон район партия кўмитаси собиқ котиби С. Раҳимовдан 20 минг сўм миқдоридан пул, 2210 сўмлик самоат ва озиқ-овқат моллари олган, деган айб қўйилган эди. Бунда Дўстовнинг айбини амалда

тасдиқлайдиган бирон бир далил судга тақдим қилинмагани. Ишда ҳатто С. Раҳимовни сўроқ қилиш, гувоҳлар билан Дўстовни юзлаштириш протоколлари ҳам йўқ эди. Бу ҳол суднинг иш юзасидан бу хусусда тергов ишлари олиб борилмаган, деган хулоса чиқаришига сабаб бўлди. Суд протоколларни тақдим қилишларини сўраб мурожаат қилганда терговчилар унинг сўровини жавобсиз қолдирдилар. Суд мажлисида сўроқ қилинганда Раҳимов пора берганлигини қатъиян рад этди. Дўстов ҳам пора олмаганлигини айтди. Уни асоссиз жавобгарликка тортишди, амалда тергов олиб бормасдан, суд учун зарур ишларни бажармасдан туриб унга айб қўйишди.

Гдлян билан Иванов учун бу биринчи ва охириги марта бўлаётган воқеа эмасди. Улар ўзларининг шахсий фикр-мулоҳазалари билан бегуноҳ одамларга айб тўнкашдан ҳеч қачон тап тортишмасди.

Суд бошқа хил қонун бузишларни ҳам аниқлади, жумладан рус тилини билмайдиган шахслар рус тилида сўроқ қилинган, таржимондан фойдаланилмаган.

СССР Бош прокурорининг эътибори шу нарсага қаратиб ўтилдики, Бухорога газмол жўнатилганлиги учун Грузиянинг мансабдор шахсларига пора берилганлигини, пора берилган, ўғрилик қилинган бошқа кўпдан-кўп ҳолларни текширишни Гдлян ташкил қилмаган, пайсалга солган, рад этган.

Суд коллегияси шу нарсани ҳам маълум қилдики, терговчилар раислик қилувчининг ижозатсиз ва розилигисиз суд жараёнини магнит лентасига ёзиб борганлар, судни ўтказиш тартибига тўғридан-тўғри аралашганлар.

Минг афсуслар бўлсинки, ўша 1986 йилда чиқарилган суд ажримига СССР прокуратурасида лозим даражада эътибор берилмади ва у тез орада унутиб юборилди. Башарти у ўша вақтда лозим даражада баҳоланганида эди, яна ўнлаб бегуноҳ одамларнинг тақдири завол топмаган бўлурди. Худди шу масала юзасидан 1990 йилда яна коллегияни йиғишнинг ҳожати бормиди? Ҳар қалай, бунинг зарурати бўлмасди. Уч-тўрт йил бурун қилиш мумкин бўлмаган ишни 1990 йилда ва ундан кейинроқ қилишга тўғри келди.

Ўша 1986 йилдаёқ фақат тергов ишида ўзбошимчаликлар, ёлғон гувоҳликлар беришга мажбур этишгагина эмас, балки одамларни, худди оммавий қатағон йилларида бўлганидек, суд жараёнига тайёрлаш каби ҳолларга ҳам йўл қўйилганлигини аниқлаш мумкин эди.

Терговчилар пора берганлик тўғрисида, кўп ҳолларда сохта гувоҳликлар берган кишилар билан судга қадар тергов изоляторларида (алоҳида хоналарда), колонияларда ёхуд суд

кетаётган вақтда суд ўтказиладиган хоналарда учрашишар эди. Шунда бу кишиларга судда қандай гувоҳликлар беришлари кераклигини уқтиришарди. Бундай учрашувлар пайтида яна қамоққа олиш, иш қўзғаш, қариндош-уруғларини жазога мустаҳиқ қилиш билан кўрқитишарди. Бошқача қилиб айтганда, одамлар шундай гирдобга тушиб қолардиларки, ундан чиқишга умуман илож тополмасдилар. Ўзбошимчалик шу даражага етгандики, гувоҳларнинг судга келиши ҳақидаги чақириқ қоғозларини терговчиларнинг ўзлари ёзиб берар, судга қандай гувоҳликлар беришлари кераклигини обдон уқтирардилар. Одатда бу қандай қилинишини терговчи Коваленков, бошқалар сўзлаб беришди.

Кўрқитиш ва товламачилик йўли билан У. Нурматовни пора олган деб маҳбус Жамоловга туҳмат қилишга мажбур этишади. Бунинг эвазига Нурматовнинг ўзини жиноий жавобгарликка тортишмайди, аввалги ишида қолдиришади. Кейинчалик Нурматов ана шуларни эслаб дейди: «1988 йил ноябрь ойи охирларида биз умр йўлдошим иккаламиз чақириқ қоғози билан Москва шаҳрига СССР Олий Суди суд мажлисига етиб бордик. Шанба куни эди, бизни икки нотаниш киши кутиб олди. Биз Нурматовлар эканлигимизга ишонч ҳосил қилганларидан кейин биз берган гувоҳликларимизни ўзгартирмаслигимиз ҳақида мени ва умр йўлдошимни огоҳлантиришди. Мен ўзларингиз кимсизлар, деб улардан сўрадим. Улар Гдлян терговчилар гуруҳидан эканликларини айтишди. Мен судда ўз гувоҳликларимни ўзгартариш фикрида эдим, аммо бу учрашув менинг руҳий аҳволимга катта таъсир этди, оқибатда мен терговчига берган аввалги гувоҳликларимни тасдиқладим».

Суд олдидан гувоҳларга таъсир ўтказилиши ҳақида шу хил фактларни бошқа кўп кишилар ҳам айтишди. Шу боисдан ҳам мен гдлянчилар суди бўйича чиқарилган барча айблов ҳукмларга нисбатан ниҳоятда танқидий нуқтаи назардан қарайман, чунки уларда баъзан фақат пора берганларнинг гувоҳликларигина асос қилиб олинган.

Энди яна прокуратура коллегиясига қайтайлик. Унда ахлоқ тузатиш меҳнат муассасаларида қонунларнинг ижроси устидан назорат қилувчи бўлим бошлиғи Ю. Хитриннинг нутқи хотирамда қолган. У гдлянчилар тергови устидан назорат бўлмаганлиги ҳақидаги фикрга қўшилгани ҳолда, назаримда, ғоят муҳим бир жиҳатга эътиборни жалб этди. Гдлян билан Иванов СССР Бош прокурори ҳузуридаги терговчилар ҳисобланишарди. Ана шу «ҳузурида» қўшимчаси терговчилар жойларга чиқишганда, жанубга сафар қилишганда айниқса ғоят муҳим роль ўйнади, зеро бу ерларда ҳуқуқни

муҳофаза қилиш органларининг ходимларига алоҳида иззат-ҳурмат кўрсатишади. Ана шу «ҳузурида» кўшимчасини бу ноинсоф терговчилар тез-тез суиистеъмол қилардилар. Бу имтиёз улар олдида кўп эшикларни очиб берар ва атрофдагиларга катта таъсир ўтказарди, чунки улар қаршиларида турган кимса Бош прокурорнинг, ҳуқуқ соҳасида жуда катта ваколатлар берилган кишининг вакили эканлигини ҳис этиб турардилар.

Хитриннинг эътироф қилишича, жойлардаги ўзига бўйсунувчи ходимлар Гдляннинг тергов изоляторларидаги қонунга хилоф хатти-ҳаракатларига қаршилик кўрсата олмаганлар, баъзилари эса буни истамаганлар ҳам. Буни у қуйидагича изоҳлайди. СССР ИИБ билан келишилган ҳолда Гдлянга изоляторларни кўриқлаш чоғида мамлакатнинг бошқа минтақаларидаги хизматлардан фойдаланиши учун ижозат берилганлигини биз ҳаммамиз яхши билар эдик. Камераларнинг бутун-бутун бўлмалари у ҳибс қилган кишилар учунгина ажратиларди. Бу бўлмаларга маҳаллий прокурорлар кириша олмасди. Буларнинг барчаси сиртдан қараганда тергов сирини сақлаш учун қилинаётгандек бўлиб кўринарди, аммо қўлга олинган ва қамалганларнинг ҳуқуқлари мутлақо унутиб қўйилганди.

Хитрин одамларни қийнаб азоблаш ва бошқа хил шафқатсиз ноинсоний ёки қадр-қимматни ерга урувчи муомала ва жазо турларига қарши курашувчи халқаро кўмитанинг аъзоси эди. Унинг ишида бир неча марта қатнашган. Шу боисдан ҳам тергов ўтказишнинг гдлянча усуллари конвенция ва халқаро ҳуқуқ нормалари нуқтаи назаридан баҳолаб, уларни қийноқ усули деб атади. Конвенцияда: қийноқ — фақат азоб беришгина эмас, балки шу билан бирга мансабдор шахс томонидан ёки унинг ифвоси ёхуд сўзсиз рози бўлиши билан маънавий изтиробга солиш ҳамдир, деб тўғридан тўғри ёзиб қўйилган.

Хитрин бунга кўшимча қилиб бундай деди: «Ҳар қандай бошқа бир давлатда,— мен ушбу кўмита сессиясининг бир неча мажлисида ҳозир бўлганман,— рўй-рост айта оламани, ҳатто Филиппинда ҳам бундай хатти-ҳаракатлари учун ҳар қандай полиция ходими ёки тергов ходими аллақачон турмада ўтирган бўларди. Коллегия аъзоси сифатида Гдлян билан Ивановни прокуратура органларидан бўшатиш ва уларни жиноий жавобгарликка тортиш ҳақидаги масалани қўйиш учун тўла асёс бор». Коллегиядаги нутқларнинг аксариятида «Гдлян билан Иванов қонунчилик бузилишига йўл қўйишган ва бунинг учун жавобгар қилинишлари керак»,— деган ягона фикр янгради.

СССР халқ депутаты Н. Игнатовичнинг нутқи эса бирмунча ғалатироқ бўлди. Кези келганда шуни айтмоқчиманки, шахсан ўзим кўпгина депутатлар ўз нутқларида сайловчилар номидан гапиришга ёхуд ўз фикрларини уларнинг ҳам фикридай қилиб кўрсатишга одатланиб қолганликларини пайқаганман.

Н. Игнатович билан ҳам худди шундай бўлди. Унинг нутқи жуда тумтароқ, пойинтар-сойинтар бўлди. Афтидан унингча: «Гдлян ва унинг гуруҳи қонунсизликка йўл қўйишган бўлиши мумкин, аммо уларни жавобгар қилиш учун шошилмаслик лозим, халқ буни нотўғри тушуниши мумкин.

Шундоқ ҳам ҳозир халқ Гдлян ишидаги кўп жиҳатларни яхши билмайди. Шу сабабли прокуратура эҳтимол ҳуқуқий нуқтаи назардан ҳақ бўлиб чиқар, аммо сиёсий нуқтаи назардан ютқазиб қўяди».

Бунга нисбатан коллегия аъзолари дарҳол ўз муносабатларини билдиришди. Биринчидан, сиёсий ҳис-туйғуларни жунбушга келтираётган айти шу Гдлян билан Иванов эмасми? Иккинчидан, башарти ўзимиз ҳуқуқий давлат учун овоз берган эканмиз, ҳуқуқий масалаларни ҳал этиш вазиятга бевосита боғлиқ деб ҳисобласак, қандай қилиб ҳуқуқий давлат куриб бўлади? — деб сўрашди Игнатовичдан. Бундай йўл, биринчи навбатда, демократиянинг ўзи учун, адолатнинг тантана қилиши учун мақбул йўл эмас, ҳалокатли йўлдир. Ҳар қандай шароитда ҳам «қонунчиликни» «мақсадга мувофиқлик» билан алмаштирмаслик керак.

Судларда жиноят ишларининг кўриб чиқилиши устидан назорат олиб борувчи бошқарма бошлиғи Ю. Н. Шадрин Игнатовичга ўринли эътироз билдирди:

«Мен 40 йилдан буён прокуратура органларида ишлайман. Эллигинчи йилларда 30—40—50 йилларда бегуноҳ ҳукм қилинганларнинг ишларини қайта кўришда қатнашдим. Менга бундай иш билан энди бошқа шуғулланмайдигандек бўлиб туюлган эди. Аммо орадан йиллар ўтди, биз тубсиз чуқурга юз бурдик, у фақат бизнигина эмас, балки биз барпо қилаётган ҳуқуқий давлатнинг ўзини ҳам ютиб юбориши мумкин... Мен яна Игнатович нутқи хусусида тўхталмоқчиман. Ҳар қалай янги Солженицин дунёга келиб, Гдлян ва Иванов терговчилар гуруҳи ҳақида янги китоб ёзишини яна 20—30 йил кутишимизга тўғри келади. Ахир ёдингизда бўлса керак. «Гулаг ороли» китобининг бир бобида айбсизни айбдор қилиш учун терговчилар қўллаган жиноий усуллардан ўндан ошиғи баён қилинади. Ҳа, Гдлян билан Иванов ҳам ана шу усулларнинг ярмини қўллашган. Нега энди бунга мураса қилиб қараб туришимиз, вазият ҳамда шароитни ҳисобга олишимиз керак экан».

Коллегияда 19 киши сўзга чиқди. Тақдим қилинган ҳужжатлар лойиҳаларини овозга қўйиш олдидан Сухарев муҳокама қилинаётган масаланинг нечоғли муҳимлигини яна бир бор таъкидлаб ўтди. «Гдлян гуруҳида юз берган воқеа — СССР Иттифоқи бутун прокуратураси учун ниҳоятда шармандали ҳол, бинобарин у гуноҳсиз қурбонларга етказилган зарарнинг ўрнини тўлдириш, ўзбек халқи олдида тавба-тазарру қилиш учун қўлидан келган ҳамма ишни қилиши керак»,— деб таъкидлади.

Гдлян билан Иванов коллегияга келишмади, бу билан ҳамманинг кўз ўнгида телекамера олдида кўпдан-кўп мухбирлар иштирокида иш юзасидан мусоҳаба юритишдан чўчишларини яна бир бор намойиш қилишди. Мамлакатдаги вазиятни ҳисобга олиш керак, албатта. Аммо ана шу давлатнинг назорат қилувчи олий органида тактик ёхуд бошқа хил мулоҳазаларга бориб, бузғунчиликка ён бериш кечирилмас бир ҳол бўлурди. Бундай ҳол одамлар ҳақиқат қаерда-ю ёлғон қаердалигини фарқлаб олишларига имкон бермайди, аҳволни яна ҳам чигаллаштиради. Оғир бўлса ҳам, ҳақиқатнинг намоён бўлгани яхши. Бундан прокуратура ҳам ҳуқуқий, ҳам сиёсий сабоқ чиқариб олмоғи лозим.

Олти соат давом этган қизғин тортишувлардан кейин коллегия Гдлян билан Ивановни прокуратура ишидан бўшатиш, уларни жиноий жавобгарликка тортиш учун розилик беришини сўраб СССР Олий Кенгашига тақдимнома бериш ҳақида бир овоздан қарор қабул қилди. Тергов иши устидан прокурор назоратини мустаҳкамлашга қаратилган бошқа ташкилий тадбирлар ҳам қабул қилинди.

Эртаси куни кўп газеталарда коллегия мажлиси ҳақида муфассал ахборот босилиб чиқди. Сарлавҳалар ҳам турлича: «Ҳақиқат сари ташланган қадам», «Сабоқ чиқариш», «Биринчи товба» ва ҳоказо. Аммо асосий қийинчиликлар ва тўсиқлар ҳали олдинда, СССР Олий Кенгаши сессиясида эди. Сессияга икки ой-у ўн кун қолганди. Коллегиадан кейин дарҳол сессияга тайёргарлик бошланди. Ҳеч қайсимиз хотиржам эмасдик. Биз жамоатчилик фикридаги ўзгаришларни кузатиб борардик, ўзгаришлар чиндан ҳам бор эди. Қийин бўлса ҳам ҳар қалай объектив ахборот матбуот саҳифаларида кўрина бошлади, қатор публицистлар, ҳуқуқшунослар ҳеч нимани яширмасдан гдлянча иш усуллари ҳуқуқий давлат билан ҳеч бир сиғиша олмаслиги ҳақида ёзишди. Халқ депутатлари ва оддий фуқаролар Гдлян «Кремль мафияси» ҳақидаги куруқ сафсаталаридан бўлак ҳеч қандай фактик материаллар, ҳолисона текширилган далилларга эга эмаслигини тобора кўпроқ англай бошладилар.

Халқ депутаты Панфилованинг СССР Олий Кенгаши сессиясида ташлаган куйидаги луқмаси ҳамон ёдимда: «Гдлян, башарти ихтиёрингда далиллар бўлса, Кремлдаги порахўрлар ҳақидаги материаллар бўлса, бизлар ҳам хабардор бўлишимиз учун уларни ошкора айт. Башарти бундай далил ва материаллар бўлмаса, халқни алдашни бас қил». Албатта, Гдляннинг ошкора айтадиган ҳеч қандай гапи йўқ эди, айта олмайди ҳам, чунки унинг барча сирли гап-сўзлари совун кўпигидек нарса эди. Мен коллегиядан кейин прокуратурага фуқаролардан кела бошлаган хатларни диққат билан кузатиб бордим. Тўғри, Гдлян билан Ивановни ҳимоя қилиб ёзилган хатлар ҳали кўпчиликни ташкил қиларди. Аммо уларни қоралаган фуқароларнинг хат билан мурожаат қилиши кескин кўпайиб борди. Шу ўринда келган хатлардан айрим парчалар келтириб ўтмоқчиман.

«СССР прокуратураси Гдлян билан Иванов Ўзбекистондаги порахўрликларга оид тергов ишларини жиноий усуллар билан олиб борганликлари ҳақида тўғри хулоса чиқарган деб ҳисоблаймиз. Гдлян билан Иванов КПСС МК Сиёсий бюроси аъзоси Е. Лигачевни ҳақоратлади, унинг виждонли одам эканлигига шубҳа кўзғотди. Гдлян билан Иванов 100 га яқин бегуноҳ одамларнинг турмаларда азоб чекишга мажбур қилдилар. Нима сабабдан Гдлян билан Ивановнинг иши устидан назорат бўлмаганлиги ёхуд нима учун уларни кечикиб назорат қила бошлаганликлари ҳақида турли гап-сўзлар юрибди. Бундай гап-сўзлар уларнинг жинояткорона хатти-ҳаракатларини бошқаларга юклаш мақсадини кўзлайди. Ҳар бир ходим ўз ишида ўзи учун ўзи жавоб бериши керак» (А. Комов, Марганец, Ш. Днепрпетровск вилояти).

«Известия» ва «Советская Россия» газеталарининг 1990 йил 9 февраль сонларида Гдлян билан Ивановнинг Ўзбекистондаги тинч аҳолига нисбатан жиноий хатти-ҳаракатлари ҳақидаги мақолаларни ўқиб, уларнинг қилмишлари ва тинч аҳолини талашлари ғазабимни кўзғатди. Уларнинг ҳар иккаласи СССРдаги марказий давлат ҳокимиятимизни бадном қилдилар. Гуноҳсиз деҳқонлардан пуллари-ни тортиб олиш билан машғул бўлмасдан, балки жиноятчиларни топиш керак эди!!! Қамоққа олинган барча аёлларни, болаларни ва уйда ёлғиз болалари қолган барча оталарни тезда қамоқдан бўшатиб, уйига жўнатиш ҳақида Тошкентга, Ўзбекистон ҳукуматига шошилинч телеграмма юборишингизни сизлардан ўтиниб сўрайман. Мажбуран тортиб олинган ҳамма пуллар, меҳнат жамғармалари ва иш ҳақи тинч деҳқон аҳлига қайтарилиши керак» (П. Кошохов, Москва ш.,)

«Хурматли ўртоқ Сухарев! В. Артеменконинг шу йил февралда «Правда» да босилиб чиққан «Айбдор эмас!» номли мақолада Н. Ражабов қонунга хилоф равишда ҳукм қилиниб, кейинчалик оқланганлигининг бевосита айбдорлари кўрсатилган. Булар СССР Бош прокурорининг терговчилари Т. Гдлян билан Н. Ивановдир. Хўш, нима сабабдан шундай бўлди; Сталин шахсига сифиниш йилларида шундай усуллар билан иш кўрганларни ҳозир қоралаётган, номларини аниқлаб ошкор қилаётган бўлсағу, бугунги кунда социалистик қонунчиликни бузаётганлар СССР халқ депутатлари бўлишса ва уларга нисбатан ҳеч қандай жазо кўрилмаса, Нима сабабдан шундай??? (Г. А. Моностиленко, Донецк ш.)

«Хурматли В. И. Илюхин! Ассалому алайкум! Ушбу сатрларни ўқишга бироз фурсат топсангиз! «Известия» газетасида «Ҳақиқатни ҳамма билиши керак. Бор ҳақиқатни!» номи билан 1990 йил 9 февралда босилган мақолани ўқиб чиқдим. Биласизми, менда шундай тасаввур ҳосил бўлдики, худди биз 1937—38 йиллардаги мамлакатда яшаётгандаймиз. Титроқ босади кишини, тепа сочинг тикка бўлади! Шуларни ўйласанг, яшашдан даҳшатга тушасан киши. Совет кишиси тергов органлари томонидан қонунсизликка йўл қўйилишидан нечоғли ёмон ҳимоя қилинган-а. Наҳотки айтилганларнинг ҳаммаси тўғри бўлса! Олий Кенгаш комиссиясининг ростгўйлигига шак-шубҳам йўқ, албатта, аммо бу ҳақиқатан ҳам шундай бўлса мен ССР Иттифоқи прокуратураси коллегиясининг қарорини тамомила маъқуллайман ва унга қўшиламан. Фикримча, Гдлян билан Иванов гуруҳини умумхалқ судига бериш, телевидение ва радиодан фойдаланиш керак. Халқ содир бўлган воқеалар тарихимизнинг яна бир қора саҳифаси ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши учун, мамлакатимизда бу энди асло такрорланмаслиги учун биронта ҳам икир-чикир, айтилмаган гап қолмасин. Ахир бу бутун дунё олдида шармандалик-ку! Одил судловимиз учун уятдаман. Фақат тўғрилиқ ва ҳақиқат билангина Сизлар ўзингизга бўлган ишончни қайтариб олишингиз мумкин. Ҳар қалай СССР Олий Кенгашининг ақл билан иш қилишига ишончим комил (Владимир Муравьев, Мари АССР Карой қишлоғи)».

«Хурматли Александр Яковлевич! Матонатингизга балли, Сиз сийқаси чиққан «халқ қаҳрамонлари» Гдлян ва Ивановга қарши очиқ курашга чиқдингиз. Сизнинг принципаллигингиз ва фуқаролик довиюраклигингиз адолатни тиклаш, «қаҳрамонларимиз» мансаб кетидан қувиб йўл қўйган қонунсизликка чек қўйишга имкон беради. Сизнинг қилаётган ишингиз

кўпларни ўйлаб иш кўришга даъват этади, ўз қилмишинг учун жавоб берадиган пайт келмоқда (Олег Иваненко, Харьков ш.)

«Хурматли Президент! Гдлян иши бўйича берилган телекўрсатувни томоша қилиб, шунга қатъий ишонч ҳосил қилдимки, кўпгина жиноятларда гдлянчилар айбдор, бинобарин улар қандай ниқобга ўранмасинлар, уларни кечириш мумкин эмас. Халқ гдлянчиларни ҳимоя қилиб хато қилганлигини йиллар ўтиб тушуниб олади, аммо халқ депутатлари мандатини ёнида олиб юрган муртадлар эса қилган хатоларини ҳеч қачон тан олмайдилар. Уларни ҳимоя қилганлар қонунчилик ва шахс эркинлигини худди шундай оёқ ости қилган, 37-йилни кўмсаётган кимсалардир.

Аммо мен бир нарсани тушунолмаяман. Олий Кенгашдан меҳр-шафқат сўраш ва ундан бутун ўзбек халқи учун ҳақоратли бўлган панд-насихат эшитиш ва рад жавоби олиш Ўзбекистонга нима учун зарур бўлиб қолди. Сиз мустақил республика бўлсангиз, ўз президентингиз бор бўлса, афтидан социалистик қонунчиликни бузган Гдлян билан Иванов ва уларнинг ҳамтовоқларига қарши ўзингиз жиноят иши кўзгашга ҳаққингиз бўлса керак, албатта. Ўзбекистон ҳудудида тергов ишларини тугаллагач уларни жиноят қилган жойларда судга чақирингиз, агар келмасалар — сиртдан суд қилингиз ва шундан сўнг жиноятчилар сифатида уларни ўзингизга топширишларини талаб қилингиз» (Купцов, Ленинград ш).

«Хурматли Бош прокурор! СССР прокуратураси коллегияси мажлисини ва ходимингизнинг Гдлян билан Ивановнинг қилмишлари ҳақидаги ахборотини ҳозиргина телевизор орқали кўрдим. Ана шу тўғри ҳақиқат, одамларимиз учун Сиз исбот қилиб берган ана шу Ҳақиқат учун Сизга раҳмат. Ҳатто Сизнинг хизматингизда ҳам буни қилиш осон эмаслигини биз ҳис этиб турибмиз» (Д. Русин, Донецк вилояти, Шахтерск ш.).

«Хурматли ўртоқлар! Кўпдан буён газеталардан ўқийман, радиодан эшитаман, телевизордан кўраман-у, аммо ҳеч ақлим етмайди: «Нима сабабдан Т. Х. Гдлян ва Н. В. Иванов қатъий қонун асосида ҳанузгача жавобгарликка тортилмаган? Ёки улар учун қонун йўқми? Менинг билишимча, фақат бир мартагина тўхмат қилганлик учун икки йил меҳнат лагери берилиши мумкин. Улар одамларни таҳқирлагани, уларнинг ўлимига сабаб бўлгани, бегуноҳ кишиларни хўрлаганликлари ҳам бунга кўшилса-чи?! Улар қилган жиноятларни санаб адоғига етмайсан киши. Менинг назаримда, улар Вишинский усулидан андоза олиб иш кўришган, фақат шунинг учун ҳам уларни суд ва турма кутяпти» (Павел Чечел, Ленинград ш.)

«Биз, Моршанск шаҳри ва райони аҳолиси Гдлян билан Ивановнинг ифвогарона манфур хатти-ҳаракатларига чек қўйишни ва қонун билан тақиқлашни ўтиниб сўраймиз. Гдлян билан Иванов чинакам антисовет тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб боришаётир». (Наумова ва бошқалар, Моршанск ш.)

«Мен пенсиядаман, ишламайман, аммо мамлакатимиз юргизаётган сиёсат, Олий Кенгаш ишини обдон кузатиб бораман. «Известия» газетасида Гдлян билан Ивановнинг ярамас қилмишлари ҳақидаги мақола... Мен кўп фуқаролар номидан сўрайман — бу аблахлар токайгача виждонли ва софдил одамларга тухмат қилишади. Олий ҳокимият органларига бизлар юборган вакиллар ўз ёнларида бундай депутатлар бўлишига қандай қилиб муроса қилишяпти» (Ряшина, Новгород ш.).

Бундай мазмундаги хатлар кўплаб олинди, уларнинг ҳаммасини келтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, деб ўйлайман, аммо юқорида хатлардан келтирилган парчалардан кўп нарса англашилиб турибди. Соғлом фикрловчи одамлар қонунсизликнинг авж олиши қандай оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлигини яхши тушунадилар. Кўплар Берия ва Вишинский замонларини даҳшатга тушиб эсга олаётганлиги тасодифий ҳол эмас.

Фуқаролардан келган хатларга энди қайтмасак ҳам бўларди-ку, аммо Зеленоград шаҳридаги Гдлянни қўллаб-қувватлаш кўмитаси йўллаган хатни эслатиб ўтишдан ўзимни тийёлмайман. Мазкур хат Бош прокурорнинг тақдимномаси СССР Олий Кенгаши сессиясида кўриб чиқилганидан кейин олинган. Бу хат — юқорида биз тилга олган хатларнинг тамомила тескариси. У бошдан оёқ дабдабали жумлаларда битилган, асоссиз равишда СССР прокуратураси шаънига дўқ-пўписа қилишдан ҳам тойишмаган, якка ҳолда мафияга қарши кураш олиб бораётган «қаҳрамонлик»ни халқ қўллаб-қувватлагани қайта-қайта таъкидланган. Гдлян билан Ивановга қарши қўзғатилган ишнинг дарҳол ётқизилиши, прокуратура раҳбарияти истеъфога чиқиши, Гдлян билан Ивановга матбуотда ва телевидениеда чиқишга имконият берилиши талаб қилинган. Булардан ташқари тергов материалларини парламентда эшитиш, съезд комиссиясининг барча материалларини эълон қилиш зарурлиги айтилган. Хатга Л. Лемко, А. Кочнев, А. Черпак, Л. Замурская имзо чекишган. Афтидан бу одамлар Гдлян ёрдамида кўмилада «ёғлиқ» жой топишганга ўхшайди. Шу сабабли бекор ўтирмаганликларини кўрсатиш учун вақт-вақти билан ўз маҳоратларини кўрсатиб туришган бўлишса керак.

Бу хатга бизнинг берган жавобимизни сўзма-сўз келтириб ўтишни зарур деб ҳисоблайман. Жавоб хатимизда биз номлари зикр қилинган кишиларни, башарти улар учун ҳақиқатни билиш муҳим бўлса, иш материаллари билан танишиб чиқиш учун таклиф қилдик. Аммо, афсуслар бўлсинки, улардан ҳеч қайсиси келмади, демак, уларга ҳақиқат эмас, асабни таранглаштириш керакка ўхшайди.

«Зеленоград шаҳри халқ депутати Т. Х. Гдлянни кўллаб-қувватлаш кўмитасига

ССР Иттифоқи прокуратурасида сизларнинг Гдлян билан Ивановни ҳимоя қилиш хусусида СССР Президентига қилган мурожаатномангизни диққат билан ўқиб чиқдик. Мурожаатномада баён қилинган кўпгина далиллар тўқиб чиқарилган, жиноий ишларнинг ҳақиқий ҳолатига ва материалларига зид келади. Бизнинг назаримизда, иш юзасидан ошқора мусохабадан ўзини олиб қочаётган, халқнинг фикрини дастак қилиб олиб, унинг орқасига яширинаётган шармандаси чиққан депутатларни оқлаш йўлида навбатдаги уринишдан бошқа нарса эмас бу. Уларнинг СССР Олий Кенгашини менсимай, шошилинч равишда Арманистонга қочиб кетганлиги буни яққол тасдиқлаб турибди.

Митингбозлик оҳангидаги тумтароқ иборалар. «Москва» га қадар етиб келган бирдан-бир иш, мамлакатни талон-торож қилган амалдорларнинг истеъфога чиқиши, ўч олиш, фактларнинг йўқлиги сингарилар ишни яхши билмаслик, ундан хабардор эмасликдан далолат берадики, бу сергак бўлишга ундайди кишини.

Агар кўмита чиндан ҳам ҳақиқатни аниқламоқчи ва бошқаларни таъқиб қилмаётган, худбин мақсадларини кўзламаётган бўлса, бундай ҳолда биз унинг аъзоларини ишдаги баъзи материаллар билан таништиришга тайёрмиз. Бунда, тақрор айтамыз, одил судлов оломон орасида кўчада ва митингларда эмас, балки қонунда қатъий белгиланган тартибда амалга оширилиши керак.

Мурожаатномада «фуқароларнинг норозилиги» га ишора қилинган. Биз бунга қўшиламыз. Прокуратурага Гдлян билан Ивановнинг хатти-ҳаракатини қоралаган ва уларни жавобгарликка тортишни талаб қилган гражданиларнинг хатлари муттасил келиб турибди. Шуниси диққатга сазоворки, бундай хатлар мамлакатнинг турли минтақаларидан келмоқда. Фуқароларнинг кўпчилиги Гдлян билан Иванов хусусидаги гап-сўзларни эшитавериб чарчаганликларини, улардан

кўнгиллари қолганлигини ва хотиржам яшашни, ишлашни хоҳлашларини айтмоқдалар.

Т. Х. Гдлянни қўллаб-қувватлаш қўмитаси ана шу баён қилинганлар устида чуқур мулоҳаза қилиб кўради ва асабларни таранглаштирмайди, деб ўйлаймиз».

СССР Бош прокурори
катта ёрдамчиси 3- даража
юстиция давлат
маслаҳатчиси

В. И. Илюхин

Бизнинг жавоб хатимиз 1990 йил 15 июлда юборилган эди. Унга қадар воқеалар анчайин тез ривожланиб борди.

Мен февралда бўладиган коллегия ҳужжатларини Бош прокурор имзолаши учун тайёрлаб бўлишим биланоқ дарҳол СССР Олий Кенгашига тақдимнома лойиҳасини ёзишга ўтирдим. Уни В. Г. Новиков билан биргалашиб тайёрладик. Биринчи варианты ўзимизга ҳам ёқмади. Кейин уни қайта ишладик. Иккинчи вариантини А. Сухарев ўзининг ҳамма ўринбосарларига тарқатди. Бир ҳафтадан кейин кўпайтирилган нусхалар кўпдан-кўп тузатишлар, фикр-мулоҳазалар билан яна бизга қайтиб келди. Шуни айтиш керакки, ҳар бир ўқиган одамнинг ўз услуби, яъни ўз дастхати бўлади. Шу сабабли биз кўпдан-кўп тузатишлар орасидан умумийларини танлаб олдик ва шуларни ҳисобга олган ҳолда ҳужжатни қайтадан ишлаб чиқдик. Учинчи ёки тўртинчи вариантини бўлса керак, охири А. Сухарев столига қўйдик. Энди тақдимнома лойиҳасини унинг ўзи кўришга киришди. Қайта кўчирилгандан кейин унинг сўнгги варианты коллегиянинг деярли ҳамма аъзолари иштирокида муҳокама қилинди.

А. Сухарев ҳужжатнинг катта аҳамиятга эгаллигини англади, шу боисдан бўлса керак уни имзолашга шошилмасди. Обдон муҳокама қилиб бўлингандан кейин коллегия аъзолари даврасида ҳужжатни имзолади. Бу 1990 йил 2 апрелда бўлганди. Очигини айтсам тақдимноمانинг сўнгги варианты менга унчалик ёқмади. Унда қатъиятлик, чиқарган хулосаларимизда пухталиқ, ҳақгўйлик етишмасди, ҳужжат ниҳоятда вазмин оҳангда ёзилган бўлиб, далиллашга кўпроқ эътибор қаратилганди.

СССР Олий Кенгашидан нимани сўраймиз деган масала узоқ муҳокама қилинди. Фақат Гдлян билан Ивановни прокуратура органларидан бўшатишга розилик беришними ёки яна жиний жавобгарликка тортиш учун ҳам розилик

беришини сўраймизми. Тактик масалалар ҳал қилинмоқда эди. Мен уларни ҳам бўшатиш, ҳам жиноий жавобгарликка тортиш ва бу иккала терговчини ҳибсга олишга розилик беришни сўраш керак деган фикрни айтдим.

Мен бунда нимага асослангандим? Биринчидан, Гдлян билан Ивановнинг айбдорлигига далил-исботнинг етарли эканлигига асосланган бўлсам, иккинчидан, бизнинг қамоққа олиш ҳақидаги илтимосимиз тутган позициямизнинг тўғрилигига ишончимизни тасдиқларди. Ана шу ишончимиз, менинг назаримда, шу ҳолича халқ депутатларига ҳам таянч бўлиши керак эди. Учинчидан, мен Олий Кенгашга иккинчи марта муурожаат этишни зарур деб билмасдим. Буни у ердагилар тўплаган далилларимизга ўзимизда қатъий ишонч йўқ қабилида баҳолашлари мумкин эди. Бундан ташқари, фақат жиноий жавобгарликка тортишга розилик олинган тақдирда Гдлян ҳам, Иванов ҳам сўроқ беришга келмаслиги мумкин,— деб ўйлашга етарлича асос бор эди. Бунда тергов иши яна боши берк кўчага кириб қолиб, уни тугаллаш мумкин бўлмай қоларди.

Менинг нуқтаи назаримни қўллаб-қувватлашди, унга Сухарев ҳам қўшилди.

Тақдимномани СССР Олий Кенгашига юбордик, менинг эса тақдимнома кўриб чиқилгунига қадар съезд комиссиясига тушунтириш беришимга тўғри келди. У Қизил майдон яқинида наридан-бери таъмирланган эски бир бинода жойлашганди. Р. Медведевдан таклиф қоғозини олгач, комиссия жойлашган бинони қидириб роса сарсон бўлдим. Сал бўлмаса кеч қолаёздим.

Р. Медведев телефон орқали бўлган гапда тергов давомида холисона аниқланган ҳамма нарса ҳақида ахборот беришни сўраганди.

Шунга қадар мен йиғилган далилларни хотирамдан яна бир бор ўтказдим, гапириш мумкин бўлган фактларни аниқлаб олдим, уларни рад қилишлари ёхуд шубҳа остига олишлари мумкинлиги ҳақида ўйламабман ҳам. Маълумот учун мен СССР Олий Кенгашига юборилган тақдимномани асос қилиб олдим. Комиссия ихтиёрида Иттифоқ прокуратураси коллегиясининг ҳужжатлари борлигини билардим.

Комиссия деярли тўла тартибда йиғилди. Менимча, К. Лубенченко йўқ эди. Комиссия мен билан дўстона муносабатда бўлди. Н. Струковдан бўлак уларнинг ҳеч бири билан илгари мулоқотда бўлмагандим. Комиссиянинг бошқа аъзоларини афтларидангина билардим, аммо бу ҳол уларнинг ҳаммаси билан яхши мулоқотда бўлишимга ҳалал бермади.

Менинг ахборотим, сўнгра тушган саволларга жавоб бериш деярли тўрт соат давом этди. Мен комиссиянинг ҳамма аъзолари масалага қизиқиш билан қараётганликларини ҳис этиб турардим. И. Бишер бундан истиснодек туюлди. У менга бирор марта ҳам савол бермади. У бутун йиғилиш давомида мудраб ўтирганлигини пайқадим. Саволларни стол теварагида давра олиб ўтирган комиссия аъзолари беришарди. Айрим саволлар такрорланарди. Мен уларга қисқа жавоб қайтарардим. Ифвогарона саволлар бўлмади. Фақат И. Сорокин худди кечирим сўрагандек оҳангда менинг бошқарма бошлиғи лавозимига қачон тайинланганим билан қизиқди. Афтидан, у менинг иш юзасидан тергов олиб боришга розилик берганимни ушбу лавозимга тайинланишим билан боғламоқчи бўлди. Бундан ташқари у «Социалистик индустрия» газетасида менинг шаънимга танқидий фикрлар айтилганлиги ҳақида сўради. Ана шу хусусда ҳам тушунтириш беришимга тўғри келди.

Р. Медведев муҳокамага яқун ясади, муфассал жавоб берганлигим учун ташаккур изҳор қилди. Шундан сўнг у билан А. Сухарев ўртасида бўлиб ўтган гапдан хабардор бўлиб қолдим. Р. Медведев унга комиссияда фақат В. Илюхиннинг ахборотигина мазмунли, ишга дахлдор бўлганлигини, ўткир масалалар хусусида муҳокама юритишдан четлаб ўтилмаганлигини айтган.

Бизнинг тақдимномамиз СССР Олий Кенгашида муҳокама қилинадиган вақт яқинлашмоқда эди. Табиий, биз ҳам унга вазиятни ҳисобга олган ҳолда ҳозирлик кўрдик. А. Я. Сухарев нутқининг матни тайёрланди. Тақдимномада ёзилганларни нутқ матнида такрорлаб ўтиришни истамадик, шу билан бир вақтда унда баён қилинган фикрларни янада мустаҳкамлашни истардик. Кунларнинг бирида тушдан кейин мени А. Сухарев ҳузурига таклиф этишди. У съезд сайлаган комиссиянинг ҳисоботини сессияда эшитиш 18 апрелга тайин қилинганини айтди ва ҳисобот билан биз берган тақдимномани бирга кўшиб муҳокама қилиш нечоғли мақсадга мувофиқ бўлиши ҳақида менинг фикримни сўради.

Фикр алмашганимиздан кейин муҳокамани бирга ўтказиш зарур, деган ягона хулосага келдик. Медведев прокурор назоратини ташкил қилишдаги жиддий нуқсонлар ҳақида гапириб, Гдлян ва унинг гуруҳи ҳаддан ташқари қонунсизликка йўл қўйганлигини эътироф қилиши бизга олдиндан маълум эди. Шу сабабли биз берган тақдимнома Р. Медведевнинг ахборотини бир қадар тўлдиради, деган фикрда эдик.

Аммо сессиядан кейин биз бу ўринда тактик хатога йўл қўйганлигимиз маълум бўлди. Мазкур масалалар алоҳида-

алоҳида муҳокама қилиниши биз учун фойдалироқ экан, чунки шундай бўлганда Гдлярни ҳимоя қилиб сўзлаган айрим депутатлар танқидий гапларининг бутун тиғи Р. Медведев ахборотига қаратилган бўлурди. Аслида эса бунинг акси бўлди, улар сўзининг тиғи кўпроқ прокуратура шаънига қаратилди. Эҳтимол, бирмунча вақт ўтгач, ҳис-ҳаяжонлар бироз босилиб, тақдимнома анча хотиржамлик билан муҳокама қилинган бўлармиди. Яна ким билади, дейсиз, бу ҳам бир тахмин-да...

Муҳокама арафасида менга Р. Медведев кўнғироқ қилди. У мендан сессияда тақдимнома хусусида А. Сухарев эмас, балки мен ахборот беришим учун олдиндан бирон бир тадбир кўриш керакми, деб сўради. Сўнгра у ўз нутқида Сухаревни қаттиқ танқид қилажагини, ҳатто истеъфога чиқишини талаб қилиш нияти ҳам йўқ эмаслигини айтди. Бинобарин, унинг минбарда кўриниши ножоиз бўлурди, — деди.

Мен унга лавозимим мавқеига кўра А. Сухаревнинг ўрнини босолмаслигимни айтдим. Тақдимномани Бош прокурор қувватлаши, ҳимоя қилиши керак. Башарти бирон бир сабаб билан у буни қила олмаса, ўринбосарларидан бирига топширилиши керак. Орамизда бўлиб ўтган бу гапни мен илк бор ошкор қиляпман.

1990 йил 16 апрелда А. Сухаревнинг хонасида сессия ишида қатнашиши керак бўлган гуруҳимиз таркиби аниқлаб олинди. Унга Бош прокурордан ташқари ўринбосарлари А. Васильев, Я. Дзенитис, В. Кравцев, шунингдек мен, тергов бўлими бошлиғи А. Сбоев, унинг муовини В. Галкин, тергов гуруҳимиз аъзолари В. Новиков ва Э. Хетагуров кирдик. Улар Гдляр иши бўйича тергов ҳақида етарли маълумотга эга бўлиб, депутатларда туғилган кўп саволларга жавоб бера олардилар.

Шунингдек минтақалараро гуруҳда, Зеленоградда ва Моссоветда Гдляр билан Ивановни ҳимоя қилувчилар ҳам сессияга ҳозирлик кўришаётганлиги бизга маълум эди.

18 апрель кuni соат ўнда бизнинг гуруҳимиз иккала палатанинг қўшма мажлиси ўтказиладиган залда ҳозир бўлдик. Мен авваллари ҳам бу ерда бир неча бор бўлгандим. У одамлар билан лиқ тўлганлигига эътибор қилдим. Фақат СССР Олий Кенгаши аъзоларигина эмас, балки умуман СССР депутатлари ҳам келишганди. Зални кўздан кечирарканмиз Гдляр билан Иванов кўринмасди. 16 апрель кечқурун Гдляр билан Иванов Арманистонга кетишганлигини бизга хабар қилишганди. Аммо бу хабар ҳали текшириб кўрилмаганди. Сессия арафасида мен комиссия ҳисоботини ва прокуратуранинг тақдимномасини кўриб чиқишни улар ўзбошимчалик

билан даҳанаки жанг ва ҳақорат ёғдиришга айлантириб юборишга интиладилар, келтирилган далилларни бузиб кўрсатишга уриниб кўрадилар, деб хавфсираган эдим.

Соат 10 да А. Лукьянов сессия иши бошланганини эълон қилди. Кун тартибини тасдиқлаш олдидан залда Гдлян билан Иванов бор-йўқлиги масаласи кўтарилди. Ўзларини маълум қилишлари сўралганда ҳеч кимдан садо чиқмади. Улар Олий Кенгашни менсимай сессияга келмаганликлари маълум бўлди. Бундай ҳол биринчи марта бўлмаётган эди. Қаранг-а, улар телевизор орқали олиб кўрсатиладиган сессия мажлисида халқ билан гаплашиб олишдан, ҳақиқатни аниқлаб олиш, ишдан яхши хабардор бўлган, уларнинг фактларини бузиб кўрсатишларига, ҳақиқатни яширишларига имкон бермаган иш материалларини яхши билладиган кишилар билан баҳслашиб, ўзларининг ҳақ эканликларини исбот этишдан бош тортишди.

А. Лукьянов икки сутка аввал барча ҳужжатларнинг нусхаси Гдлян билан Ивановга топширилганлигини эълон қилди. Сўнгра Р. Медведевга сўз берди. У жумладан бундай деди: «Кейинги ойларда кўпдан-кўп митингларда Гдлян ҳам, Иванов ҳам ўзлари ҳақидаги ишнинг парламентда эшитилиши, уларнинг жавоб беришларига имкон берилиши талаби билан чиқдилар. Биз ана шундай парламентда ошкора суратда эшитиш вақтини тайин қилдик. Аммо бу ерда Гдлян ҳам, Иванов ҳам йўқ. Бунинг учун мен афсусланаман, холос».

Уларнинг сессияга келмаганликларидан мен ўзим учун бошқа бир хулосага ҳам келдим. Ҳар иккаласи бизнинг тақдимномамизни, унда келтирилган фактларни обдон ўрганишган. Башарти биз янглишганимизда эди, улар ўзларига хос бўлган усулни ишга солиб, бизнинг далиллари-мизни рад қилишга шошилган, бунинг учун сессия минбаридан муқаррар фойдаланишган бўлурди. Демак, биз янглишмасдан, тўғри «нишонга» урган эканмиз, демак биз уларни бўҳтон қилганликлари ва қонунни бузганликларини жиддий очиб ташлаган эканмиз.

СССР прокуратурасининг Т. Гдлян бошчилигидаги гуруҳи фаолияти билан боғлиқ бўлган материалларни текшириш юзасидан СССР халқ депутатлари съезди сайлаган комиссиянинг ҳисоботи 52 саҳифадан иборат бўлиб, СССР халқ депутатларига тарқатилганди, шу сабабли Р. Медведев уни ўқиб ўтирмай, фақат энг муҳим жиҳатларигагина тўхталиб ўтди.

Эзма ҳисобот бир неча бўлимдан иборат эди. Ундаги мулоҳазалар умумий масалалардан бошланиб, сўнг можаронинг қисқача тафсилотига тўхталиб ўтилганди. Масалан,

1987 йилга қадар мамлакат жамоатчилиги Гдлян билан Ивановнинг тергов гуруҳи қилган ишлар ҳақида деярли ҳеч нима билмаганлиги мутлақо аниқ-равшан ифодалаб берилганди, ҳолбуки ўша пайтдаёқ ушбу гуруҳ тергов қилган жиноят ишлари бўйича бир неча муҳим суд жараёнлари бўлиб ўтган эди. Айни вақтда СССР прокуратурасига, шунингдек КПСС Марказий қўмитасига Гдлян билан Иванов тергов гуруҳининг иш усуллари хусусида шикоятлар ва норозилик хатлари кела бошлаганди. Аммо улар юзасидан ҳеч қанақа жиддий чора кўрилмади. Шундан кейин оммавий ахборот воситаларида бу иккала терговчини мафияга қарши ўзлари якка ҳолда ҳамма нарсадан кечиб таваккалига кураш олиб бораётган моҳир ишбилармонлар қилиб кўкка кўтариб мақтай бошладилар. Улар учун гўё бошқа терговчилар оператив иш олиб бормаётган, ҳеч қандай иш қилмаётган эдилар.

Менинг назаримда, ҳисоботда бўлиб ўтган воқеалар, жумладан Гдлян билан Ивановнинг 19- партия конференцияси арафасидаги чиқишлари, СССР Олий суди билан улар ўртасидаги мўжаро, унинг раиси шаънига, шунингдек Маровга, Қаҳрамоновни оқлаб, Яҳеевга нисбатан кўзғатилган ишни қайта тергов учун қайтарган СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси раиси шаънига чидаб бўлмайдиган ифвогарлик қилганликлари аниқ-равшан аксини топган эди.

Гдлян билан Ивановнинг кўпгина мансабдор шахсларни асоссиз равишда порахўрликда айблаганликлари кўрсатилган, уларнинг сайловолди кампаниясидаги хатти-ҳаракатлари, икки терговчини ҳимоя қилиш қўмитаси тузилганлиги баён этилган эди ва ҳоказо.

Иккинчи бўлим Т. Гдлян тергов гуруҳининг фаолияти устидан прокурор назоратига бағишланганди. Унда, жумладан, қуйидагилар битилганди: «Гдлян билан Иванов — ўз киёфаларига кўра «турғунлик даврининг» типик терговчи ходимларидир». Буни тўғри таъриф деб бўлмайди. Бу иккала терговчининг шахсини ўрганиш асосида мамлакатдаги бутун 50 минг кишилиқ терговчилар армиясига баҳо бериш номатлуб деб биламан.

Шу билан бир вақтда комиссиянинг «Гдлян гуруҳи устидан лозим даражада прокурор назорати бўлмаган», — деган фикрига тамомила қўшиламан. Менинг назаримда, ҳисоботда А. М. Рекунков, О. В. Сорока, Г. П. Каракозов ва бошқа шахсларнинг бунда айби борлиги ҳисоботда тўғри кўрсатиб ўтилган. Аммо ҳисоботнинг Сухарев ҳам назоратни йўлга қўя билмади, деб унинг ҳақида ёзилган қисмини асосли деб бўлмайди. Терговнинг аҳволи Гдлян фаолиятидаги қонунсиз-

лик фактлари билан биринчи бўлиб ва жуда жиддий шуғуллана бошлаган айти шу А. Сухарев бўлди, десак янглишмаймиз.

Учинчи бўлим Гдян гуруҳининг ишига тааллуқли эди. У кўпроқ биз олиб борган тергов материаллари, мустақил прокурор Мартинсон олиб борган бошқа ишларни ўрганиб чиқиш асосида ёзилган эди. Мазкур бўлимда баён қилинган фактлар 1990 йил 2 апрелда СССР Олий Кенгашига киритилган Бош прокурор тақдимномасига мувофиқ бўлиб, унга зид келмасди.

Е. Лигачев ишига алоҳида бўлим бағишланганди. Комиссия материалларда Лигачевнинг айбдорлигини исботлайдиган бирон-бир далил йўқлиги, прокуратура ундан барча шубҳа-гумонларни асосли равишда олиб ташлаганлигини яқдиллик билан таъкидлаб ўтди.

Молдавия Компартияси Марказий Қўмитасининг собиқ биринчи котиби, унга қадар КПСС Марказий Қўмитаси ходими бўлган Смирновнинг иши тўғрисида бошқача фикр айтилди. Мен комиссиянинг «мазкур иш барвақт ётқизилган», — деган фикрига қўшиламан. Сухарев ҳам буни эътироф қилишга мажбур бўлди. 1990 йил май ойи бошларида унинг кўрсатмасига мувофиқ қайта тергов бошланди, барча фактлар бошқатдан текшириб чиқилди ва шундан кейингина жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли ишни тўхтатиш ҳақида асосли равишда қарор чиқарилди.

Яширмайман, ўз вақтида мен ҳисоботнинг охириги бўлимини ҳам зўр қизиқиш билан ўқиб чиққандим. У «съезд комиссияси ишига нисбатан Т. Гдян билан Н. Ивановнинг муносабати» деб номланган. Мазкур бўлим шуниси билан қизиқарлики, унда комиссия аста-секинлик билан, тергов материаллари ичига кириб бориб, матбуотда босилган материалларни ўрганиб чиқиш орқали ҳақиқатга қадам-бақадам яқинлашиб, ҳамма нарсани жой-жойига қўйиб борган. Комиссия прокуратуранинг дастлабки босқичдаги асосиз айбловларидан тортиб, аста-секин Гдян билан Ивановнинг, уларни ҳимоя қилувчиларнинг ҳақиқий қиёфасини фош қила борган. Комиссия айти шу кимсалар унинг ишига доимо тўсқинлик қилганликларини эътироф этди.

Ҳақиқатан ҳам, СССР халқ депутатларининг биринчи съездида бу ҳар иккала терговчи ҳам уларнинг тергов гуруҳи ишини ўрганиб чиқиш учун махсус комиссия тузилишига қарши эътироз билдирмадилар ва ана шу комиссия таркибини тузишда фаол қатнашдилар. Комиссия ишининг биринчи ойдан кейин ҳам унга хайрихоҳлик билан қарадилар, аммо комиссияга ҳеч қанақа ҳужжат бермадилар. Бироқ уларнинг

комиссияга муносабатлари аста-секин ўзгариб борди, бу аввалига норозиликдан охири душманликкача бориб етди, «Гдляни ҳимоя қилиш» турли хил кўмиталари, айрим халқ депутатлари, жумладан И. Сорокин орқали унга нисбатан тазйиқ ўткази бошлашди.

Оммавий ахборот воситалари орқали комиссия ва унинг айрим аъзолари шаънига туҳмат-бўхтон гапларни айтиш, ҳақоратлаш кампанияси авж олдирилди, уни «махсус буюртма»ни бажараётганликда, ҳатто «Москва мафияси»нинг сотқин унсурлари томонидан «сотиб олинганликда» айбладилар. Умуман булар ҳаммага маълум усул. Башарти Гдлян билан келишолмай қолсанг, уни танқид қилсанг, у шу замоноқ сенга ана шундай ёрликлар ёпиштирарди.

Ҳисобот эътиборни ўзига тортадиган куйидаги сўзлар билан тугагани: «Г. Х. Гдлян билан Н. В. Иванов хусусига келсак, юқорида айтиб ўтилганидек, сўнги ойларда улар бақироқ сиёсатдонлар даражасигача тубанлашиб кетдилар, митинглар ва намойишларда сўзлаган нўжларида, шунингдек матбуот ва телевидениеда турли хил масъулиятдан йироқ ва ифвогарликдан иборат, ҳақоратли гаплар ва даъватлар билан чиқдилар...»

Энди яна сессияда бўлаётган воқеаларга қайтайлик.

Р. Медведев маърузасини тугаллагач, депутатлардан саволларни ёзма равишда беришларини илтимос қилди. Ундан кейин Ю. Голик сўзга чиқди, аммо у кўпроқ Гдлян билан Ивановнинг «Вечерний Ленинград» газетасида босилиб чиққан мақоласи хусусида гапирди. Мазкур мақолада улар СССР Олий Кенгаши ва мамлакат президенти шаънига навбатдаги ҳақоратни ёғдирган, жумладан «қонунга хилоф сиёсий тўда» деган ибора ишлатилганди.

Шундан кейин СССР Олий Кенгашининг депутатлик одоби масалалари бўйича комиссияси раиси А. Денисовга сўз берилди. Маданиятчилиги, хушфеъллиги ва ниҳоятда андишаллиги учун бу одамни ҳурмат қилиш мумкин ва лозим. Аммо унинг нутқи шахсан мени хушёр торттирди. У Гдлян билан Ивановни маънавий жиҳатдан қоралаш ҳақида сўз юритганда масаланинг моҳиятини унчалик чуқур тушуниб етмабди-да, деган мулоҳазага бордим. Менинг назаримда, у бу ерда кўпроқ ўз обрўси ҳақида, депутатлар ва сайловчилар орасида шуҳрат орттириш ҳақида ўйлаётгандек эди. Ўзи ва у бошлиқ комиссия инсоний суд эмас, балки кўпроқ илоҳий судга ўхшаш нарсани даъво қилишларини айтганида, бу айниқса яққол кўринди. Мен унинг нутқини ҳаминиша мийиғимда кулимсираб, бироз ихлосим қайтган ҳолда ёдга оламан. Шунда А. Денисов ҳаётдан, реал воқеликдан нечоғли

ўтказилган бир кенгашни яхши эслайдилар. Унда Ўзбекистондаги ишнинг йўналишларидан бири бўйича олиб борилган тергов натижалари муҳокама қилинганди. Ҳақиқатда Иванова ахборот берганди, бошқа терговчиларнинг ҳам ҳисоботи эшитилганди. Кенгаш материаллари пухта ва чуқур таҳлил қилингандан сўнг Ивановга қамоққа олинган кишининг айбини исботлайдиган далиллар йўқлиги ва уни дарҳол ҳибсдан бўшатиш зарурлиги айтилганди.

Шунда Иванов ўзини тута олмай қолди, ўрнидан сакраб туриб, тутоққан ҳолда бундай деганди: «Гап ҳокимият учун бораётган бир пайтда исбот-далилга бало борми!» Ҳа, гап ҳокимият устида кетар экан, бунинг учун, унинг фикрича, ҳамма воситалар яхши эди. Айбсиз кишини қамаш, 10—15 йилга озодликдан маҳрум қилиш ҳам мумкин. Ўз ҳокимиятига эришиш йўлида бир эмас, бир неча одамнинг тақдирини поймол қилиш ҳам мумкин эди.

Терговчилар Ивановнинг ўзига йўл қўйган хатолари ҳақида неча марталаб рўй-рост айтганлар, тайёргарлиги яхши эмаслигини юзига солган пайтлари ҳам бўлган.

Гуруҳнинг деярли ҳамма аъзолари зўр ҳурмат билан қарайдиган Бош бундай дейди: «Мен Иванов билан умуман маслаҳатлашмаганман. Чунки у менга малакали маслаҳат бера олмасди. У ниҳоятда малакаси паст терговчи. Аммо шунга қарамай, Иванов ҳам, Гдлян ҳам ҳаммаша, мени район терговчиси даражасида фикр юритади, бизлар эса давлат миқёсида фикрлаймиз деб юришади».

Аммо орадан унча кўп муддат ҳам ўтмай Иванов улардан юқори кўтарилди. Бу ҳам, мен юқорида айтганимдек, Гдляннинг ёрдами билан бўлди. У берган тавсифномаларидан бирида бундай деб ёзилганди: «Ўртоқ Иванов ижобий натижаларга эриша бориб, ўзининг амалий фаолиятида тергов ҳаракатларини ўтказиш тактикаси ва методикаси асосларини моҳирлик билан қўлланади...» «Ўртоқ Н. В. Ивановнинг ўзига хос алоҳида хусусиятлари мақсад сари интилиш ва олдинда турган вазифаларга эришишда қатъият-лилиқ кўрсатишдан иборат...»

Олдида қандай вазифалар турганлиги эндиликда аён, уларга эришиш усуллари ҳам.

Процессуал нормаларни бутунлай назар-писанд қилмаслик, қонунни юзаки билиш Гдлянга ҳам хос хусусиятдир. Шу боисдан прокурорлар ҳам, сўнгра судьялар ҳам доим гдлянчилар «хом-хаталасига» дуч келишарди. Терговчилардан биронтаси тўрт йиллик иши мобайнида қилган меҳнати эвазига қонунга хилоф иш қилганлиги ҳақида судларнинг ўндан ортиқ хусусий ажримини олган ҳоллар

камдан-кам бўлади, қанчадан-қанча айбсиз кишилар жиноий жавобгарликка тортилганини айтмайсизми, ёдингизда бўлса керак, бунга оид рақамларни юқорида келтириб ўтганман. Бу ҳуқуқнинг чегарасизлиги ва ҳеч нарсани билмаслик билан чирмашиб кетган катта сиёсий найрангбозликнинг самарасидир.

Гдляннинг ҳуқуқ соҳасида фикрлаш доираси ҳақида у қамоққа олинган студент қиз Лола Каримовани сўроқ қилганида тузилган сўроқ протоколи ҳам далолат бериши мумкин. Ундан парча келтираман. Гдлян саволи: «Тергов давомида сизда қандай фикр туғилди. Нима учун қимматдорликларни сақлаш учун олган қариндош-уруғларингиз ва танишларингизнинг бир қисми уларни келтириб беришмаяпти?» Жавоб: «Нега улар бундай қилишаётганини айтиш қийин...» Савол: «Бу жиноятга кўп одамлар қўшилган. Оммавий қамашлар бўлиши муқаррар. Бу иш қанчалик мақсадга мувофиқ бўлади, деб ўйлайсиз?» Жавоб: «Иложи борица бундан қочиш керак».

Шундай бўлгандан кейин Гдляндан оммавий қатағонларнинг мақсадга мувофиқлигини айбдордан аниқлаб олмоқчимидинг ёки шунчаки у билан «маслаҳатлашмоқчи» эдингми, деб сўрагинг келади.

Аммо Гдлян тергов олиб боришда ҳуқуқ соҳасидан саводсизлигини билитирмаслик учун «агентлар», «ари уяси», «сарқит», «демократия», «мафия», «партократия» сингари ибораларни ишлатишга устаси фаранг эди. Шундай бўлса-да у тергов билан митингларни чалкаштириб юборди. Митингларда мумкин бўлган нарса суд учун мутлақо тўғри келмаслигини у унутиб қўйди. У айбни аниқлаш кераклигини, ҳақиқат — манфур усуллар, исбот қилиш усули билан сиғишолмаслигини унутиб қўйди. Бундай усул билан эришилган ҳақиқат ҳақиқат эмас. Гдлян худди шундай одамлар тоифасидан эдики, юмшоқроқ қилиб айтганда, бунақа тоифадаги одамлар ўз мақсадига эришиш воситалари ва усуллари устида ҳеч бир ўйлаб ўтирмайдилар, ҳар қандай усулларни қўлланишдан ҳазар қилмайдилар.

Шу ўринда у билан кўп йиллар бирга ишлаган терговчиларнинг фикрини келтириб ўтишни истардим. Масалан, Шароевский Гдляннинг қонунга нисбатан муносабатини қуйидагича таърифлайди: «Гдлян ҳамиша бизга одамлардан, айниқса магазин мудирларидан гувоҳлик олаётганимизда уларни жиноий жавобгарликдан озод қилиш ҳақида уларга ваъда беришимиз лозимлигини уқтирарди. Бу хилда ваъда бериш маънавий жиҳатдан олганда менда шубҳа туғдирди, чунки пора берибгина қолмай, шу билан бирга катта

миқдорда харидорларни алдаган ва ўғирлик қилган кишиларга нисбатан қўзғатилган ишларни қандай қилиб қонуний асосларда тўхтатиш мумкинлигини мен ҳечам тушунолмасдим. Шу масалалар хусусида мен Гдлянга бир неча марта муурожаат қилганимда, у менга: бу «Марказқўмнинг кўрсатмаси» — деб жавоб берганди.

Кунларнинг бирида мен ЖК ва ЖПК ни қўлтиғимга қистириб, ана шу масалани аниқлаб олиш учун унинг ҳузурига кирдим. Гдлян кодексларни қўлимдан олиб, уларни варақлаб кўрди ва худди мазах қилгандай менга қараб: «Қандай қизиқарли китоблар-а, уларни қаердан олдинг?» — деди. Сўнгра китобни ёпиб, менга қайтариб берди ва уқтирди: «Бу китобларни қаердан олган бўлсанг, жойига обориб қўй, бундан кейин уларни асло қўлингга олма».

Ана шу тарзда очиқ-ойдин ва аниқ қилиб айтди. Унинг учун қонун битилмаган, у ўзининг «революцион» онги, ахлоқи билан иш қиларди, бошқа қолган ҳамма нарсалар — одамлар, нормалар, ҳақиқат — унинг учун бир чақа эди».

Мамлакатда пешқадам терговчи ходимларидан бири ҳисобланган А. Жучковнинг бу ҳақда айтганлари ғоятда эътиборга лойиқдир. У бундай деди: «Процессуал масалалардан беҳабарлигига қарамай Гдлянни мамлакатимизда порахўрликка қарши ном чиқарган ашаддий курашчи қилиб кўрсатиб, унинг атрофида шов-шув кўтарганлиги учун матбуотимиз ҳам кўп жиҳатдан айбли. Ўзининг ошкора чиқишларини оқлаш учун Гдлян ҳар қанақа ишдан ҳам тоймади, қилган иши қонунга нечоғли тўғри келиши-келмаслигини мутлақо ўйламади ҳам».

Гдлян Ўзбекистонда олиб борган тергов ишларининг дастлабки натижалари анча камтарона бўлганлигини кўпгина прокурор ходимлар билишади. Бундан ташқари, юқорида айтиб ўтганимиздек, иккаласига ҳам қонунчиликни кўпол суратда бузганликлари учун интизомий жазо берилган. Гдлян эса ҳатто гуруҳга раҳбарликдан четлаштирилган эди. Мана шунинг учун ҳам улар ўзларини ўзлари кўкларга кўтариб мақташлари, рўзнома шов-шуви жуда керак бўлиб қолганди. Бунинг учун нималар қилишмади дейсиз: интервьюлар беришди, раддия мақолалар чиқаришди, кўпчилик олдида чиқишлар қилишди. Яна гўё Гдлянни ўлдириш учун унга суиқасд қилинганлиги ҳақида шов-шув солишди.

Эмишки мафиянинг ашаддий душмани тушган самолётни таранг тортилган трос ёрдамида ағдаришга уринишганмиш. Қоп-қоп ўғирлик пул билан ўтирган Гдлянни ашаддий қотиллар, меҳнат аҳлининг қонхўрлари қўлидан тезроқ қутқаришга даъватлар янгради. Аслида эса бундай ҳодиса

умуман бўлмаган. Тўғри Қарши шаҳрида учиш чизигида бегона буюм ётгани учун аэропортда самолёт аварияга учрашига сал қолган. Аммо бу вақтда Гдлян 700 километр узоқда, Тошкентда, Давлат ҳавфсизлик қўмитаси биносида бўлган. Усталикни қаранг, юз берган ҳодисани шу ерда туриб эшитгану чиппа-чин ўзи билан бўлган ҳодиса деб овоза қилган-қўйган, сўнг бу ҳақда ҳаммаёққа жар солиш учун одамларини дарҳол ишга солган.

Самолёт билан содир бўлган ҳодиса юзасидан Ўрта Осиё транспорт прокуратураси жиноят иши кўзгаб, текшириш иши олиб борган. Мен унинг материалларини ўрганиб чиқишимга тўғри келди. Аммо тергов материалларида Гдлянга суиқасд қилинганлигини кўрсатувчи тариқча ҳам асос йўқ эди. Жиноят таркиби йўқлиги сабабли бу иш тўхтатилади. Учиш чизигида бегона нарсанинг пайдо бўлиб қолганлиги эса тасодифий бир ҳол бўлган.

Терговчи Б. Северцевни сўроқ қилиш протоколидан парча келтираман:

Б. Северцевга савол: «А. Лихановнинг «Огонек» журналининг 1989 йил 4-сонида босилган «Кома» номли мақоласида берилган хабарда айтилган Гдлянга суиқасд қилинганлиги ҳақида сизга нималар маълум?»

Жавоб: «Бу ҳақда В. Деминнинг «Маҳаллий аҳамиятга молик бўлмаган жанглар» деб номланган 1988 йилда «Виборгский коммунист» газетасида босилаб чиққан мақоласида хабар берилган эди. Гап шундаки: генарал Норбўтаевни қамоққа олиб, оператив ходимлар билан уни самолётда олиб кетаётгандик. Аммо бунда на Гдлян, на бошқа бир одам бор эди. Халқни чалғитишнинг нима ҳождати бор?»

Халқни чалғитиш нима учун керак бўлиб қолганлиги эндиликда равшан. Фақат шуни кўшимча қилмоқчиманки, Коротичнинг «Огонёк» журнали Гдлян билан Ивановни «ўстиришда» ҳал қилувчи роль ўйнади. Журналда берилган ана шу терговчиларни мақтаб кўкларга кўтарувчи қасидаларда ёлғон сув қилиб ичиб юборилганди. Аммо фишт қолипдан кўчган, бўлар иш бўлган.

Самолёт ҳодисасидан кейин ҳам улар доимо ҳавф остида эканликлари ҳақидаги шов-шувлар тинмади. Чунки бу терговчилар ўзларини кўз-кўз қилишлари керак эди-да. Шунда Гдлян билан Ивановни ҳимоя қилишни таъминлаш кераклиги ҳақида талабномалар ДХК ва ИИВга тинимсиз келиб турди. Кейин кўнгиллилардан шахсий соқчилари пайдо бўлди.

Бугина эмас. Хоразм вилояти ижроия қўмитасида Гдляннинг илтимосига биноан бир гуруҳ терговчиларга

бронезжилетлар — махсус химоя нимчалари ажратилди. Терговчилар гўё ишлари жуда хавфли ва оғир эканлигини кўз-кўз қилиш учун телекамералар олдида уларни энларига кияр, суратга тушиб бўлганларидан, яъни ўзларини кўз-кўз қилиш маросими тугаганидан кейин бронезжилетларини ечар ва шу замоноқ милицияга топширардилар. Хўш, шундан кейин нима ҳам дея оласан киши. Бу ўринда изоҳнинг ҳожати бўлмаса керак.

Ҳа, бундай суратга олишлар ортида нималар яширингани кўпларнинг хаёлига ҳам келмаган бўлса керак. Худди шунингдек Иванов берган мана бу интервью ҳақида ҳам ўйлаб кўришмаганлиги аён. У гуруҳ терговчилари ишига баҳо беришда бир оқсоқолнинг сўзларини келтиради. Бунда унинг фамилияси, исми, турар жойини кўрсатмайди, албатта. Ана шу оқсоқол, гўё, «бу терговчиларни негадир орден ва медаллар билан мукофотлашмаяпти, демак «юқоридагилар» улар меҳнатининг қадрига етмаяптилар», — деган сўзларни айтган эмиш.

Қани энди, ўша оқсоқолни топиб, у билан гаплашиб кўрсанг эди, афсуски бундай қилишнинг иложи йўқ, чунки у билан бўлиб ўтган суҳбатнинг ўзи уйдирма. Аммо Иванов оқсоқол билан суҳбат ҳақида шунчаки эслатмаган. «Қаҳрамонлар» нинг сабри чидамаган. Ўз назарларида улар ўзларини қаҳрамон деб билишган, шундай хаёл уларни ҳеч тарк этмаган. Ҳамонки, улар жасорат кўрсатган эканлар, шунга яраша тақдирланишлари ҳам керак-да, мукофотни эса тўғридан-тўғри сўраб олиш ноқулай, бунга оқсоқолнинг тили билан: «Бизни мукофотлаш пайти келди», — деб айтса бўлаверарди-да, ахир...

Пировардида Гдлян гуруҳи томонидан қамоққа олинганлардан бири — А. С. Уруновнинг сўзларини келтириб ўтиш ўринли бўлади деб ўйлайман. Иванов камерада унинг қаршисида кўнгил ёзади. Умуман у аҳён-аҳёнда дилида борини тўкиб солишни яхши кўрарди. Шулардан бирини Урунов хотирасида шундайлигича сақлаб қолган: «Шундай истеъдодлар борки, улар сояда қолганлар, биз Тельман Хоренович иккаламиз шундай истеъдодлар жумласига киримиз, биз ҳам одамлар қаторида саналмоғимиз ва ана шу ҳаётдан ўз улушимизни олмоғимиз лозим, чунки социализм даврида фақат шахсий ҳиссанг орқалигина юксакликка эришишинг ва кўзга ташланишинг мумкин. Тельман Хореновичга минг раҳмат, у мени зулматдан ёруғликка олиб чиқди. Ниҳоят мен шахс сифатида ўзимни намоён этдим, номим чиқди, ҳаётим яхши изга тушиб олди. Тельман Хоренович мени Москвадан уйли-жойли қилипти, бинобарин мен

у билан нариги дунёга кетишга ҳам тайёрман, зеро у билан мен иккаламиз учун энди бундан бошқа йўл йўқ ҳам. Биз бир-биримиз билан маҳкам боғланганмиз, бунинг учун унга менинг иззат-хурматимнинг чеки йўқ. Мана сен ҳам ўз вақтида машхур шахс бўлгансан. Қайнотанг вазир бўлиб турганда сен ҳақингда матбуотда кўп ёзишган, кўп марталар телевизорда чиққансан, энди бизлар парвоз қилишимиз керак. Ахир Москванинг Калинин ва Кутузов шоҳ кўчаларида яшаётган одамларни биласанку, у ерда одамлар лавозимига қараб яшади, ҳар қандай инсоннинг ҳам шундай бахтиёр яшагиси келади».

Ўрунов бироз тин олгач яна сўзида давом этди: «Улар доим шу ҳақда гапиришарди, улар мамлакатда машхур кишилар бўлиб етишишни жуда-жуда исташарди. Бу улар ҳаётининг мақсадига айланганди. Буни бошқача баҳолаш мумкин эмас. Иванов ўзини жуда ақлли, имкониятлари катта одам деб ҳисоблар ва Гдлян билан икковлари катта раҳбарлар бўла олишлари мумкинлигини ҳадеб таъкидларди, бунда улар прокуратура органларини эмас, балки партия ва совет марказий идораларини назарда тутишарди, албатта. Тарихда қолишни узоқ, вақт эслаб юришларини, исташарди.

Бу иқрор сўзлари Гдлян билан Ивановнинг ҳақиқий ўй-ниятлари билан мос келади. Аммо уларни, масалан, Сталинни эсга олаётганларидек, ёдга олмайдилар. Ўзбекистонда уларни бериячиликнинг давомчилари сифатида эслаб қолишган. Фақат шуни чуқур қаноат туйғуси ва умид билан айтиш мумкинми, бу мудҳиш офат бутун ижтимоий организм бўйлаб ёйилишига, давлат тузилмаларида ўрнашиб олишига имкон берилмади. Зеро биз шу йўлда чинакамига меҳнат қилдик, кейин келажакка ишонч билан боқиш учун қийинчиликлар ва маҳрумликларга бардош бердик.

МУТАХАССИС МУЛОҲАЗАСИ

Мен, ҳуқуқ-тартиботларни ҳимоя қилувчи идораларда деярли 43 йилдан бери ишлаб келаман. Шу даврда терговчи, прокурор, юқори суд маҳкамаларида судья лавозимларида, Адлия вазирлигида бўлим, бошқарма бошлиғи лавозимларида хизмат қилдим, ҳозирги кунда Ўзбекистон Республика Олий Судида қонунларни тартибга солиш бўлими бошлиғи бўлиб ишламоқдаман.

Гдлян ва Ивановлар ҳамда уларнинг гуруҳига кирган терговчилар томонидан тергов ишлари олиб борилган ишлардан бири Бухоро вилоятининг собиқ партия қўмитасининг биринчи котиби И. Ж. Жабборовнинг иши Тошкент шаҳар

судида 1990 йил кўрилиб, ҳал қилинганда мазкур иш бўйича раислик қилганман. Ўша вақтларда Тошкент шаҳар судининг аъзоси бўлиб ишлар эдим. Жабборов суд ҳукмига кўра мутлақо айбсиз бўлгани ҳолда сохта далиллар тўплаш йўли билан аниқ мақсадни кўзлаб, очикдан очик қонунсиз жавобгарликка тортилган шахс тариқасида оқланган. Суд жараёнида давлат айбловчиси сифатида қатнашган, собиқ СССР Прокуратураси бўлимларидан бирининг катта прокурори А. С. Арбузов ҳам суд маслаҳат уйига кириш олдидан сўзлаган нутқида, Жабборовнинг мутлақо айби йўқлигига ишонч ҳосил қилганини тан олди.

Жабборов ишидаги материалларга асосланиб Гдлян, Иванов ва уларнинг гуруҳлари томонидан тергов қилинган барча ишлар бўйича тўла фикр юритиш мумкин, чунки ўша машъум тергов гуруҳи тафтиш олиб борган барча ишларда пора олувчи ва берувчи деб топилган шахсларнинг кўрсатувлари, Жабборовнинг уларга қарши мажбур бўлиб берган кўрсатувлари бордир. Масалан Жабборов 62 эпизод бўйича 47 кишидан «пора олгани» ва 13 нафар юқори мансабдаги шахсларга «пора берганлигига» иқроп бўлган, ҳолбуки унинг бирорта иқроплиги асосида ётган фактнинг ўзи бўлмаган. Шу нуқтаи назардан мен собиқ СССР Прокуратурасининг бой амалий тажрибага эга ходими, ҳуқуқ соҳасида етук билимдон, холис ниятли шахс тариқасида танилган В. Илюхиннинг «Қабоҳат ёхуд...» деб номланган асари билан танишиб чиқиб, асарда келтирилган фактларнинг барчасини ҳақиқий ҳолатни акс эттирувчи фактлар деб ҳисоблайман.

Асарда келтирилган ҳар бир фактнинг ўзи ҳам алоҳида олганда катта бир китобга мавзу бўлиши мумкиндир. Муаллиф асарга киритилган фактларни жуда қисқа, айни пайтда мазмунли қилиб, юқори малакада умумлаштирган, Гдлян, Иванов ва улар гуруҳига кирган қонунбузар терговчиларнинг ҳақиқий башаралари тўғри ва холисона очиб берилган.

Жабборов иши бўйича судда аниқланган фактларга асосланиб, ўзимнинг қуйидаги фикр ва мулоҳазаларимни баён қилмоқчиман:

1. Гдлян ва Ивановлар гуруҳи Ўзбекистон ҳудудида 200—300 кишидан иборат таркибда иш кўрганлар. Уларнинг сони доимо ўзгариб турган. Масалан Жабборовнинг ишида 305 кишига яқин терговчи иш олиб борганлиги тўғрисида тегишли қарорлар бор. Терговчиларнинг бири таркибдан чиқарилиб, бошқаси киритилгани тўғрисидаги қарорлар ҳам номига чиқарилган. Тергов таркибидан чиқарилган терговчилар, ҳали гуруҳ таркибига кирмаган терговчилар тергов

қилиш ҳуқуқини олмасдан ҳам иш кўраверганлар. Муайян терговчининг тергов юритишига айбдорнинг қаршилиги йўқлиги ёки борлиги тўғрисидаги фикрлар ўз вақтида олинмаган.

2. Гуруҳга кирган терговчилар аксариятининг савияси Гдлян ва Иванов савиясидан анча паст бўлган. Асарда кўрсатилганидек, Гдлян ва Ивановларнинг ўзлари ҳам малакалари паст, ҳуқуқ тизимларини яхши билмасликлари тўғрисидаги фикрларга қўшилганим ҳолда, улар гуруҳга кирган терговчилар ўз бошлиқларининг топшириқларини кўр-кўрона бажарувчи, мансабпараст, ном чиқариш учун тўғри келган қабоҳатлардан тоймайдиган шахслар бўлганликларини таъкидламоқчиман.

3. Гуруҳ айбсиз шахсни айбдор қилиш мақсадида, жиноятчи унсурлар билан тил бириктириб, уларга ишда ва партия сафида қолишига кафолат бериб, керакли кўрсатувларни олиш билан шуғулланганлар.

4. Гдлян, Ивановларнинг фаолияти устидан прокурор назорати мутлақо бўлмаган дейиш мумкин. Уларнинг оммавий ахборот воситалари, матбуот, радио ва телевидение орқали ўзларини кўз-кўз қилишларига ва айбдорларни суд ҳукмига қадар жиноятчи деб эълон қилишларига йўл очиб берилган. Улар ўзларининг тегишли юқори идораларга ёзган сохта ахборотларидаги фактларнинг ҳаққоний фактлар деб ҳисобланишига эришганлар.

Хуллас, бир сўз билан айтганда, таниқли ҳуқуқшунос, бой амалий тажриба эгаси В. Илюхиннинг мазкур китоби халқимиз бошига тушган мудҳиш кунларнинг асл моҳиятини очиб бериш йўлидаги дастлабки қадам сифатида эътироф этилиши лозимдир. Бу эса мустақил Республикамининг, ўз шаънини қадрият ва нуфузини қайта тиклай олишида муҳим аҳамиятга моликдир. Бинобарин, бу бизнинг жафокаш, олиҳиммат халқимизга нисбатан уюштирилажак ҳар қандай уйдирма ва бўҳтонлар охир оқибатда қоп-қора тутундек бурқсиб йўқлик сари даф бўлиши муқаррар эканлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Ўзбекистон Республика Олий Судининг
қонунларни тартибга солиш бўлими
бошлиғи

Мухтор Қодирович Мирзаолимов

ПРОКУРАТУРА СОЮЗА ССР

103753 ГСП, Москва, К-9, Пушкинская, 15-а

22.06.90 г. № 12/67884-89

О рассмотрении частного
определения по делу Джабаров И.

Частное определение судебной коллегии по уголовным делам Ташкентского городского суда по делу ДЖАБАРОВА Исмаила от 5 марта 1990 г., которым обращено внимание Генерального прокурора СССР на факты нарушений социалистической законности в процессе предварительного следствия, допущенные следователями Гдьяном Т.Х., Ивановым Н.В. Власовым Ю.В., Ревеко А.Б. и другими, рассмотрено.

Отмеченные в частном определении нарушения закона обсуждены на оперативном совещании в следственной части Прокуратуры Союза ССР.

В целях усиления прокурорского надзора за расследованием уголовных дел в следственной части Генеральным прокурором СССР т.Сухаревым А.И. организован специальный отдел, деятельность которого направлена на предотвращение подобных случаев.

Кроме того, изложенные в частном определении факты будут проверены следственным путем при расследовании соответствующего уголовного дела, находящегося в производстве Прокуратуры Союза ССР.

Заместитель Генерального
прокурора СССР
государственный советник
юстиции I класса

В.И.Кравцев

Ж. Жабборовнинг иши бўйича хусусий ажримга собиқ СССР Бош
Прокурорининг муовини В. И. Кравцев юборган мактубда Гдлян ва
Иванов раҳбарлигида иш юритган гуруҳ терговчилари қонунчиликни
қўпол равишда бузганликлари эътироф этилади ва Собиқ СССР Бош
Прокурори А. Я. Сухарев бошчилигида терговдаги қонунбузарликларга
барҳам бериш билан шуғулланувчи махсус бўлим тузилганлиги маълум
қилинади.

МУНДАРИЖА

Муқаддима ўрнида.	3
Гдлянчилик.	11
Егор Лигачёв ва бошқалар.	111
Гдлян миллионлари афсонами ё ҳақиқат?.	181
Прокурор назорати ва суд.	216
Гдлян билан Иванов ким?.	261

Виктор ИЛЮХИН

ОБОРОТНИ

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон»—1993, 700129, Ташкент, Навои, 30.

Рассом А. Баҳромов
Бадий муҳаррир А. Деҳқонхўжаев
Техн. муҳаррир С. Собирова
Мусаҳҳидлар М. Мажитхўжаева ва Г. Азизова

Теришга берилди 04.12.92. Босишга рухсат этилди 13.01.93. Қогоз ўлчами 84×108¹/32. Букварная гарнитурда юқори босма усулида босилди. Шартли бос. л. 14,28. Нашр. л. 14,71. Адади 50 000. Буюртма № 425. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30 Нашр. № 161—92.

Ўзбекистон Республика Матбуот давлат комитети Тошкент матбаа комбинатининг ижарадаги корхонасида босилди. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.